

د تاريخ ننداره

د تاريخ ننداره

د اسد الله غضنفر ژباړه
۱۳۸۸ ز می

د اسد الله غضنفر ژباړه

Ketabton.com

د مقالو ټولګه

د تاریخ ننداره

د تاریخ ننداره

ژباړن: اسد الله غضنفر
ډیزاین: سید عبدالله ولي زی
خپرنډوی: په نیدرلند کې افغاني کلتوري ټولنه
مالي ملاتړ: سادات مرستندويه ټولنه
د چاپ نوبته: لومړی
چاپ شمېر: ۱۰۰۰ ټوکه
چاپ ځای: کابل
چاپچاري: سهر مطبعه
چاپ کال: ۱۳۸۸ لمریز لېږدیز
ای ایس بی این: ISBN 978-9936-21-069-1

د اسد الله غضنفر ژباړه

۱۳۸۸ لمریز لېږدیز

د خپرنندويي ټولني يادښت

د لوی څښتن په نامه

د رنو هېوادوالو! تاسو ته پته ده، چې زموږ هېواد په وروستيو دېرشو کلنو کې د خپلمنځيو جگړو او د بهرني ښکېلاک ډگر گرځېدلی، چې دغه غميزې تر ټولو زيات زیان د افغان ولس پوهنيزو او کلتوري ارزښتونو ته رسولی او زموږ ځوان نسل يې د نالوستۍ له گواښ سره مخامخ کړی او د ناپوهي کندی ته يې ورټېل وهلی دی.

د افغانستان د دېرش کلني غميزې په بهير کې د هېواد گنشمېر لوستي خلک يا ووژل شول او يا هم دې ته اړ شول، چې بهرنيو ملکونو ته کډوال شي، د هېواد ټول روزنيز او پوهنيز مرکزونه وران شول، چې د هېواد په ټولنيزه برخه کې يې يوه ستره پوهنيزه تشه رامنځ ته کړه، چې د دغې تشې ډکول به د سلهاوو کلونو په ترڅ کې هم بېرته بشپړ نه شي. د افغان-ولس په ټولنيزې، روزنيزې او پوهنيزې وده کې هر جوت گام غوره گڼل کېږي، چې د دغه کتاب د ژباړن او ټولونکي هڅې هم د قدر وړ دي او کېدای شي د ځوان نسل په روزنه کې جوتې ټولنيزې او روزنيزې اغېزې ولري.

افغاني کلتوري ټولنه په دې اند ده، چې پښتو ژبه د هېواد ملي او رسمي ژبه ده او د دې ژبې لپاره هر قدم د ستايلو او تقدیر وړ دی، دا چې استاد اسدالله غضنفر د ډاکټر مبارک علي ليکنې ژباړلي او هغه يې په دغه شان يوه ټولگه کې را ټولې کړي دي د هېواد د ټولنپوهنې او فلسفې په ډگر کې يوه ستره لاسته راوړنه ده او ده ته د دغه لوی خدمت د ترسره کولو له کبله مبارکي وايي.

په نيدرلند کې افغاني کلتوري ټولنه په دې اند ده، چې د يو هېواد پرمختگ د وگړو د لوستو او پوهو خلکو په شمېر او کچې پورې په نېغه تړلې ده. د ماشومانو، ځوانانو او وگړو ښوونه، روزنه او پوهونه د پرمختگ بنسټيزه برخه جوړوي، چې د کتابونو ليکل، ژباړل او خپرول د هېواد پوهنيزه پانگه پياوړې کوي، نو افغاني کلتوري ټولنه افغاني کارپوهانو، څانگپوهانو او ليکوالو ته وړانديز کوي، چې د کتابونو په ژباړه او ليکلو لاس پورې کړي، چې په خپرولو يې د هېواد مرکزي او سيمييز کتابتونونه سمبال شي.

په درنښت

په نيدرلند کې افغاني کلتوري ټولنه

نيولیک

سرليک ----- مخونه

يادونه ..... ط

د ژباړن خبرې ..... ل

د هند د پخوانو اشرافو د ډوډۍ خوړلو آداب ۱

د ټولنې بېل شوي او شړل شوي غړي ۴

د اکبر پاچا عبادتخانه ۸

مناظره ۱۲

د پيل تر پښو لاندې ۱۶

جرم او جزا ۲۰

د ټولنې دوه کلتورونه ۲۳

د پاچايانو مېلمستياوې ۲۷

په پخوانۍ اروپا کې اعدامونه ۳۱

تر ۱۸۵۶ کال دمخه شاه جهان آباد ۳۵

په پروني اروپا کې پاكي ۴۰

د نابرابرۍ اغېز ۴۴

د تاریخ ننداره	ز
بغاوت په تاریخ کې.....	۴۸
د منځنیو پېړیو په هندوستان کې بغاوتونه.....	۵۲
انتخابات او استازیتوب.....	۵۶
دوی په شریکه وده وکړه.....	۶۱
د شیانو تاریخ.....	۶۵
د گلونو کلتور.....	۶۹
لمرنه ډوبېږي.....	۷۳
مذهب او سیاست.....	۷۷
د فرانسې انقلاب.....	۸۱
د ډوډۍ خوړلو آداب.....	۸۵
د ازادۍ مبارزه که انقلاب؟.....	۸۸
بې پرونه دنیا.....	۹۲
د یوه بغاوت خاطرې.....	۹۶
چنگېزخان.....	۱۰۰
نظافت.....	۱۰۴
وصیت.....	۱۰۸
گدایي په تاریخ کې.....	۱۱۱
زوروي وسلې.....	۱۱۶
د جلا وطنۍ سیاست.....	۱۲۰
خاین او اتل.....	۱۲۳
جنت په تاریخ کې.....	۱۲۷

د تاریخ ننداره	ح
زور او مذهب.....	۱۳۲
سیاست د مذهب په مخالفت کې.....	۱۳۶
ازادي، مساوات، وروگلي.....	۱۴۱
یوازي بدلون پاتېدونۍ دی.....	۱۴۴
خیرات او ټولنه.....	۱۴۸
ترک غلامان.....	۱۵۲
دوزخ په تاریخ کې.....	۱۵۶
د کمزورو وسله.....	۱۶۰
د اکبر پاچا ډوډۍ.....	۱۶۴
انسانی عامل.....	۱۶۷
د ۱۸۵۷ د واقعي تفسیر.....	۱۷۲
مفت خواره او غوره مالان.....	۱۷۶
غوره مالي او تاوانونه بې.....	۱۸۰
انځورونه بدلېږي.....	۱۸۴
چچنامه.....	۱۸۸
د احساساتو ځای په تاریخ کې.....	۱۹۳
د سترگو شهوت.....	۱۹۸
کمیونالیزم او تاریخ.....	۲۰۲
بهکتی غورځنگ.....	۲۰۶
په خوراکي نظام کې تحول.....	۲۱۰
د محصلانو غورځنگونه.....	۲۱۴

يادونه

د لوی او بښونکي خښتن په نامه

سادات مرستندويه ټولنه وياړي چې د دغه شان فرهنگي کړنو د مالي ملاتړ له لارې د خپل هېواد په کلتوري، پوهنيزو او روزنيزو چارو کې برخه اخلي. د سادات مرستندويي ټولني دا دويم کتاب دی چې د ارواښاد سيد مجيب احمد لمر په تليين بې چاپوي، لکه څنگه چې نوموړي غوښتل د هېواد د ښوونيزو او روزنيزو چارو په ډگر کې برخه واخلي، خو نيمگړي ژوند د ده دغه هيله پوره نشوای کړي نو اوس سادات مرستندويه ټولنه د دغه شان کتابونو د چاپ مالي ملاتړ د هغه، د ارواح د ښادولو په موخه په غاړه اخلي. دا چې ارواښاد لمر څوک دی په لاندو څو کرښو کې به ورسره وپېژنئ:

د ارواښاد سيد مجيب احمد لمر ژوند ليک

سيد مجيب احمد د سيد عبدالاحمد زوی، د سيد عبدالواحد لمسی، د سيد نور محمد کړوسی، د سيد شېر محمد کودی او د سيد لعل محمد پردی دی، چې د ۱۳۵۹ لمريز لېږديز کال د سلواغې د مياشتې په شپږو يشمه نېټه د جوزجان ولايت د شبرغان په ښار کې زېږېدلی دی او د ۱۳۸۴ هـ ش کال د کوچني مبارک اختر په لومړۍ ورځ چې د ۱۳۸۴ هـ ش کال د لړم له ۱۲ سره سمون لري د بلخ ولايت د خلم ولسوالۍ د کفترخانې په سيمه کې د گاډي د اوښتلو له کبله په حق ورسېد (انالله و انا اليه راجعون).

ارواښاد سيد مجيب احمد د افغاني دودونو سره سم لومړی د بغدادی قاعدې په زده کړې په کور کې پيل وکړ او په ۱۳۶۵ هـ ش کال د شبرغان ښار د ابن يمين په ښوونځي کې شامل شو، د ژوند د ناخوالو له امله بې د ښوونځي لوستل

تاريخ او افسانه.....	۲۱۸
د مغولو دولت.....	۲۲۱
د قبرونو ډبرليکونه.....	۲۲۵
تنباکو.....	۲۲۹
غزنوي محمود.....	۲۳۳
حقونه او مقاومتونه.....	۲۳۶
په شمالي هند باندې د ترکو غلبه.....	۲۳۹
د استعماري دوران له تاريخ سره د چلند ډولونه.....	۲۴۲
د مغولو د زوال برطانوي روايت.....	۲۴۶
قهوه خانې اوس نشته.....	۲۵۰
ترکان.....	۲۵۴
د تمدن په نوم.....	۲۵۸
د تاريخ کشف.....	۲۶۱
هندوستان د اسپ ونيول شو.....	۲۶۶
اورنگزيب عالمگير.....	۲۷۰
د وروستيو مغولو مالي مشکلات.....	۲۷۴
د اتلسمې پيړۍ هندوستان.....	۲۷۸
د کسات اور.....	۲۸۲
د زوال د ورځو غټان.....	۲۸۵
د يوه مغول شهزاده كيسه.....	۲۸۸

د تاریخ ننداره

ک

هلته سر ته ونه رسېدل او د زده کړو لپاره د پېښور ښار ته کډه شو، چې په پېښور کې یې د ښوونځي تر څنگ د کمپیوټر او انگرېزي ژبې زده کړو ته هم اوږه ورکړه او په پوره برياليتوب سره یې د ښو پايلو تر لاسه کولو سره ښوونځی او د کمپیوټر مسلکي زده کړې پای ته ورسولې، چې په پای کې د کمپیوټر او انگرېزي ژبې د ښوونکي په توگه وگومارل شو. سید مجیب احمد همدا ډول د گنشمېر ديني کتابونو زده کړه له پلاره تر لاسه کړې ده.

سید مجیب احمد د ۲۰۰۲ م کال په پیل کې له مهاجرته بېرته هېواد ته راستون شو او په یوه غیر دولتي پولندي موسسه کې یې د کمپیوټر، اداري چارو او پلان جوړونې دنده پر غاړه واخیسته، چې په هېواد کې د ښوونځیو جوړولو او د ښوونې او روزنې په نورو برخو کې په کار بوخت ؤ. سید مجیب احمد د دغو دندو تر څنگ د کانکور د آزمینې د تر سره کولو وروسته د ښوونې او روزنې پوهنتون د ادبیاتو په پوهنځي کې پوهنپال هم ؤ.

د پولندي موسسې کارونه د افغانستان په ټولو ولایتونو او لرې پرتو سیمو کې تر سره کېدل او ارواښاد سید مجیب احمد د زړه له تله د هېواد په بیارغاونه کې او د هېواد د بچیانو د خدمت لپاره ملا تړلې وه او د ښوونې او روزنې په بیارغاونه کې یې هر اړخیز زیار گاللی دی. د کارونو د ښه سمبالښت لپاره د هېواد بېلابېلو سیمو ته تللی او د ښوونځیو لپاره یې د سیمو حالات خپله خپرل او همدا ډول یې د ښوونې او روزنې د لارښه والي لپاره د جاپان هېواد په رسمي غوښتنه هغه هېواد ته سفر هم کړی ؤ.

د سید مجیب احمد په غوښتنه او له پلان سره سم پولندي موسسې د افغانستان په بېلابېلو سیمو کې د ښوونځیو د جوړولو تر څنگ په ښوونځیو کې د څښاک د اوبو د ستونزو د لیرې کولو لپاره د سلهاو ژورو څاگانو په جوړولو لاس پورې کړی، چې افغان ماشومان ترې برخمن شوي دي.

د یادونې وړ گڼم، چې کله سید مجیب احمد په ۲۰۰۲م کال کې هېواد ته راستون شو، نو د افغانستان د اداري سیستم د چارواکو لخوا ورته د کمپیوټري

ل

د تاریخ ننداره

چارو په برخه کې د لوړپوړي چارواکي په توگه وړاندیز وشو، خو سید مجیب احمد دغه دندې ونه منلې او داسې یې ویل:

«په هېواد کې د ډېرو زیاتو ناخوالو له کبله ما ونشوای کولی چې ښوونځی په خپل هېواد کې پای ته ورسوم، نو ځکه زه ټولې هلې ځلې د ښوونې او روزنې په برخه کې کوم، چې تر څو د هېواد ټول بچیان په دې وتوانېږي چې ښوونځی په خپل ټاټوبي او خپل هېواد کې پای ته ورسوي او له پوهې برخمن شي.»

درو هېوادوالو! سادات مرستندويې ټولنې هڅه کړې چې د دغه کتاب د مالي ملاتړ له لارې، د تکړه ښوونکي سید مجیب احمد یادون وکړي او د هغه د هیلو یوه وړه برخه پوره کړي. ټولنه ستاسو څخه یوه هیله لري، چې د دغه کتاب په لوستلو سره ښوونکي سید مجیب احمد لمر او د نورو وفات شوؤ وگړو روح ته دعا وکړئ!

سادات مرستندويه ټولنه استاد غضنفر او خپرونډويې ټولنې ته، د دغه کتاب د چاپېدو له امله مبارکي وايي او د دوی د لاربریاوؤ او کړنو په تمه ده.

أمین

و من الله التوفيق

د ژباړن خبرې

دا د ډاکټر مبارک علي د مقالو لومړۍ کتاب نه دی چې په پښتو ترجمه کېږي. د مبارک علي د مقالو ترجمه څو کاله پخوا ښاغلي محمد نوید پیل کړه. د ښاغلي نوید د ترجمه کړيو مقالو ټولگه په کوټه کې صحاف نشراتي موسسې خپره کړې ده. تېر کال دوبي د صحاف نشراتي موسسې مشر د مبارک علي د پښتو شويو مقالو يوه بله ټولگه راوښوده چې د چاپ انتظار يې کاوه.

مبارک علي د هندوستان تر خپلواکۍ شپږ کاله پخوا د راجستان ايالت په ټونک کې دنيا ته راغی. نهه کلن و چې کورنۍ يې پاکستان ته کډه شوه. ده د لوړو زده کړو لپاره د تاريخ مضمون خوښ کړ، په همدې علم پسې اروپا ته لاړ او په ۱۹۷۶ کال کې يې د جرمني په Ruhr پوهنتون کې دوکتورا واخيسته. د دوکتورا د رسالې موضوع يې په هندوستان کې د مغولو د زمانې مطالعه ده. ده وروسته بيا ډېره موده په پوهنتونونو کې د تاريخ معلمي وکړه او د سند پوهنتون د تاريخ څانگې مشر شو. ده په لاهور کې د گوډته انستيتيوت د ډايرکټر په توگه او د (تاريخ) په نوم درې مياشتنې مجلې د چلوونکي په توگه هم کار کړی دی.

مبارک علي د هند براعظمگي په اوسنو مورخانو او مفکرانو کې د خورالوی نوم څښتن دی.

ده په فکر کې اعتدال، په بيان کې وضوح، په ميتود کې علمي بې طرفي او په سبک کې ايجاز وینو. دغو او ځينو نورو ځانگړنو زه هڅولی يم چې د هغه ليکنې ولولم او وژباړم.

زموږ په وطن او شاوخوا وطنونو کې له تاريخه معمولا د قام د ماضي د شانداره کولو يا د ځينو کسانو د ستر ښودلو او يا د مخالفانو د څپلو لپاره استفاده کېږي. زما په نظر د مبارک علي په ليکنو کې دغسې تمايل نشته دی د تاريخ د علم لويې موخې ته چې د نن د غوټو د پرانيستلو لپاره د پرون مطالعه ده، خورا وفاداره ښکاري.

دغه راز په افغانستان او شاوخوا سيمه کې تاريخ ته تر ډېره حده د پاچايانو د ماتو او بريو او داسې نورو لويو پېښو د داستان په سترگه کتل شوي دي خو مبارک علي د دې علم په موضوعاتو کې د ډېرې تنوع او وسعت قايل دی. ده په ليکنو کې د تاريخ د نا اشنا او نامتعارفو ساحو له سپړنې سره دلچسپي وینو. د هغه دې دلچسپي هم هڅولی يم چې د ليکنو په ژباړه کې يې برخه واخلم.

په دې کتاب کې راغونډې شوي مقالې مې د ډان (Dawn) ورځپاڼې د ميگزين (Magazine) د دوه زره دويم او دوه زره نهم تر منځ کلونو په گڼو کې لوستې او له همدې ځايه په مختلفو وختونو کې راژباړلې دي. دغه مقالې د موضوع وحدت نه لري خو څرنگه چې ټولې له تېر وخت او ماضي سره تعلق لري نو (د تاريخ ننداره) نوم مې ورته غوره کړ.

که د ځوان ژباړن او مهربان ملگري سيد عبدالله ولي زي هڅه نه وای نو دا ژباړې به خدايزده چې په کتابي بڼه چاپ شوې او په اوسني شکل ستاسې لاس ته درغلې وای. ښاغلي ولي زي دا ژباړې ټکي په ټکي ولوستې، چاپ ته يې چمتو کړې او ناشر يې ورته وموند. له ده څخه د مننې په وخت مې په زړه کې دا دعا راگرځي چې کاشکې په وطن کې د ده غونډې د کار و ايشار زلمي لازیات شي.

والسلام، اسدالله غضنفر

د ۱۳۸۸ شمسي کال د ليندۍ پنځمه، کابل

د هند د پخوانو اشرافو د ډوډۍ خوړلو آداب

په اتلسمه پېړۍ کې چې د هند د مغولو له گوتو سیاسي قدرت ووت او پخوانۍ دبدبه یې ختمه شوه، سردار خپلو یې هڅه وکړه چې د خپل حیثیت د ساتلو لپاره اجتماعي او کلتوري آداب وپالي او په دې ډول ځان تر نورو بر وښيي. دوی د ډوډۍ د خوړلو په برخه کې هم خپل تشریفات لرل چې پوره پام یې ورته کاوه.

د ډوډۍ دغه کلتور د مغولو د څو پېړیو اوږده سلطنت په زمانه کې د شاهانه ژوند د تجربو پیداوار و، چې دوی یې ان د سیاسي قدرت له زواله وروسته هم ودې ته ادامه ورکړه. له ډوډۍ او دسترخوان او مېلمستیا سره اړوند تشریفات او دودونه یوازې د مسلمانو اشرافو په کورنیو کې نه وو بلکې هندو اشرافو هم د ډوډۍ خوړلو خاصې نخري او سامانې لرلې چې دوی یې له عادي خلکو بېلول.

د (بزم های اخیر) لیکوال منشي فضل الدین په دې باره کې چې د مغولو وروستي پاچا بهادر شاه ظفر به د خپلې کورنۍ له غړیو سره ډوډۍ څنگه خوړه، جالب معلومات راکړي دي. دی وايي، د شاهي کورنۍ غړیو به تر ډوډۍ وړاندې او وروسته لاسونه د چنډیو په عطرو وینځل. دسترخوان به په غالی باندې اوارېده. د کورنۍ غړي به د دسترخوان چارچاپېره پټه خوله ناست وو. سترگې غړول او د یو بل د قابونو څارل پکې نه وو.

اشرافو زرین(د سپینو اوسرو)، ډبرین او کلالي لوبني استعمالول وروسته یې بیا له مسي لوبنو هم ډېره استفاده کوله. ډوډۍ په دېگونو کې پخېده. دوی غټې، اوږدې څیمځۍ لرلې چې په دیگ کې یې د ډوډۍ د مزې د څکلو لپاره کار ورنه اخیست. د هغه وخت په هندوستان کې د ډوډۍ د مېزونو، چوکيو، کاجوغو او پنجو رواج نه و.

که به پاچا چاته وویل چې پلانی خوراک وخوره، هغه به د منې لپاره سمدستي پاڅېد، ملا به یې کوپه او سر به یې کوز کړي.

د برتیش میوزیم په کتابتون کې د میرزا نامې یوه قلمي نسخه موجوده ده. دغه کتاب چې د لیکوال نوم یې نه شته، د هندوستان د اشرافي کورنیو لارښود و. په میرزا نامه کې د اشرافو له شان سره د مناسب چال چلند او لوړ کلتور اصول بیان شوي دي. دلته لولو چې د ډوډۍ لپاره باید په باغ کې د فواري څنگ ته پاک، ستره، ښکلې، گلداره دسترخوان اوار شي. نوکرانو ته پاکې جامې او روغ صورت پکار دي. په دې کتاب کې د ټولو مېلمنو لپاره د یوه سایز د قابونو او د هر موسم د ډول ډول خوړو لپاره د رنگه کلالي لوبنو ذکر راغلی دی. میرزانامه له باکلتورکسه غوښتنه کوي چې اېشېدلې وریجې تر غوړو هغو بهتره وبولي، ځکه غوړې وریجې گوتې چټلوي. دغه راز له باکلتوره شخصه غوښتنه شوې ده چې پیاز یا سره مولۍ ونه خوري چې د تېغونو سبب گرځي او دغه شی ذهن او روح ناکراره کوي. ښه خو دا ده چې ډوډۍ د گوتو په سرونو وخورل شي. که اشرافي د چا مېلمه شي نو ورته پکار ده چې تر مړېدو دمخه لاس ونیسي چې کوربه ورباندې د وړ سترگي گومان ونه کړي. د میرزانامې په قول، د اصیل او با سلیقه کس لپاره ضروري ده چې له اروا وېو او معمولي وگړیو

د ټولني بېل شوي او شرل شوي غړي

بنيادم له ډېر پخوا وخته په ټولنه کې د سولې او نظم د ساتلو لپاره اصول لرلي دي چې چا به دغه اصول او دودونه تر پېښو لاندې کول، ټولني به له ځانه شاره چې جزا وويني. سرغړونکي به يوازې په دې شرط معاف کېده چې ژمنه به يې وکړه چې بيا داسې نه کوي. که به يې ژمنه ونه کړه او يا به يې سرغړاوی د بخښولو نه و نو مجبور به و چې د يوازې ژوند سختې وگالي خو له ټولني بېل په تنه يې کې او سپدل او پاييدل ممکن نه وو، همدا وجه وه چې ډېرو لږو کسانو د سرغړاوي جرات کاوه.

تاريخ راته وايي چې ټولني ځيني ډلې يا کسان په دې وجه له ځانه بېل کړي او شرلي دي چې سياسي، کلتوري يا اجتماعي نظريات يې د ټولني له منل شويو اصولو سره په ټکر کې وو. په شرل شويو کې سياسي ډلې، ناراضيان، مجرمان، روڼاندان، لېوني او کله کله ځوان لاعلاج ناروغان شامل وو. د واکمنو سلوک له هغو کسانو سره د دښمنۍ سلوک و چې د دوی سياسي اقتدار ته يې خطر پېښوله او د حکومت د نسکورېدو هڅه يې کوله. دغه سياسي سرکښان نه يوازې د پاچا خپل غليمان حسابېدل بلکې د سلطنت د ثبات لپاره خورا خطرناک عناصر بلل کېدل. نو، سمدستي به جزا ورکول کېدله يا به د ټاکلي وخت په مخه بنديخانې ته لارل چې په خپلو کړو د پښيمني او

سره چې بدعادتونه لري، او يا له هغو سره چې په غاښونو کې خلال وهي، او د پان له خوړلو وروسته خبرې کوي او د نورو حساسيت ته نه گوري، يوځای ډوډۍ ونه خوري.

يوې انگرېزي، مېرمن مير حسن علي، چې له يوه هندي مسلمان سره يې واده کړی و، (د هند د مسلمانانو په اړه مشاهدات) په نوم په زړه پورې کتاب ليکلی دی. دې د لکنهو د اشرافي کورنيو د ښځو د ډوډۍ خوړلو عادتونو ته په دقت کتلي دي. دا ليکي چې د ښځو حويلۍ ته به تياره پخه شوې ډوډۍ په کلالي لوبو کې چې په پتنوسونو به ايښي وو، وروړل کېده. دوی چې له کاجوغو او پنجو استفاده نه کوله، د ډوډۍ په پېلولو کې يې چندان ځنډ نه راته خورا خوندورو خوړو او عالي اشپزي نورو کيسو ته ضرورت نه را منځ ته کاوه. د ډوډۍ تر شروع دمخه به هرې مېرمن ته اوبه نيول کېدې چې لاسونه ووينځي او خوله کنگال کړي. که به چا داسې ونه کړل هغه په چټل خوړو شمار وه. د مېرمن مير حسن علي دې ته هم وريام شوي و چې دغو مېرمنو به چپ لاس لکه شل چې وي، هيڅ شي ته نه ورتياوه. دوی به ډوډۍ ته د گوتو سرونه وروړل چې لاسونه يې غوړ او ناولي نه شي. تر ډوډۍ وروسته هرې مېرمنې لاسونه د چنو په پوږو وينځل. دغه خلک له صابون سره بلد وو خو استفاده يې ورنه نه کوله.

دا دودونه تر هغو پورې ژوندي وو چې د ډوډۍ خوړلو اروپايي طرز او کلتور ورو ورو غلبه وکړه. اوس موږ د ډوډۍ کوټه، مېز، کاجوغي، پنچې او چارې لرو خو له بده مرغه آداب يې نه لرو.

پاچا ته د وفاداری د څرگندولو وخت ومومي او یا به د خیانت په تور اعدام شول.

یو بل ډول سرکښان هغه کسان وو چې د ټولني له اخلاقي اصولو، کلتوري ارزښتونو او دودونو یې انکار کاوه. د غسې وگړي هم غلیمان گنل کېدل او یوه جزا یې دا وه چې خلکو به ورسره رابطه نه ساتله. د اکثر په نظر دوی سم کسان نه وو، دوی یې لارې او بنویبدلې وو.

یونانی فیلسوف سقراط د دارنگه خلکو یو مثال دی چې د زلمو د ذهنونو په خرابولو تورن او اعدام شو.

یوه بله ډله د مفرورانو وه، چې غله او قطاع الطریق وو. داسې هم شوي دي چې دوی د واکمني طبقې د بې انصافی له لاسه د حکومت پر خلاف بغاوت کړی، ځنگلونو ته تښتېدلې، هلته یې پناه اخیستې، له هغه ځایه یې د شتمنو شته لوت کړي او د لوت مالونه یې کله کله په خوارانو چې د دوی ملاتړي او ساتندوی وو، وېشلي دي.

په لرغونې زمانه او منځنیو پېړیو کې د جذام ناروغان له اجتماعي ژونده په بشپړه توگه محرومېدل. له جذامیانو سره به تبعیض کېده او کلیسا به ناولي بلل. د عیسوي دین عالمانو ته جذام د روح ناروغي ښکارېدله. له همدې کبله جذامیانو اجازه نه لرله چې بازار ته لاړ شي، سودا واخلې، کلیسا ته تگ وکړي او یا داسې بل ځای ته چې خلک ورځي، ورشي. د قانون حکم و چې جذامي د میراث حق نه لري. د دې لپاره چې خلک جذامي وپېژني، هغه مجبور و چې خاصې جامې واغوندي. وروسته بیا د جذامیانو بېلې کالونۍ جوړې شوې. له نورو خلکو سره به د دې کالونیو د اوسېدونکو رابطه غوڅه وه. د خپلو

کورنیو غړیو به هم لکه هغوی چې بېخي ژوندي نه وي، هېڅ تعلق ورسره نه ساته.

یو بل هغه گروپ چې له ټولني بېل و، د لېونیانو و. البته، ټولني لیوني زغمل، ځکه ضرر یې نه رسېده. لیوني چې د راتلونکي وخت په باره کې په غیرواضح ژبه غږېږي، په هند براعظمگي کې ورته د بزرگانو او غیبگویانو په سترگه کتل شوي دي. عام خلک به تر لیوني راتا و، ډول ډول پوښتنې به یې ورڅخه کولې چې د خپل تقدیر په اړه څه ورنه واورې. په اوسنۍ زمانه کې لیوني په لیونتونو، روغتونونو او دارالمساکینونو کې ساتل کېږي.

د مجرمانو په باره کې باید ووايو چې دوی ته د جرم د نوعیت مطابق ډول ډول سزاگانې ورکول کېدې. لکه اعدام، مریتوب، جلا وطني او شکنجه. اروپایانو د استعمار په زمانه کې مجرمان مستعمرو ته استول او هلته یې په جزایي ډول په کانونو او کروندو کې بې معاشه کارونه ورباندې کول. په دې سلسله کې استرالیا ډېره مشهوره وه. د انگلستان حکومت به د وړو جرمونو مرتکبان په بېړیو کې استرالیا ته استول، هورې به یې د ارزانه مزدورانو کار ورنه اخیست.

په اوسنۍ زمانه کې په هغو ځایونو کې چې د صنعت او دیموکراسي رېښې ښې غځېدلې دي، خلکو له خپلو سرکښو غړیو سره سلوک بدل کړی دی. په دغو ټولنو کې د سرکښو کسانو دود - مخالف نظرونه زغمل کېږي او د دوی د فکرونو په بیان باندې بندیزونه نه لگېږي. خو په هغو ټولنو کې چې لا د منځنیو پېړیو سیاسي نظام حاکم دی، له سیاسي او اجتماعي مخالفانو سره د پخوا زمانو غوندې وحشیانه رویه روانه ده.

د جنایت کارو په اړه باید ووايو چې په اروپا کې په ۱۸۳۰ کې د جرمونو د کمولو او د ټولني په سم غړي د جنایت کار د بدلولو لپاره د بنديخانو عصري نظام تشکیل شو. د بند یخانو د نوي سیستم لومړی مقصد دا دی چې مجرم د زندان د پنجره شاته واچوي او په دې ډول د بل جنایت د کولو صلاحیت ورنه واخلي. د مجرم د بندي کولو یو مقصد دا هم دی چې هغه ته جزا باید حکومت ورکړي، نه د هغه مدعي.

له بده مرغه په دریمه نړۍ کې د محبسونو حال دومره ناوړه دی او له بنديانو سره دومره نا انساني چلند کېږي چې مجرم په سم وگړي نه بلکې په لا بې لارې او بې رحمه وگړي بدلېږي. له بلې خوا په دریمه نړۍ کې ټولنه هم دې ته تیاره نه ده چې بندي شوی کس د توبه کړي او سم شوي غړي په حیث ومني. دلته که یو څوک یو ځل مجرم وپېژندل شو، بیا بل هر وخت د مجرم او بې لارې کس په سترگه ورته کتل کېږي.

دا د ټولني په تاوان ده چې گڼ کسان او گڼ گروپونه له ځانه وشړي او له ټولنیز حیثیته یې محروم کړي. دغسې ټولنه ځان ژوبلوي، ټوک ټوک کېږي، په اجتماعي و سیاسي لحاظ شېږې او کلتوري، اجتماعي نظم یې له منځه ځي. د سرکینو، ناراضو، او مخالفو ډلو د شړلو په ځای پکار ده چې هغوی ته د ټولني په غېږ کې ځای ورکړ شي. دا کار به د ټولني اجتماعي جوړښت او سترکچر مضبوط کړي.

د اکبر پاچا عبادتخانه

په منځنیو پېړیو کې مذهبي تعصب د تقوا او فضیلت نخبه وه. که به چا په دین کې زغم او نرمي کوله، دا کار یې د تقوا کمی بلل کېده. بوسویه چې د منځنیو پېړیو مشهور دیني عالم وو، په فخر ویلي دي چې په کاتولیک مذهب کې تر بل هر دین و مذهب زغم و تحمل کم دی. په هغه زمانه کې د زغم نشتوالی او تعصب، له هر ډول بدعت او ارتداده د مومنانو د راگرځولو تر ګردو ښه وسیله او د دین د ساتلو تر ګردو ښه طریقه گڼل کېدل.

دغه حال یوازې هغه وخت بدل شو چې د عقلانیت (رشنلیزم) دوران راغی او نویو فکرونو او نظریو د اروپایانو په ایمان کې شکونه پیدا کړل او عقل ته یې د ژوند په هر اړخ باندې د قضاوت کولو صلاحیت ورکړ. د افکارو تنویر، رنسانس، د صنعت ودې او د سکیولر نظریو خپرېدا، په شریکه، مذهبي عقاید و گوانبل.

دیني عقیدې ته تر ګردو لوی خطر کمونیستي ایډیالوژي پېښ کړ. د کمونیزم خطر د ټولو ادیانو علما په دې فکر کې واچول چې د خپلو عقیدو د ساتنې لارې چارې ولټوي. دوی وروسته بیا، له الحاد سره د مقابله او د دیني عقیدو د حفاظت په نیت د ادیانو تر منځ مذاکرات پیل کړل خو په دې ډول د بیلو بېلو دینونو د پیروانو روابط سره تړدې.

شي، د ادیانو تر منځ مشترک ټکي راټول شي او د یو بل د زغملو او د یو بل د پوهېدلو امکان زیات شي.

په هغه زمانه کې چې اروپایان د مذهبي تعصب او نه زغم په لاره روان وو، په هند کې اکبر پاچا د صلح کل (له ټولو سره سوله) لار خپله کړه او په خپل نوي پایتخت فتحپورسیکري کې یې په ۱۵۷۵ میلادي کال د اسلام په بېلو بېلو اړخونو د بحث لپاره د عبادتخاني په نوم یوه موسسه جوړه کړه.

اکبر پاچا هره پنجشنبه سادات، مشایخ او اشراف په مذهبي بحث کې د گډون لپاره عبادتخاني ته دعوتول. مورخ بدایوني په منتخب التواریخ کې لیکي چې: (د پاچا له هدایت سره سم د لمرخاټه خوا ته امرا، د قبلې خوا ته سادات، سویل ته علما او شمال ته مشایخ کېناستل. پخپله پاچا به کله په یوه او کله په بله ډله کې ناست و، د دوی خبرې به یې اورېدلې او د دوی د نظریاتو په اړه به یې پوښتنې گروېږنې کولې.) که به ریفرینس ته اړتیا پېښه شوه د سلطنتي کتابتون کتابونه د دوی په خدمت کې وو.

په عبادتخانه کې به د اسلام د تاریخ، فقهې او احادیثو په باب توند وټېز بحثونه روان وو. علماو به پر یو بل تور لگاوه او پر یو بل به یې د کفر ټاپې لگولې. دوه کسه لوی علما، ملا عبدالله سلطانپوري او عبدالنبي صدر چې یو وخت یې په اکبر پاچا ډېر اثر پروت و، له ابوالفضل سره په مناظره کې پاتې راغلل. ابوالفضل چې د عبادتخاني د جوړېدو په کال دربار ته راغلی و، په بحثونو کې ډېر تکړه و. ده به په بحث کې خپل مخالفان لاجوابه کول. ده دا خبره د ملنډو او تحقیر په نیت لیکلې ده چې: متعصب علما او معمولي فقها وشرمول شول.)

وروسته بیا د حکیم ابوالفتح گیلاني او میر شریف آملې په څېر شیعیه علماو په راتلو سره په عبادتخانه کې د اسلام یو بل ډول تعبیر وړاندې شو. د علماو تر منځ په وړو وړو خبرو شورماشوراو های وهوی که څه

هم د اکبر پاچا طبیعت ورخته کړی و مگر په خپله دا د بحث موضوعاتو ډېر خوند ورکاوه.

د بدایوني په قول: ده به د پوهانو او مشایخو په ملگرتیا ډېر وخت په عبادتخانه کې تېراوه او په تېره بیا د جمعې شپه خو یې تر سهاره پورې د دین د اصلي یا فرعي موضوعاتو په اړه په بحثونو او پوښتنو روپوله. اکبر پاچا که دغو متفاوتو تعبیرونو ته حیرانې وړی و، دا بلکل طبیعي وه، ده ویلي دي: کاشکي مې د نقلي علومو له ښوونکو د نظریو دومره اختلاف نه وای اورېدلی، او کاشکي د آیتونو او حدیثونو دومره متفاوت تعبیر و تفسیر نه وای حیران کړی.)

دی چې د اسلامي علماو تر منځ بحثونو قانع نه کړ، نو د نورو دینونو د تعلیماتو په اړه د معلوماتو د حصول لپاره یې عبادتخاني ته د نورو ادیانو لوی علما راوبلل چې په بحثونو کې برخه واخلي.

دلته د هندو دین علما راغلل. دوی د برهمن ایزم اصول او عقاید شرح کړل. ورپسې د جین (دا هم په هند کې یو دین دی چې د ژوندو موجوداتو نه وژلو ته خورا اهمیت ورکوي. له یوې احصایې سره سم د هند دوه فیصده خلک د جین دین پیروان دي. ژباړن) علما راغلل چې د هغو تر اغېز لاندې اکبر په خاصو ورځو کې د مال حلاله منع کړه. د زردشتي دین عالم، دستور مهرجي رانا هم د خپل دین غوټې پرانیستلې او لکه څنګه چې بدایوني لیکلي دي، په اکبر پاچا باندې زردشتي عقیدې دومره اثر وښودله چې: پر ابوالفضل یې امر وکړ چې د زردشتیانو له رواج سره سم باید د ورځې په ټولو ساعتونو کې په دربار کې د مقدس اور د بل ساتلو بندوبست وشي.)

اکبر د لټون د شوق په حکم په گوا کې استوګن پادریان دربار ته وروبلل چې د عیساییت په باره کې معلومات ورنه واخلي. د مسیحي تبلیغیانو لومړۍ ډله د پادري اکواویوا په مشرۍ فتحپورسیکري ته په ۱۵۸۰ کې

لاړه. د دې ډلې یوه غړي پادري مونسرت د اکبر دربارته د سفر ډېر په زړه پورې راپور لیکلی دی. ده لیکلي دي چې: پادريانو او د مسلمانانو دیني مشرانو په گڼو مسایلو لکه تثلیث، خدای، د خدای زوی، د هغه مرگ... د حساب ورځ، مرگ، بیا ژوند او نورو مختلفو سیاسي او فلسفي موضوعاتو پرله پسې بحثونه کول. البته، بې له مبالغې یا کلانکاری وایم چې د خدای په مرسته، پادريانو په بحث کې خپل مخالفان داسې غلي کړل چې هر دم به یې ویل چې که عیساییت حق وي نو معجزه مو کومه ده.

که څه هم پادريانو د بحث په وخت خورا ترخه ژبه کاروله خو اکبر پاچا او درباریانو یې حوصله نه بایله او اجازه یې ورکوله چې خپلې خبرې په ازادۍ سره وکړي.

د منځنیو پېړیو په تاریخ کې د عبادتخاني تجربه ساری نه لري. دغه تجربه له یوې خوا د دیني علماوو وچ تعصب رانښيي چې د نورو عقیدې به یې ردولې او په خپلو عقیدو به یې ټینګار کاوه، له بلې خوا دغو بحثونو داسې چاپېریال رامنځ ته کړ چې دیني پوهانو به خپل نظریات په ازادۍ سره پرته له ممانعته بیانول. د دینونو تر منځ دغو خبرو زغم او تحمل پیدا کړ او له اکبر سره یې مرسته وکړه چې په هندوستان باندې د حکومت کولو لپاره د صلح کل پالیسي خپله کړي.

دا یو عام سو تفاهم دی چې وايي اکبر پاچا نوی دین جوړ کړ. د (دین الهي) کلمه محسن فاني په (دبستان مذاهب) کې له ځانه جوړه کړې ده. دغه کتاب د جهانگیر په زمانه کې لیکل شوی دی. ابولفضل د دین الهي په ځای د (آیین رهنموني) اصطلاح راوړې ده چې د لارښوونې مقررات یې معنا ده. د اکبر د مذهبي زغم پالیسي د هند لپاره چې د بېلو بېلو دینونو خلک پکې اوسېدل، مناسبه وه. اکبر وغوښتل د ټولو خلکو پاچا و اوسي، که د هرې عقیدې او هر توکم خلک وي.

مناظره

دینونه دوه ډوله دي: یو هغه چې په نړۍ کې د خپلې عقیدې په خپرولو او د نورو ادیانو د پیروانو په ماتولو باور لري او دې مقصد ته د رسېدو لپاره خبرې اترې او تبلیغ کوي. بل هغه ادیان دي چې له نورو سره د خبرو ضرورت نه ویني، له خپلو پیروانو بس دا غواړي چې په خپله عقیده کې کلک واوسي. اول ډول ادیان چې تبلیغي ډلې لري، له یو بل سره یې رقابت وي. دوی د پیروانو د شمېرد ډېرولو لپاره، د تبلیغ مختلفې لارې او ستراتیژۍ خپلوي چې هم د کشمکشونو او ټکرونو او هم د فکري ودې او تحرک سبب گرځي.

اسلام چې هند براعظمګي ته راوړسېد، له هندوایزم سره یې ټکر رانغی، ځکه په هندوایزم کې د خبرواترو او بحث مفکوره نه وه. خو کله چې د شرقي هند کمپنۍ د ملاتړ په سیوري کې د عیسوي دین تبلیغي ډلې هند ته راوړسېدلې نو فعالیتونو یې اسلام ته خطر پېښه کړه چې په نتیجه کې یې د بېلو بېلو دینونو د علماوو تر منځ بحثونه دود شول. دې دود ته مناظره وايي. په مناظره کې چې یا به د خاصو کسانو او یا د عامو خلکو په حضور کې وه، د دین پوهانو په بېلو بېلو دیني مسایلو باندې د خپلې عقیدې په رڼا کې بحث کاوه. چې چا به خپل مقابل لوری بې ځوابه کړ، هغه د مناظرې گټونکی و. د دې لپاره

چې مقابل لوری په خپله عقیده کې راگیر شي نو مناظره کوونکي ته پکار و چې د حریف له دینه خبر واوسي.

په هندوستان کې د داسې مذهبي مناظرو پیل د اکبر پاچا له درباره هغه وخت وشو چې د ۱۵۸۰-۱۵۷۹ کې عیسوي مبلغانو ته د ورتلو بلنه ورکړه. په دربار کې په هیڅ ژبه د بایبل (د عیسویانو مقدس کتاب) نسخه نه وه خو دغو مبلغانو د بایبل عبري، لاتیني او یوناني نسخې له ځان سره لرلې. مسلمانو علماوو چې بایبل نه وو لوستی نو سم ورنه خبر نه وو، حال دا چې قران کریم په ۱۱۴۳ میلادي کال کې لادکیتون رابرت (رابرت اف کپتون) په لاتیني ژباړلی وو. عیسایي مبلغانو چې د قران ژباړه ښه لوستې وه، له مسلمانو علماوو سره په بحث کې یې ورنه استفاده کوله. د مسلمانو علماوو د معلوماتو کمی د دې سبب شو چې هغوی د عیسایي مبلغانو سوالونو ته په ځواب ورکولو کې پاتې راشي. یو ځل په یوه مباحثه کې دیني عالم شیخ قطب الدین عیسوي مبلغانو ته وویل چې راځئ اور ته ودانگو، که هر څوک ورنه روغ راووتل، معنایې دا ده چې په حقه لار روان دی. خو اکبر پاچا دوی له دې چارې په دې دلیل راوگرځول چې د اور کار سوځول وي، نه د حق و باطل معلومول.

عیسایي ډلو د د اکبر د زوی، جهانگیر په زمانه کې دربار ته تگ راتگ جاري وساته. دوی جهانگیر پاچا ته په ۱۶۰۹ کې د بایبل فارسي ژباړه ورکړه.

دغه مذهبي بحثونه ښيي چې که څه هم د مغولو امپراطوري په سیاسي لحاظ د خپل عظمت په اوج کې وه مگر د معلوماتو په لحاظ د هغه وخت د مسلمانو علماوو مزه نه وه او له تاریخ، فلسفې، منطق

او نورو دینونو ډېر خبر نه وو. دوی د استدلال په نسبت په پتو سترگو منلې عقیده باندې ډېره تکیه کوله.

کله چې شرقي هند کمپنی په سیاسي قدرت بدله شوه، نو د هندوستانیانو د احساساتو د پارېدو له وېرې یې د عیسوي مبلغانو په راتلو بندیز ولگاوه. خو وروسته په ۱۸۱۳ کې د عیسایانو تبلیغي ډلو بیا اجازه ومونده چې هندوستان ته راشي او عیسویت خپور کړي. سرسید احمد خان د ۱۸۵۷ کال د بغاوت د علتونو په باب په خپله مشهوره رساله کې لیکي چې د دې بغاوت یوه وجه په هند کې د عیسایي مبلغانو تبلیغ و ځکه د هند خلک یې د خپلې عقیدې د ساتلو په برخه کې اندېښمن کړي وو.

هندوستان ته تلونکو تبلیغیانو به عربي، فارسي، اردو او د هند نورې ژبې زده وې او د اسلام او هندوایزم په اړه به یې مطالعه لرله. دوی د عیسویت د خپرولو لپاره د نورو دینونو له علماوو سره د عامو خلکو مخې ته مناظرې پیل کړې. په ۱۸۳۹ کال کې یو جرمني مبلغ چې کارل پفاندر نومېده، د مسلمانانو او هندوانو د عیسایي کولو په شوق هندوستان ته راغی. ده د مسلمانانو په اړه فکر کاوه چې اوس یې د زوال وخت دی او نور نو شیمه پکې نه ده پاتې. مېرمن اورل پاول په خپل کتاب (تر بغاوت دمخه هندوستان کې مسلمانان او د عیسایانو تبلیغي ډلې) کې لیکي: کارل پفاندر چې د اسلامي نړۍ بدې ورځې او د اروپایانو سیاسي-اقتصادي قدرت ته وکتل نو دا نتیجه یې واخیسته چې مذهبي ارزښتونه به هم د اروپایانو زورور وي.

پفاندر گومان کاوۀ چې د مسلمانانو اشراف، ملایان او عادي خلک چې د زوال په حالت کې دي، په خپل دین به یې باور کم شوی او په اسانه به عیسایت ته واوړي.

دغه وخت چې په هندوستان کې سیاسي قدرت د عیسوي مبلغانو پرخوا وو، د دوی گواښ تر پخوا پیاوړی وو. خو له بلې خوا مسلمان علما په دې پوه شوي وو چې باید د خپل دین دفاع د دلیل په مټ وکړي نه د احساساتو په زور. نو دوی د بایبل له هغو ژباړو چې عیسوي مبلغانو د خپل دین د خپرولو په نیت کړې وې، پوره گټه واخیسته. هغه څوک چې په دې زمانه کې د مناظرو د میدان اتل شو، هغه یو ملا نه بلکې یو ډاکټر وو چې وزیر خان نومېده. وزیر خان له عیسوي مبلغانو سره د مقابلې لپاره په اروپا کې چاپ شوي کتابونه چې د عیسایت په اصولو یې نیوکې کړې وې، لوستي وو. دی چې په نوې پوهه پوره سمبال و، کارل پفاندر ته یې په څو بحثونو کې ماته ورکړه. په اخر کې مات شوی پفاندر له هندوستانه ووت.

د نولسمې پېړۍ د مذهبي مناظرو یو اهمیت په دې کې دی چې د دغو بحثونو په نتیجه کې ځینو مسلمانو علماوو په تېره سر سید احمد خان او مولوي چراغ علي، له نویو ارزښتونو سره د اسلام د تعلیماتو د تطابق لپاره د اسلام نوی تفسیر او تعبیر وړاندې کړ. سر سید احمد خان او مولوي چراغ علي د عیسوي مبلغانو په وړاندې د خپل دین د دفاع په څنگ کې، اسلام ته له مترقي لید لوري وکتل. خو د دوی نظریاتو د مسلمانانو د اکثریت توجه جلب نه کړه او د دیوبند علماوو له خپلو دودیزو او رواجي مفکورو سره ډېر ژر د هند په مسلمانان ټولنه کې نفوذ وکاوۀ، چې په نتیجه کې زموږ دیني علما یو ځل بیا د اکبر پاچا په زمانه کې خپل دریغ ته ستانه شول. د نړۍ په باره کې د دوی لید محدود شو او دلید محدودیت دوی د نوې زمانې د غوښتنو له درکه عاجز کړل.

د پیل تر پښو لاندې

د براعظمګي په تېر تاریخ کې د اعدام جزاګانې له لویه سره په دوه ډوله وې: یو د قتل، غلا، زبرزما (د جبر زنا) او یا اختطاف په څېر اجتماعي جرمونو لپاره او بل د بغاوت لپاره د اعدام جزا وه.

هر هغه چا ته چې د واکمن پر خلاف به یې اقدام کاوۀ، د واکمن د وژلو هڅه به یې کوله او یا به یې د حکومت د نسکورولو د سیسه جوړوله، سخته جزا ورکول کېده. د اجتماعي جرم د جزا ټاکل د قاضي کار و. قاضي به په محکمه کې په دو سیه باندې له غوره وروسته یوه فیصله وکړه. خو د واکمن پر خلاف د جرم دو سیه به واکمن پخپله څارله، ځکه دغسې کس د واکمن شخصي دښمن گڼل کېده. د بغاوت جزا معمولاً اعدام وه. البته کله کله به د درباریانو یا لویو اشرافو شفاعت د باغي د بڅښلو سبب شو.

د سلطنت د زمانې (د ۱۲۰۶ او ۱۵۲۶ تر منځ) او د هند د مغولو د زمانې (له ۱۵۲۶ څخه تر ۱۸۵۷ پورې) تاریخي شواهد رانښيي چې باغیانو او مجرمانو ته جزا څنگه ورکول کېده. د اعدام حکم به د سر غوڅولو، په دار کولو، حلالولو، ساتریتولو، ژوندي ښخولو، د کلا له بامه د راخطا کولو او یا د هاتي تر پښو لاندې اچولو په بڼه اجرا کېده. دا دود هم وو چې د محکوم د بدن غړي دې په ژوندوني غوڅ او تر هغه وروسته دې ووژل شي. که به محکوم د سلطنتي کورنۍ غړی و نو ممکنه وه چې په زهرجنو خوړو باندې په اسانه ختم شي.

د حکومت یا پاچا پر ضد باغیانو یا دسیسه جوړوونکو ته خورا سختې جزاوې ورکول کېدلې. د داسې کسانو خپلوانو به د اعدام شوي د ښخولو اجازه نه لرله. د محکوم مړی به په ورځو ورځو د ښار په چوک یا داسې بل معلوم ځای کې تر هغو څرېدلې وو چې غوښې به یې وشړېدې او یا به ځناورو او مرغانو وخورې. په ځینو مواردو کې د محکوم مړی په ښار کې گرځول شوی دی.

سیاسي بندیان د واکمن مخې ته اعدامېدل. په پاچهی مانی کې به هاتیانو ته روزنه ورکول کېده چې د واکمن په یوه اشاره باندې محکوم چڅنې کړي. محکوم به میدان ته لاس و پښې تړلې راوستل شو. هاله به روزل شوی پیل محکوم ته مخامخ ودرېد او د واکمن په اشاره به یې پر محکوم باندې پښه کېښوده. دا دردوونکې جزا وه خو د هند براعظمګي په تېر تاریخ کې ډېره تکرار شوې ده.

همدا جزا د جلال الدین خلجي په دور کې (له ۱۲۹۰ تر ۱۲۹۶ پورې) سیدي مولا ته ورکړه شوه چې د واکمن پر خلاف یوه دسیسه کې د لاس لرلو شک ورباندې و. علاوالدین چې په جلال الدین پسې له ۱۲۶۹ تر ۱۳۱۶ پورې پاچهی وکړه، د چنگېزي مغولو د یرغل له تمبولو وروسته ټول جنګي اسیران د پیلانو تر پښو لاندې چڅنې کړل. د دې پېښې په اړه د دغه سلطان د زمانې مورخ ضیاالدین برني لیکلي دي چې سلطنتي تخت د وینو په دریاب کې ډوب شو. چنگېزي لښکرې چې له دا رنگه جزا وېرېدلي وې، پر هند باندې له حملې منصرفې شوې.

جلال الدین محمد اکبر (۱۵۵۸-۱۶۰۶) د خپل رضاعي ورور ادهم خان په اړه چې په قتل متهم وو، حکم وکړ چې د مانی د دیوال له سره دې

لاندې راګوزار شي او دا عمل دې تر هغو تکرار شي چې سا یې په تن کې وي.

کله چې د جهانګیر پاچا زوی، خسرو، ناکام بغاوت وکړنو جهانګیر خپل زوی او ټولو هغو کسانو ته جزا ورکړه چې ملګرتوب یې ورسره کړی وو.

د لاهور د ټکسلي دروازې د باندې د دارونو یو قطار جوړ شو او ټول باغیان د خلکو مخې ته په دار شول. د شهزاده خسرو دوه ملاتړي، حسین بېګ او عبدالرحیم د څره او غوښې په پوستکو کې وګڼدل شول او د لاهور ښار په بازارونو کې په خرو سپاره وگرځول شول. د څره د پوستکي د ژړو وچېدو په وجه د حسین بېګ سا تربت شوه، ومړ، خو هغه بل چې د غوايي په پوستکي کې و، د خپلو ملګرو په مرسته وژغورل شو.

د حیوان په پوستکي کې د محکوم ګڼدل، د چنگېزي مغولو دود و. د بابر اولادې (هندي مغول) دا جزا له هغوی زده کړې وه. البته له همدې خاص مورده وروسته مورې بل داسې سند نه لرو چې د بابر د اولادې بل پاچا دې د دا رنگه جزا حکم کړی وي.

اورنگزېب پاچا د خپل ورور داراشکوه او د داراشکوه د زوی د حالولو حکم وکړ. د حکم له اجرا وروسته د داراشکوه مړی د پیل په شاد ډیلي په بازارونو کې وگرځول شو. د هغه وخت د مورخ خافي خان په قول د ډیلي خلکو د داراشکوه د مړي په لیدو ژړل او د هغه پر قاتلانو یې لعنت وایه.

د بابر د کورنۍ د وروستیو پاچاهانو په زمانه کې واکمنو د اعدام عصري طریقې خپلې کړې. مثلاً په ځینو مواردو کې به محکومان د توپ خولې ته تړلي ودرول شول او توپ به ډز وکړ. دا طریقه انګرېزانو

جرم او جزا

د قانون غوښتنه دا ده چې که څوک له قانوني مقرراتو یا د ټولنې له اصولو غاړه غړوي، جزا یې پیکار ده. جرم په هره ټولنه کې له جزا سره غوټه وي.

جزا له وهلو ټکولو، جریمې، جلا وطنۍ او د محکوم له مریې کولو رانیولې تراعدام او عمري قیده پورې بېلابېلې بڼې لري. په لرغونې زمانه او منځنیو پېړیو کې منظمې بنديخانې نه وې. مجرمان به یا په کورونو کې حبس وو، یا به په داسې ودانیو کې ساتل کېدل چې د سرکار پیړې به یې ولاړې وې او دا امکان به پر کم و چې بنديان وټښتي یا د باندې ووځي.

په پخواني یونان کې مورې د دا رنگه قیدوبند یو مثال د سقراط په قضیه کې وینو چې د اعدام د فیصلې له اعلانېدو وروسته بندي شو. که څه هم د سقراط ملگرو د هغه د ټښتې پلان جوړ کړ خو د ټښتې ونه منله، دا یې غوره وبلله چې قانون ته د وفادار تبعه په توګه ومري. مورخانو په لرغوني مصر کې هم د بنديخانې د یو ډول سیستم نڅښې لیدلې دي. په دې هېواد کې د بنديانو د چارو د بندوبست لپاره مدیران، کاتبان او پیره داران مقرر وو. بنديانو به کار کاوه. د بندي ټښتې لوی جرم و او ټښتېدلي ته سخته سزا ورکول کېده.

هم خوښه کړه او په هند کې یې د خپل حاکمیت په دوران کې ډېر ځله ورنه کار واخیست.

د هند په تاریخ کې دا هم وینو چې مجرمانو ته د اعدام نه بلکې د یوې قلعي په زېرمینۍ کې د بندي کېدو او تدریجي مرګ سزا ورکول شوې ده. بنديان به په دغو زېرمینو کې د ناوړې تغذیې، د تازه هوا د نشتوالي او د بدو صحي شرایطو په علت ورو ورو په زجر مړه کېدل. یو ایټالیایي سیلاني، منوچي، چې د ۱۶۵۸ او ۱۷۰۳ کلونو تر منځ هند ته تللی و، لیکي چې د هند د مغولو پاچایانو دا عادت دی چې سیاسي بندي ته داسې زهر ورکوي چې صحت یې ورو ورو خراب شي او په اخر کې ومري.

په لرغوني روم کې پورورکونکي حق درلود چې پورورې بندي کړي، ويې وژني يا يې د مريي غوندې په بل چا وپلوري. د روم د وطن مالکانو کورنۍ بنديخانې لرلې. دوی به خپل نوکران او غلامان بنديانول چې سم وچلېږي.

په انگلستان کې پاچا ويليم (۱۰۶۰-۱۰۸۶) د لندن برج د سلطنتي کورنۍ د قيدي غړيو لپاره جوړ کړ. دغه برج خو پېرې د سلطنتي کورنۍ د غړيو، د لويو باغيانو او مشهورو شخصيتونو د قيديدو ځای و. دلته مثلاً والتير رالي او ملکې ان بولين د بند ورځې شپې تېرې کړې دي. له دې برج سره متعلقه يوه جالبه کيسه د دورهام د بيشپ (اسقف) ده. دغه سړی د مالي فساد په تور دلته بندي و. د دغه وخت په برج کې نښه تېرېده ځکه د پيرې کسانو ته يې رشوت ورکاوه او هغوی په مقابل کې ورته هر ډول اسا نتياوې برابرولې. يوه ورځ بيشپ (اسقف، عالي رتبه روحاني) پيره داران مېلمانه کړل، نښه خوندوره ډوډۍ يې ورکړه او بېتوله مشروب يې ورباندې وڅښل. چې دوی سم نشه شول، بيشپ د رسۍ په ذريعه له برجه راکښته شو، وتښتېد.

دويم هانري د خپل قلمرو په گوټ گوټ کې بنديخانې جوړې کړې. له مقرراتو سره سم، بندي مکلف و چې د ځای، ډوډۍ او سونگ پيسې ورکړي. که به بندي بېوزلی و، خيريه ادارې يې د محبس لگښت ورکاوه. ويل کېږي چې اتلسمه پېرې په اروپا کې د عصري محبسونو د نظام د زېږېدو زمانه ده.

د منځنيو پېريو په هند کې د بنديخانې نظام نه و. مجرمان به وهل کېدل، جريمه به يې ورکوله، اعدامېدل به او يا به په کوټوالۍ کې د لنډ وخت لپاره توقيف کېدل. د هند د مغولو په دور کې د شاهي

کورنۍ غړي او امرا په گواليار قلعه کې حبس کېدل. جهانگير په تزک کې ليکلي دي چې ده، مذهبي عالم او صوفي احمد سرهندي گواليار قلعي ته واستاوه چې په خپلو نظرياتو کې تغيير راوړي. اورنگزېب هم شهزاده مراد په گواليار کې بندي کړ. په هند کې خو نورې قلعي هم د اشرافو د حبس او قيد لپاره پکارېدلې.

داسې ښکاري چې د بغاوت په قضيه يا د لويو اشرافو په مورد کې، له کورونو څخه د محبس کار اخيستل کېده. شهزاده دارا شکوه په يوه کور کې قيد و او په همدې کور کې د اورنگزېب په حکم ووژل شو. شيو جی له اورنگزېب سره له ملاقاته وروسته په کور کې نظر بند و چې وروسته بيا په يوه لوی زنبيل کې پټ شو او ځان يې وايست.

يو بل دود دا و چې بنديان به ځينو اعتباري اشرافو ته وسپارل شول چې ويې ساتي. د سپارل شوي کس د تېښتې مسووليت د نوموړي اشرافي په غاړه و. پاچاه به ځواب ده ورکاوه.

شهزاده خسرو د خپل پلار جهانگير پر خلاف د بغاوت په جرم په قصر کې بندي شو. چې جهانگير به چيرته سفر کاوه، دی به هم ورسره و. وروسته بيا شهزاده خسرو شهزاده خرم ته وسپارل شو. هغه ته چې خسرو د تخت په نيولو کې خپل سيال ښکارېده نو دکن ته د لښکر لېږد په وخت يې په پټه زهر ورکړل. په هند کې د بنديخانو او محبسونو نوی نظام انگرېزانو رواج کړ.

د ټولني دوه کلتورونه

بکھتني او دلیت غورځنگونه که څه هم په بېخي بېلو وختونو کې وو، خو په دواړو کې له مسلط او لاسبري کلتور سره د سیال او حریف کلتور د مبارزې او مقابلې زور او شور وینو.

د ولسونو په عام پسند کچر کې د مسلطو طبقو د بې رحمیو، استثمار او بې انصافیو د افشا کولو لپاره د کیسو د مجلسونو غوندي جالبې وسیلې پیدا کولای شو. د دې کیسو اصلي اتلان باچهان، جنرالان او یا نور لوی مقامات نه وو، بلکې هغه کسان وو چې له حاکم نظام سره بې مخالفت او د هغه په مقابل کې بې بغاوت کاوه. د دغو کیسو اتلان به د عوامو زامن وو او د عوامو په گټه به له ظالمانو سره جنگېدل چې عدالت راوړي. دغه راز په ولسي کلچر کې ټوکیان، ټگماران او خندوونکي ممثلان وینو چې د خپلو چلونو او هنرونو په مرسته به بې د عادي خلکو د ژوند په تیارو کې د څو شېبو خوشحالي او رڼايي راوسته.

ډاکوان او مسلح غله چې د حکومت د قدرت پروا بې نه لرله، د عوامو په کلچر کې سمدستي په اتلانو بدل شول.

دغه کسان د خلکو د ځواک او د دوی د ارزوگانو سمبولونه وو. له سیا سي اقتدار سره د دغو کسانو مقابله او مبارزه نه یوازې په کیسو کې بیان شوې بلکې په سندرو کې راغلې او په خورا شوق و

جذبې ویل شوې ده. د هند په شمال کې سلطانه ډاکو عادي خلکو ته د روحیې ورکولو الهه شوه. په پنجاب کې نظام لوهار تر اوسه پورې په فولکوریک ادب کې د هیرو غوندي ستایل کېږي. په سند کې چې قطاع الطریق پرو چانديو ووژل شو، گني خلک یې جنازې ته ورغلل او ډېر وستایل شو، ځکه ده د مضبوط مرکز او دولتي ادارو پر خلاف بغاوت کړی و. دغه ادارې او موسسې د سند عوامو ته ظالمې بنسکارېدې. مورې دا رنگه مثالونه، لږ یا ډېر، د هند براعظم کې په بل هر ځای کې موندلی شو.

په یو بل مثال کې وینو چې خلکو د اوازو په وسیله د حاکمې طبقې د شرمولو هڅه کړې ده. د اوازو او گونگوسو کلچر یوه ډېره زوروره وسله ده چې اوس هم د پخوا په څېر په پراخه پیمانته استعمالیږي. په سرکاري رسنۍ او رسمي تبلیغاتو کې واکمن، جنرالان او مقامات شریف، سخي او دینداره معرفي کېدل خو د خلکو په اوازو کې به دا معرفي سرچپه شوه. د عوامو اوازو، گونگوسو او پسپسي به دوی مستبد، زنا کار، بد اخلاق او بې رحمه انځورول.

ایټالیایي سیلاني منوسي، چې د شاه جهان پاچا په زمانه کې هند ته تللی و، په خپل کتاب ستوریا ډو مگور کې داسې گنې اوازې ثبت کړي دي چې په هغو کې شاه جهان ډېر عیاش او بد لمنی راپېژندل کېږي او سلطنتي حرم د فساد ځاله انځورېږي. دغو اوازو او گونگوسو د سلطنت حیثیت له خاورو سره خاورې کاوه.

په ولسي نکلونو لکه هیر رانجه، سسي پنو، سوهني ماهیوال او میرزا صاحبان کې اصلي خبره د ټولني له منل شویو دودونو او رسمونو سرغړاوی دی. چې نکلچیانو به دغه نکلونه په مجلسونو کې ویل او یا به د سندرو په بڼه اورول کېدل خلکو به ورنه الهامونه

اخیستل او د هغو نارینه وو او مېرمنو مېرانه او زړه ورتیا به یې ستایله چې د سر په بیه یې د ټولني له مسلطو ارزښتونو سره مبارزه کړې وه.

شاعري هم د عوامو د کلچر یوه اثرناکه وسله وه چې مذهبي تعصبات یې کمول او په خلکو کې یې زغم پیدا کاوه. د شاعري په کابو ټولو ډولونو کې په ملایانو، برهمنانو، شېخانو او زاهدانو ټکونه شوي او ریا کار او دنیا پرسته معرفي شوي دي. د ولس د کلچر ټولو دغو عناصرو د ټولني ورځني ژوند ته لاره کوله او په پټه خوله یې د ټولني نړۍ لید بدلاوه.

مورې مېلې، لمانځنې او قسم قسم مذهبي و کلتوري غونډې او اجتماعات هم د عوامو د کلچر برخه بللای شو. د دغو غونډو او اجتماعاتو یو مهم اړخ دا و چې طبقاتي توپيرونه یې نه پېژندل. برخه والو به یې له اجتماعي خنډونو پرته په جوش او جذبه سندرې ویلې او نڅاوې کولې. د لته دخان وغریب یا زورور و کمزوري فرق نه و. ټول به سره یو ځای وو او د جشن خوشحالی به یې له یو بل سره شریکولې.

سیال او حریف کلچر د بې وسو او بې واکو پرگنو کلچر و. د خلکو پرگنې د موزیک، ادب، تیاتر، داستانونو او فستیوالونو د عام پسند ډولونو د خپلولو له لارې په ټولنه کې د خپل ځای د پیدا کولو او د زورور د زور د اوبه کولو لپاره له حریف کلتوره استفاده کوي. دغه کلتور دوی ته شعور ورکوي او د ژوند د رېږد د زغملو حوصله وربخښي.

کلتوري ارزښتونه او دودونه ټولنه کنټرولوي او د اجتماع د چلند، آدابو، لرلید او رویې په جوړېدو او دغه راز د سیاسي و اقتصادي

غورځنگونو په زېږېدو او جوړېدو کې برخه اخلي. ټولنه، مادي کلچر چې له ټکنالوژي سره کلک تړلی دی، د معنوي کلچر په نسبت چې له سلوک او آدابو سره تړاو لري، په آسانی مني. ځکه معنوي کلچر د ټولني له اخلاقي یا ملي پېژندگلوی سره غوټه دی.

د تاریخ په بهیر کې سیاسي، اقتصادي او اجتماعي ځواکونه د ټولني جوړښت بدلوي چې ورپسې نوي کلتوري ارزښتونه او دودونه زېږي. د ټولني لوړې طبقې د خپلې برلاسی د ادامې لپاره د کلتور په دغه نوي حالت کې هغه څه خپلوي چې دوی له عادي خلکو بر او بېل کړي. د ټولني تتلي او ځپلي خلک عوامي کلتور ته مخه کوي چې په ټولنه کې بهتري راولي، البته دوی د لاسپرو خلکو خیر په نظر کې ساتي.

د پاچایانو مېلمستیاوې

خلکو ته ډوډۍ ورکولو همپشه سیاسي او اجتماعي مقصدونه لرلي دي. واکمنو او اشرافو له مېلمستیاوو څخه د وسیلې کار اخیستی او په دې ډول یې نورو ته خپل سخاوت ورنکاره کړی دی. د دې لپاره هم مېلمستیاوې شوې دي چې نور د دربار له بې مثالې آشپزۍ خبر شي. په مېلمستیاوو کې به په ډوډۍ سربېره ساتېري او تفریح هم وه. نه یوازې نڅا او موسیقي بلکې شعرویل، د مداریانو لوبې او علمي بحثونه په دغو محفلونو کې دود وو.

اشرافي به خپل مېلمه ته پوره بندوبست کاوه، د ډول ډول خوړو په برابرولو به یې ډېرې پیسې لگولې. که به مېلمه پاچا و، نو کوربه به قیمتي سوغاتونه ورکول، چې د ده بلنه یې منلې او د ده سر یې لوړ کړی دی. کله کله نورو مېلمنو ته هم سوغاتو ورکول کېدل.

د پاچایانو له خوا پرله پسې مېلمستیاوې د هغوی لپاره ضروري وې. نظام الملک په خپل کلاسیک اثر (سیاست نامه) کې لیکي چې اشرافو ته ضیافت د پاچایانو دستور و. په تېره بیا د سلطان طغرل (۱۰۳۶-۱۰۶۳) عادت و چې هر سهار به یې په درباریانو او ملازمانو خوندوره ډوډۍ خوړوله. ده به د سفر په وخت او یا که به په ښکار وتی و، هم، دغه مېلمستیاوې ورکولې. د دې ډوډۍ به دومره ښه انتظام شوی و او دومره به پریمانه وه چې په درباریانو سربېره، له پاچا سره د لارې ملو عادي خلکو ته هم رسېده. د نظام الملک په قول د ترکستان

واکمن په دې پوهېدل چې خلکو ته د ښې مېلمستیا د ورکولو په ذریعه څنگه پر هغوی حکومت وکړي.

په هندوستان کې د سلطنت په زمانه اود مغولو په دور کې، واکمنو خپلو درباریانو او پردو مېلمنو ته تل مېلمستیاوې ورکولې. د تاریخ فیروز شاهي لیکوال ضیا الدین برني لیکي چې دا د ډیلي د سلاطینو رواج و چې له علماوو سره به یې ډوډۍ خوړه. اشراف هم په دغو مېلمستیاوو سرلوړي کېدل. برني د اشرافو ترمنځ د ډوډۍ کولو په سر سیالي یاده کړې او کښلي یې دي چې دا د دوی لپاره د حیثیت او پرستیژ خبره وه. دغه مورخ لیکلي دي چې که به یوه اشرافي او ورېدل چې سیال یې پنځه سوو مېلمانه کړي نو ده به زرو کسانو ته مېلمستیا وکړه چې تر هغه یې واړوي. د اشرافو ډېرې پیسې په مېلمستیاوو لگېدې او د مصارفو د پوره کولو لپاره یې له سودخورو او ملتاني سوداګرو په ډېره ګټه پیسې پورولې. د بدخرڅیو نتیجه به د دوی بېوسه کېدل او هغه د چا خبره د پولۍ ټک ته کېناستل وو.

تاریخ د هغې مېلمستیا جزئیات ثبت کړي چې کيقباد (۱۲۸۷-۱۲۹۰) خپل پلار بغرا خان ته کړې وه. په دې مېلمستیا کې زر ډوله خواړه پاڅه شوي وو. په دې سربېره قسم قسم وچې ډوډۍ، کلچې او میتیایانې هم د مېلمنو مخې ته ایښي وې.

ابن بطوطه چې د محمد تغلق (۱۳۵۱-۱۳۲۵) په وخت کې هند ته راغلی و، لیکي چې په دربار کې دوه ډوله ډوډۍ وه. یوه د اشرافو او بل د عامو خلکو لپاره. سلطان به له خپلو نژدې امرانو، اشرافو او لوړرتبه مقاماتو سره ډوډۍ خوړه. کله کله به ده د خپلې خوښې اشرافي ته د خاص قسم ډوډۍ ست وکړ چې دا هغه ته لوی ویاړ او

عزت و له یوه اټکل سره سم، د محمد تغلق د پخلنځي ډوډۍ کابو شل زره کسانو ته رسېده. هره ورځ لږ تر لږه دوه زره غوايي او دوه نیم زره اوزې او پسونه جلاېدل، چې خلکو ته ډوډۍ ورسېږي. غواگانې نه جلاېدلې.

نورو سلاطینو هم د مېلمستیاوو دود پاللې دی. سکندر لودي (۱۴۸۹-۱۵۱۷) دیني علما او پوهان مېلمانه کول، خو دغو مېلمنو د سلطان مخې ته د ډوډۍ خوړلو اجازه نه لرله. دوی به خپله برخه کورونو ته ورسره وړه. سلطان به د دوی مخې ته یوازې په ډوډۍ ناست وو.

د مغولو په زمانه کې چې سلطنت په امپراطورۍ بدل شو، سلاطین او اشراف لا شتمن شول او مهمانۍ یې لا شانداره شوې. د ډوډۍ د ډولونو په لست کې هغه خواړه هم راغلل چې مغول ورسره په منځنۍ اسیا کې بلد وو. وروسته بیا له ایراني خوړو سره بلدتیا دسترخوان لا رنگین کړې. د ډوډۍ د پخولو او برابرولو نظافت ته به خاصه توجه کېدله. د چاپیریال د جذابیت لپاره به عطرونه پاشل کېدل. لا ډېرو خوندورو خوړو اشتهاوې لا زیاتې پارولې او ځینې اشراف د ډېرې اشتها په لرلو مشهور شول. ویل شوي دي چې د اکبر پاچا نژدې ملگری او مورخ ابوالفضل، په متنوع خوراکونو عادت و. ابوالفضل چې به ډوډۍ خوړه، زوی به یې چې د ده د پخلنځي د چارو مسوول و، د پلار څنگ ته ناست و، څار به یې کاوه چې پلار یې کوم ډول خواړه خوښ نه کړل. هغه خواړه به بیا نه پخېدل. له ابوالفضله پاتې شوې ډوډۍ به د رتبې په لحاظ راتپتو اشرافو خوړه. عادي خلکو ته په حضر او سفر دواړو کې کېچرې ورکول کېده. د نورجهان ورور اصف خان هم د ډېرې اشتها په لرلو مشهور و.

د مغولو د امپراطورۍ له زواله وروسته د لکنهو او دکن حکومتونو د مېلمستیاوو دغه دود وپاله او د ډوډۍ د کلچر د غوړولو لپاره یې پوره پوره هڅه وکړه. عبدالکریم شرر په خپل اثر (گذشته لکنهو) او نصیرالدین هاشمي په خپل اثر (دکنی کلچر) کې د دکن او لکنهو د دربارونو د ډوډۍ د خاصو او بې نظېرو ډولونو ذکر کړی دی.

مېلمستیاوې یوازې د مېلمنو د خوشحالولو لپاره نه وې، بلکې له مېلمنو څخه د ځان د خلاصولو لپاره هم وې. واکمنو به کله کله خپل مخالفان مېلمانه کړل او په ډوډۍ کې به یې زهر ورکړل. نظام الملک په سیاست نامه کې لیکلي دي چې انوشېروان د مزدک لارویانو ته مېلمستیا وکړه. کله چې دوی د ډوډۍ او شرابو له څښلو وروسته پوره بې حاله شول، ټول یې ترتېغ تېر کړل او رنگزېب (۱۶۵۸-۱۷۰۷) هم د خپل ورور شهزاده مراد د وژلو لپاره همدا کار وکړ. مراد یې د ماښام ډوډۍ ته مېلمه کړه. کله چې مراد په مېلمستیا کې د ډېرو شرابو له څښلو وروسته پوره نشه شو، اورنگ زېب یې د نیولو حکم وکړ او گوالیار قلعي ته یې واستاوه. مراد هلته د قتل په تور محاکمه او اعدام شو. د بنگال واکمن علي وردی خان، مرهټه لیدر بهاشکر او د هغه ملگری مېلمانه کړل او ووژل.

په پخوانۍ اروپا کې اعدامونه

جنایت کارو، باغیانو، ناراضیانو او مرتدانو ته د دې لپاره سخته سزا ورکول چې نورو ته عبرت شي، په منځنیو پېړیو کې عام وو. ډېره بورېنده جزا د اعدام وه. په هغه زمانه کې حتی د اعدام په سزا کې هم طبقاتي توپیر ته پام کېده. د منځنیو پېړیو اروپایانو په سرغوڅېدا کې عزت او په دار کېدا کې بې عزتي لیده. ځکه خو اشراف د سرغوڅولو او عادي خلک د په دار کولو لایق بلل کېدل. بنځې نه په دار کېدلې. د هغوی به یې ساه ورتربتوله.

په اعدام کې دغه تبعیض د فرانسې انقلاب په زمانه کې چې ډاکتر جوزف گیولتین د اعدام نوې وسیله اختراع کړه، ختم شو. دا وسیله چې د خپل مخترع په نوم ده، د هرې طبقي د محکوم لپاره وکارېدله. په فرانسه کې انقلابي حکومت د انقلاب د برابری د اصل په اساس په ۱۷۹۱ کې اعلان وکړ چې د هر چا د اعدام جزا به د سرغوڅولو په بڼه عملي کېږي.

د اروپا په منځنیو پېړیو کې د اعدام لپاره داسې بندوبست کېده لکه تماشه چې وي او خلک یې باید سمه ننداره وکړي.

پتر پیرنبرگ په خپله لیکنه کې چې (د معاصرې اروپا په اوایلو کې وگړي او دولت) نومېږي او په ۱۹۹۸ کې چاپ شوې ده، په پخوانۍ اروپا کې د اعدام د مراسمو او د دغو مراسمو په مقابل کې د خلکو د غبرگون په اړه په تفصیل غږېدلی دی.

ده په دې باره کې چې په اعدام محکوم به څنگه د خلکو په جلوس کې د اعدام ځای ته بیول کېده، بشپړ جزئیات بیان کړي دي. د اعدام په ورځ به په ټول ښار کې د کلیسا زنگونه ووهل شول. د سړک دواړو غاړو ته به خلک ولاړ وو چې د اعدام ځای ته د مجرم د وړلو ننداره وکړي. کله کله به خلکو د مجرم په خلاف خپل قهر څرگنداوه، کنځلې به یې ورته کولې او په تېرو به یې ویشته. خو یو نیم ځل به د غم چوپتیا خپره وه.

د اعدام په ځای کې به دار ولاړ وو، قاضیانو او څارنوالانو به رسمي چپنې اغوستي، په خپلو چوکيو ناست وو. خلکو معمولا د اعدام د حکم له اعلانېدو سره سم د خوشحالی چيغې سوري او چکچې شروع کولې. له مجرمه توقع کېده چې حکم ومني او ندامت څرگند کړي. خو کله کله به مجرم د اعدام حکم غیر عادلانه باله، قاضیانو او دا نورو خلکو ته به یې سپکې سپورې ويلې او د ځان د بې گناهي دلایل به یې راوړل. دغسې کس سرکښ او نافرمانه بلل کېده.

د اعدام د مراسمو په وخت روحانیونو مذهبي مراسم تر سره کول چې محکوم د خپل روح ژغورنې ته چمتو کړي او قاضیان له چوکيودم په دم راوړلېدل چې خلک د اعدام دايرې ته له ننوتو منع کړي.

د اعدام ځای په هر ملک کې فرق کاوه. په فرانسه کې مجرم معمولا ټيک په هماغه ځای کې په دار ځورېدې چې جنایت یې کړی و. په نورو ملکونو کې بیا د اعدام خاص ځایونه وو. مثلا په انگلستان کې د لندن ټایپورن غونډۍ د اعدامونو ځای و.

میشل فوکو په خپل کتاب (انطباط او مجازات) کې لیکي چې: د خلکو مخې ته اعدامونه یوازې قضایي نه بلکې سیاسي معنا هم لري.

دغسې اعدامونه، حتی په وړو قضیو کې، له داسې مراسمو سره غوټه وي چې د حاکمیت مخ روښی ورباندې کېږي.

البته، په ځینو مواردو کې د خلکو مخې ته اعدامونو جنجالونه جوړ کړي دي. خلکو ته که محکوم بې گناه ښکاره شوی او د هغه د اعدام فیصله یې ناسمه بللې نو توند غبرگون یې ښودلی دی. دوی هڅه کړې چې محکوم د اعدام کوونکو له لاسه راوباسي. فوکو د دغسې پېښو یوڅو مثالونه ورکړي چې د خلکو بهیر د اعدام په مامورینو ورمات شوی او محکوم یې ورنه ژغورلی دی. په دغسې پېښو کې خلکو نه یوازې له قانونه سرغړونه کړې بلکې په عدالت او حاکمیت پورې یې هم ملنډې وهلې دي.

ځینې وختونه داسې شوي چې د اعدام شوي مړی د دې لپاره چې خلک ووېرېږي او په آینده کې قانون مات نه کړي او د حکومت له اطاعته غاړه ونه غړوي، د څو شپو لپاره د دار په سر ځورند پاتې شوی دی. په انګلستان کې جراحانو د انسان د بدن د سپړلو او د خپلو معلوماتو د زیاتولو په نیت د اعدام شوي د مړي غوښتنه کوله، خو د اعدام شوي خپلوانو او دوستانو د مړي په عزت سره څښول غوښتل او د جراحانو تقاضا یې غندله.

د ښکاره اعدامونو په مقابل کې د خلکو رویه وار په وار بدله شوه. ښکاره اعدام که په منځنیو پېړیو کې خلکو ته تفریح او ننداره وه نو د قانون د قوت د څرګندولو وسیله او ذریعه هم وه.

خو، په اتلسمه پېړۍ کې خلکو په اعدام محکوم شوي ته رسېدل، هغه ته د احترام د څرګندولو لپاره ملا لښدی. کول او د مرګ د منلو په خاطر د هغه د زړه ورتیا ستایل، پیل کړل. په همدې پېړۍ کې د خلکو مخې ته په درو وهل او اعدامول پای ته ورسېدل. اوس اعدامونه د

بندیځانې د دیوالونو په منځ کې د محبس د مامورینو مخې ته د خلکو له نظره چپ تر سره کېږي. ځینو ملکونو خو ان د اعدام سزا منعه کړې ده. په ځینو نورو کې لا د اعدام جزا موجوده ده.

د منځنیو پېړیو خلکو ښکاره اعدامونو ته ولې د تفریح په سترګه کتل؟ دا ځکه چې د هغې زمانې د هر وګړي په روح کې د خشونت ښامار پروت و. دوی له دا رنگه هرې پېښې خوند اخیستلای شوی. لکه رومیانو چې د گلا دیاتورانو د خونړۍ مقابلې ننداره په خوند خوند کوله.

او شاید هم دا به د جنایت او جنایت کارو په مقابل کې د دوی د کرکې د څرګندولو او قانون ته د دوی د اطاعت د اظهار لاره وه.

تر ۱۸۵۶ کال دمخه شاه جهان آباد

کله چې شاه جهان پاچا په ۱۶۳۹ کې دیوه نوي ښار بنسټونه اېښودل، د مغولو امپراطوري په خپل اوج کې وه. سلطنتي خزانه تر خولې ډکې وې او په خارج یا داخل کې داسې څه لویه خطر نه وه چې حکومت دې ورته اندېښمن وي. د مغولو دربار چې تر گردو لایق کسان راغونډ کړي وو، کلچر یې په مهارت او نزاکت کې تر نورو برو. موږ دا ټولې ځانگړنې د شاه جهان د عصر په معماري کې له ورايه وینو. د اکبر د زمانې د ودانیو جلال او عظمت خپل ځای د دې زمانې د ودانیو ښکلا، نزاکت او ظرافت ته ورکړ او دا د کلچر د بلوغ یوه نڅښه وه.

شاه جهان پاچا د داسې ښار د جوړولو په فکر کې و چې د مغولو د امپراطورۍ د قوت او ښکلا، دواړو، نماینده گي وکړي او د دې ستر واکۍ له غوړېدلي کلتور او د دې کلتور له آدبو او دودونو سره سمون وځوري.

نوی ښار شاه جهان آباد ونومول شو. د سلطنتي کورنۍ د استوگنې لپاره په شاه جهان آباد کې لال قلعه (سره کلا) جوړه شوه چې په رسمي اسنادو کې یې نوم (قلعه مبارک) و. په سره کلا کې د امپراطورمخې ته هم د عوامو او هم د خواصو د حاضرېدو لپاره ځایونه ودان شول. دلته د عوامو د شرفیابۍ لپاره څو هالونه وو. د سلاکارو لپاره بېل هال جوړ شوی وو. چهاروکا درشن (د عامو حضارو لپاره کړۍ)،

نقارخانه (د موسیقي خونه)، برجونه، موتي مسجد (د ملغلرو جومات)، او د حرم لپاره کوټې د کلا مهم ځایونه دي. سره کلا چې د شاهي ځواک و اقتدار سمبول وه، د دیوالونو په منځ کې ژوند یې له خلکو پټ و. خلک ډېر نه پوهېدل چې دلته څه کېږي. دوی چې د کلا له منځه نه خبرېدل نو د سلطنتي کورنۍ په باره کې یې اوږدو ته مخه کړه. ځینو اروپایي سیلانیانو ته دا اوږدې رشتیاني تاریخي پېښې ښکاره شوې او په خپلو سفرنامو کې یې په دې نیت راواخیستې چې لوستونکو ته په زړه پورې رسواکونکي مطالب برابر کړي.

د جامع جومات عظیم الشانه ودانۍ چې له کلا د باندې ولاړه وه، دین ته د وفادارۍ او د زهد و دیندارۍ څرگنده نڅښه وه. راوړسته بیا مختلفو مغولو امر او او شهزاده گانو د خپلې تقوا د یادگار به توگه جوماتونه ودان کړل. لکه فتحپوري جومات، اکبرآبادي جومات، اورنگ آبادي جومات او سنهري مسجد. سربېره پر دې په بېلو بېلو بازارونو او ځایونو کې د خلکو د جماعت د لمانځه د اسانتیا لپاره جوماتونه جوړ شول.

په منځنیو پېړیو کې بازار یوازې د سودا اخیستلو ځای نه و، بلکې د تفریح ځای هم و. په شاهجهان آباد کې فیض بازار، اردو بازار، خانم بازار او خاص بازار مشهور بازارونه وو. په دې ښار کې د ځینو خاصو مالونو لکه د جواهرو، بوټانو او یا مثلاً د بنگر یو لپاره هم خاصې راستنې وې. په ټولو کې ښکلی بازار، چاندني چوک و. هغوی چې چاندني چوک یې د برم او پرتم په زمانه کې لیدلې، ډېر یې ستایلې دي.

د چاندني چوک په زړه کې یو جنتي نهر بهېده. د دغه بازار دواړو غاړو ته ونې قطار ولاړې وې چې چاپېریال یې سوږ او پر سکون ساته.

د سیاسي واک سمبول او علامه نه بلکې د کلتوري فعالیتونو مرکز او منځی شوه.

د ښار د اوسېدونکو لپاره کلا د ماضي میراث، پخوانی مېنه او زړه خزانه وه. سترواکۍ د سیاسي تحولاتو په وجه زوال کړی و خو کلچر یې له ټولو رنگونو او جلوو سره ژوندی پاتې و. دغه کلچر د خپلې غنا او ځلا په برکت د سیاسي بایلات خلا ډکوله.

بهادر شاه ظفر هم د مالي امکاناتو له لږوالي سره سره، چې د شرقي هند کمپنۍ ورکول، د دربار آداب او تشریفات وساتل. درباریان مکلف وو د ټولو هغو دودونو او آدابو خیال وساتي چې د اکبر پاچا په زمانه کې پیل شوي وو. امپراطور ته هم پکار وه چې خپل وظایف په منظم ډول اجرا کړي. ده باید د خپلې فوق العاده لوبې کورنۍ د غړيو خرڅ ورکړی وای چې شمېر یې له یوه اتکل سره سم، درې زره کسانو ته رسېده. البته د امپراطورۍ د زوال په ورځو کې به د شاهي کورنیو غړي مجبور بدل چې په بېوزلی کې واوسي ځکه د دوی خرڅ به شاهي خزانی په منظم ډول نه شو ورکولای. له بلې خوا د سلطنت د کورنۍ کسانو اجازه نه لرله چې له کلا د باندې ژوند وکړي. نو دوی به خپل وخت په بې فایدې تفریحي چارو او شوقي کارونو تېراوه.

د سیاسي واک له لاسه ورکولو وروسته، د امپراطور ډېر وخت په مختلفو فیستوالونو لکه نوروز، دیوالي، هولي، محرم، اخترنو، د سهرا او د گلونو په خورا محبوب جشن تېرېده. د (داستان غدر) د لیکوال ظهیر دهلوي په قول، ده داسې جشنونه بیا په ټول ژوند کې ونه لیدل.

سرسید په خپل کتاب آثار السناید کې لیکي چې د چاندني چوک د ښکلا له بیانه ژبه عاجزه ده. مازدیګرو ماښام به اشراف او شهزاده گان دغه بازار ته راتلل چې وگرځي او تفریح وکړي.

د وخت په تېرېدو سره شاه جهان آباد بشپړ او نفوس یې زیات شو. د دې ښار واټونه، کوڅې او محلي د خپلې خاصې جاذبې په وجه مشهور شول. هنرمنو، سازنده وو، شاعرانو، خطاطانو، نڅاګرو، نکلچیانو، صنعتګرو، دوی ټولو، شاه جهان آباد ته نوی ژوند او نوی کلچر ورکړ.

ډېره موده نه وه تېره چې شاه جهان آباد د کلچر او ادب مرکز شو. په رسمیتو کې شاه جهان آباد پاتې شو خو عامو خلکو ډیلی باله. کله چې د مغولو امپراطوري زوال وموند، نو خارجي یرغلګرو لکه نادرشاه افشار په ډیلی باندې حملې وکړې چې د مغولو راتول کړي ثروتنه و ترورې. دوی په دې حملو کې وینې و بهولې او پیسې یې یووړې.

خو دغو حملو د ډیلی اوسیدونکي نه یوازې له پښو ونه غورځول بلکې په پیاوړې روحیه او قوي جذبه یې د ښار د ماضي مخ په زوال جلال بیا راژوندی کړ. دې ښار د مرهټه وو استیلا هم ولیده. مرهټه وو په ښار باندې له غلبې او حکومت کولو سره سره، د سرې کلا د څښتن درناوی کاوه.

کله چې په ۱۸۰۳ کال کې لږ ډېک ډیلی ونيو، نو امپراطور د شرقي هند کمپنۍ په ګوډاګي بدل شو. امپراطور سیاسي واک او اقتدار له لاسه ورکړ او په مالي لحاظ کمپنۍ ته محتاج شو. دغه نوي حالت د سرې کلا په اړه د خلکو په نظر کې تغییر راووست. نور نو سره کلا د

په پرونی اروپا کې پاکي

کله چې د روم امپراطور کنستانتین مسیحیت ومانه نو د کلیسا موسسه د امپراطورۍ یوه برخه وگرځېده او عیسوي روحانیونو د تېرې زمانې له اثراتو څخه د ټولنيې د را ایستلو په نیت، په پوره شوق او ولوله، د ټولو هغو دودونو، رواجونو او آدابو د ختمولو کونښن وکړ چې دوی ته د کفر د زمانې یادگارونه ښکارېدل.

په دې سلسله کې د عمومي حمامونو دود ته هم صدمه ورسېده، ځکه دا شی د کافرو رومیانو یادگار گڼل کېده، د هغو خلکو چې د عیسویت مخالف وو او روحانیونو د هغوی د کلتور د نه ادا مې لپاره تبلیغات کول.

عیسوي روحانیونو د انسان بدن د گناهونو کور او فنا کېدونکی شی باله. دوی د بدن په پاکېدو بې باوره خو د روح په تطهیر او تذکیرې باورمن وو. دوی به تبلیغ کاوه چې بنیادم باید د بلې دنیا سفر ته ځان چمتو او د سفر توبنه یې برابره کړي.

ورو ورو داسې فکر عام شو چې که څوک ځان خیرن ساتي نو گویا د تقوا څښتن دی او په دې توگه د وخت په تېرېدو سره، د ځان وینځلو او حمام کولو ته د ایمان خاوندانو په ښه سترگه ونه کتل. د کلیسا مقاماتو به په هغو کسانو بد ویل چې په حمام کې یې ډېر وخت تېراوه خو په کلیسا کې لږ.

د سرې کلا ژبه د اهل ادب لپاره د معیار ژبه شوه. په کلا کې به همیشه مشاعرې کېدلې. په دغو مشاعرو کې به غالب، مومن او ذوق هم ناست وو.

له کلا د باندې هم کلتوري فعالیتونه روان وو. لوړې او غوړې طبقې په دغو فعالیتونو کې د گډون لپاره په کافي اندازه امکانات لرل. د ښار کلتوري ژوند متحرک و. ښار حتی د سیاسي زوال په ورځو کې لوی شاعران، قصه ویونکي، خطاطان، طبیبان، نڅاگر او سازیان وزېږول. ډیلی د براعظمگي د نورو ښاورنو لپاره یو ماډل او اعلی مثال و.

په هاغو وختونو کې دا د فخر خبره وه چې څوک ځان د ډیلی وېولي. ژوند په کراره روان و. وروسته بیا یوه حادثه پېښه شوه. داسې حادثه چې د ښار هیڅ او سېدونکي یې توقع نه لرله خو ورسره د هندوستان د تاریخ لوری بدل شو.

(په وروستیو کړنو کې لیکوال له سرې کلا څخه د مغولو د وروستي پاچا بهادر شاه ظفر ایستلو او د بریتانیا امپراطورۍ د یوې برخې په توگه د هند اعلانېدلو ته اشاره کوي. ژباړن)

عادت نۀ و نو شتمنو به زبرجامې اغوستې او عطرونه به یې استعمالول چې د بدن د بد بویي مخه ونیسي.

کله چې صلیبیان د بیت المقدس د نیولو لپاره فلسطین ته لاړل او عرب یې ولیدل چې پاکۍ او ځان وینځلو ته یې خاصه توجه کوله، نو په اروپایانو کې هم د نظافت په اړه نوي فکرونه پیدا شول. په ختیځ کې صلیبي فاتحانو د گرمو، آرام بڅبونکو، معطرو حمامونو مزه ولیده او د غه کلچر یې اروپا ته ورسره یووړ.

تاوډه، معطر حمامونه وار په وار د اروپا د شوالیه وو په طبعه ولگېدل او استحمام ورته د مود او فیشن حیثیت پیدا کړ. شوالیه وو د لومړي ځل لپاره لرگین تېونه جوړ کړل. دغه تېونه به له تودو اوبو ډک وو. داسې هم کېدل چې شوالیه به په تې کې و چې مېلمه به یې راغی. ده به مېلمه ومانه خو له تېه ورته نۀ پاڅېده، د پردې له شا به یې خبرې ورسره کولې.

د وخت په تېرېدو سره استحمام د شوالیه توب په آدابو او دودونو کې مهم ځای پیدا کړ. کله چې به یوه ځوان ته د شوالیه رتبه ورکول کېده، دی له څو پړاوونو تېرېده او د تېر ژوند له شرارتونو د پاکېدو لپاره به یې تشریفاتې غسل کاوه.

خو له دې سره سره، د ځان وینځلو په خلاف د کلیسا مخالفت ادامه ومونده، ځکه د عیسوي روحانیونو په نظر، ځان وینځل د مسلمانانو او غیر مسیحي خلکو رواج و. کله چې مسلمانان اسپانیا عیسایي ځواکونو ونيوله نو فاتحانو له مسلمانانو او یهودو وغوښتل چې یا عیساییت ومني او یا اسپانیا پرېږدي. دغه وخت ځینې مسلمانان د ځان د ژغورلو په نیت په ظاهره مسیحیان شول. د کلیسا مقاماتو د داسې کسانو د حقیقت د معلومولو لپاره د هغوی څار پیل کړ او هره

د کلیسا د غندنو او مخالفتونو نتیجه دا راووته چې پاکي د گناه او د شهواني شوق یوه نخښه وگرځېده. ناپاک او خیرن حالت و قدرول شو، ارزښت وبلل شو او نۀ یوازې د معنویت منبع بلکې د جراثیمو په مقابل کې د ډال او سپر په سترگه ورته وکتل شو.

د اروپا په ډېرو سړو وطنونو کې عادي خلکو ته دا سخته او په اقتصادي لحاظ مشکله وه چې د ځان د وینځلو لپاره اوبه تودې کړي. نو کله چې به د یوې کورنۍ غړیو د ځانونو د وینځلو پروگرام جوړ کړ، په تې کې به یې تودې اوبه واچولې او اول کس به د کورنۍ مشر و چې تې ته به ورغی. بیا به د کورنۍ د نورو غړیو نوبت و. وروستی کس به د کورنۍ ماشوم و چې په هماغه اوبو کې وینځل کېده. تر دې وخته به دغه اوبه بې حده ناولې شوې وې. د ټولني تر گردو بېوزلې طبقه د بزگرانو وه. د دوی لپاره حمام کول د هوس او تجمل کار و او په ژوند کې یې ډېر لږ دا وس او امکان پیدا کاوه چې حمام وکړي.

ځینو مورخانو لیکلي دي چې بزگرانو په کال کې دوه ځله ځان وینځه. ځینو نورو لیکلي دي چې د بزگرو مخ د باران له څاڅکو پرته نور په عمر کې اوبه نۀ لیدلې. یو شمېر نورو ویلي دي چې د بزگر بدن په عمر کې درې ځله اوبه لیدلې. یو د زوکړې په وخت، بل د واده په ورځ او دریم چې و به مړ. د دغو دريو وینځنو مقصد هم تر ډېره حده د رواجونو او شعایرو تر سره کول وو، نه د ځان پاکول.

د پاکۍ او نظافت په اړه نظر په هره طبقه کې بېل و. د اشرافو دا عادت و چې تر ډوډۍ وروسته او وړاندې لاسونه ووینځي. خو جالبه دا ده چې انگرېزانو دا کار نۀ کاوه. دوی به د لاس له وینځلو پرته په ډوډۍ کېناستل. څرنګه چې د هغه وخت په اروپا کې د ځان وینځل عام

د نابرابرۍ اغېز

تمدنونه له هماغه پيله د تغيير او بدلانه په حال کې وو. په هغو ډېرو تغييراتو کې چې دوی يې اوسني حال ته راوستي دي، يوه هم دا خبره ده چې متمدنو ټولنو څنگه ځانونه په لوړو او ټيټو طبقو باندې ووېشل.

اجتماعي مقام د ثروت، قدرت، او وينې په اساس ټاکل کېده. خلکو کله کله خپل قدرت او ثروت د خپلو کورنيو لپاره د روښانه تاريخ د جوړولو لپاره پکاراوه او له اشرافو او درنو ټبرونو سره به يې د تعلق لرلو خبرې په دروغو جوړولې.

د اجتماع له اغېزمنې طبقې سره تعلق نه يوازې د وياړ او عزت سبب و، بلکې د دې طبقې غړيو ته يې حق ورکاوه چې د ټولني په بې وسه او بې مقامه عادي خلکو باندې باداري وکړي او حکم ورباندې وچلوي. دلته همېشه داسې لاره وه چې يو څوک له ټيټې څخه لوړې طبقې ته لاړ شي. که څه هم دې شي به وخت اخيست چې لوړه طبقه يو څوک په خپله غيږ کې ومني خو بيا هم ځينې کسان له ټيټې طبقې لوړې طبقې ته ختل او ځينو بيا قدرت له لاسه ورکاوه.

هغه کورنۍ چې له غوريزو سره يوځای کېدلې هڅه يې کوله چې د نوي طبقاتي موقف د ساتلو لپاره شجرې جوړې او په دې ډول خپل اصیل والی ثابت کړي. که به اصیلې کورنۍ يې وسه او بې شتو هم

جمعه به يې کتل چې ايا ځان خو يې نه دی وينځلی. که به وليدل شول چې ځان وينځي يا يې ځان وينځلی دی، جزا ورکول کېده. البته د وخت تېرېدو او د وبا او طاعون بيا بيا خپرېدو د نظافت او استحمام په اړه نظر بدل کړ.

له بلې خوا د طب علم ثابتته کړه چې اوبه مضرې نه دي بلکې د ډېرو ناروغيو شفا ورسره کېږي. د نظافت او روغتيا په اړه نوي شعور خلک وپوهول چې نظافت د وباوو او ساري ناروغيو په مخنيوي کې مرسته کوي. نو خلکو د بدن د پاک ساتلو لپاره له صابون او نورو شيانو استفاده پيل کړه او ځينې چينې د خپلو اوبو د روغتيايي خاصيت په خاطر مشهورې شوې.

شوي، دغه شجرې د دوی د اجتماعي حیثیت د ساتلو لپاره وروستی وسله وه.

کله چې د نادرشاه افشار زوی له یوې مغولي شهزادګۍ سره واده وکړ، د واده په مراسمو کې قاضي د مغولو له دود سره سم، له زومه د شجرې پوښتنه وکړه. نادرشاه افشار خپله توره راوايستله او وېي ويل: نادرشاه، د تورې زوی، د تورې لمسی او د تورې کړوسی.

د دې خبرې له کولو وروسته نادرشاه افشار خپلو مېلمنوته وکتل، ورته وېي ويل چې د کورنۍ په باب مې نور معلومات هم غواړئ؟ خو چا د بلې پوښتنې جرأت ونکړ.

لوړو طبقو له عادي خلکو ځان په کلتوري بنيادونو بېل ساته. د دوی د ژبې، جامو، د معاشرت د آدابو، د ژوند د طريقې او د دودونو سويه تر معمولي خلکو دومره لوړه وه چې هغوی يې پيروي نه شوای کولی. دغو کلتوري توپيرونو د ټيټې طبقې خلک نالوستي، ناخبره، لټ او بې اهميته ساتل. يوه مشهوره خبره ده چې پاچا بايد خلک په نس ماړه کړي خو د ذهني ودې اجازه دې هيڅ وخت نه ورکوي. دی بايد د هغوی بدن بياوړی خو د هغوی شخصيت کمزوری وساتي.

د هندو مذهب د عالمانو په نظر د عادي خلکو تر منځ ډول ډول شخړې چې په ټولنه کې يې گډوډي او انارشي راوسته، د سلطنت د پيدا کېدو اصلي وجه ده. خدايانو فيصله وکړه چې د زور په وسيله د سولې د ساتلو او د پرگنو د کنټرولولو لپاره پاچايان راواستوي. څرنگه چې هر کاست په ټولنه کې له خپل موقفه خبر و او په دی موقف يې ايمان درلود، نو د کاست د بدلولو ضرورت نه احساسېده. ځکه خو د هند په تاريخ کې د ټيټې طبقې هيڅ غړي د لوړې طبقې په خلاف قيام نه دی کړی. د هرچا طبقه د تولد له ورځې معلومه وه او دغه شي

چې طبقاتي نظام مضبوط ساته، له يوې طبقې يې بلې ته تگ ناممکن گرځاوه.

د ارتشاسترا مولف واکمنو ته نصيحت کوي چې عالي رتبه مقامات بايد همېشه له اشرافي کورنيو او لوړو طبقو انتخاب کړي که ساري ناروغي، يا وچکالي يا کاختي عادي خلک مړه کړي، د دوی په مړينه ویرنه دی پکار ځکه دوی د محکې په اوږو د يو بار حیثیت لري، خو اشراف او با کلتوره کسان دې نه مړي ځکه د دوی مړينه ملک و نظام ته لوی تاوان دی. د ارتشاسترا د مولف په نظر اشراف باارزسه دي ځکه پوهه يې حاصله کړې او دا نور خلک يې ارزسه دي ځکه نالوستي دي او کلتوري و اجتماعي شعور نه لري.

په ميسوپوتاميا (بين النهرين) کې ټولنه په دريو طبقو ويشل شوې وه: روحاني، پاچا او عام ولس. له روحاني سره خدايي قدرت مل و. دغه شي د ده اهميت تر پاچا زيات کړی و. دعا کول د روحاني امتياز و. ده له خدايانو څخه د خلکو د خير غوښتنه کوله خو د ځان لپاره يې د بل چا دعا ته ضرورت نه درلود. عادي خلکو ته دا اجازه نه وه چې دعا وکړي يا د روحاني له لارې پرته نېغ په نېغه خدايانو ته ورنژدې شي.

مسلمانان ټولنه هم په بېلو، بېلو طبقو وېشل شوې وه. د عباسي دوران د يوه برمکي وزير په قول، تر گردو لوړ مقام خليفه و چې د قدرت، شان و شوکت، ذکاوت او پوهې سمبول گڼل کېده. ورپسې د وزير مقام و چې د حکومت او پوهې نماينده گي يې کوله. په دريمه طبقه کې شتمن اشراف وو. د منځنۍ طبقې تعليم يافته کسان په ورپسې پورې کې ولاړ وو او تردوی را لاندې د ټولني عادي وگړي وو، چې تر گردو ټيټه طبقه يې تشکيلوله. په نهه سوو دريم ميلادي کال کې ابن

بغاوت په تاریخ کې

د تاریخ مطالعه رانښيي چې شورش او بغاوت په منځنیو پېړیو کې، په شرق او غرب دواړو کې، د استثمار او بې عدالتۍ پر خلاف د مبارزې او غبر او چتولو لپاره د ناراضو کسانو خورا اغېزمنه ذریعه وه. خو د شورش ماهیت او سببونو وخت په وخت او له ځایه تر ځایه توپیر لرلی دی. مثلاً د سلطنتي کورنۍ غړيو د قدرت د نیولو لپاره د حکومت نسکورولو ته متې رانغښتې دي او یا اشرافو او نجباوو د لا ډېرو طبقاتي امتیازونو د ترلاسه کولو په نیت شورش کړی دی. په دې منع کې ترگرډو گوانښونکي بغاوتونه د بزگرو وو چې سیاسي اقتدار ته یې گواښ پېښاوه او د دولت په جوړښت کې یې د خپلې طبقې په ګټه د ریفورم غوښتنه کوله. ځکه خو واکمنو په دغسې بغاوتونو کې لوی خطر لید او سمدستي یې د هغو د خپلو اقدام کاوه.

مورخانو د شلمې پېړۍ په سر کې د بزګري شورشونو له مطالعې سره ډېره دلچسپي پیدا کړه او د رسمي اسنادو، د ادارو د مدارکو، د قضایي جریانونو او ولسي ادب په مرسته یې د دوی غورځنګونه د تاریخ له پتو ګوتونو څخه رڼا ته راو ایستل. دغو مورخانو د بزګرانو په اړه، چې د بېسوادو او په سیاسي مسایلو کې یې تجربې کسانو په حیث معرفي شوي وو، ډېرې اسطوري ناسمې ثابتې کړې. اسنادو وښودله چې بزګرانو د لیکو د منظم کولو، د خپل منځي اختلافونو د

الفقه اسلامي ټولنه په څلورو طبقو وېشله: پاچا، د هغه وزیران او اشراف چې قدرت او ثروت ورسره و، لومړۍ درې پورې وې او دا نور خلک چې وروستی طبقه یې جوړوله، بې اهمیتته وو ځکه بې فایده ګڼل کېدل.

په راوړوسته زمانو کې سیدانو ته چې د پیغمبر اولاد وو، درناوی پیل شو. د عثمانی سلطنت په زمانه کې د هر ښار او ولایت د سیدانو نومونه ثبتیدل او دوی ته په نورو خلکو ترجیح ورکول کېدل. دغه راز په هندوستان کې واکمنو، سیدانو ته قیمتي سوغاتونه، مخکې او جایدادونه بڅښل او دوی یې په لوړو چوکيو مقررول.

هڅولو، خبرواترو ته د کېنا ستلو، او مبارزې ته د خپلو ملگرو د هڅولو وړتیا لرلې ده.

په رسمي تاریخونو کې کله کله د بزگرو د شورشونو هیڅ ذکر نه وي، لکه دوی چې پرته له مقاومت په اسانۍ سره خپل شوي وي، خو ژور مطالعات ښيي چې د دوی د شورشونو په نتیجه کې واکمن طبقات او سیاسي قدرتونه مجبور شوي چې خپلې ستراتیژۍ بدلې کړي او په ځینو مواردو کې خو بغاوت د ټول نظام او د هغه د موسسو د بیا جوړېدو سبب ګرځېدلی دی. دا څېړنې مو په دې هم پوهوي چې دا یو ناسم تاثر دی چې عادي خلکو د تاریخ په جوړولو کې برخه نه ده اخیستې. برعکس، د دوی برخه لویه ده. دوی هسې پسیف نندارچیان نه وو، بلکې د تاریخ د بهیر فعال برخه وال وو.

مورخ وېن ټي، بریک په خپل کتاب کې چې (د تاریخ جوړېدا: له ۱۵۰۰ تر ۱۷۰۰ کال پورې د اروپا په سیاست کې عادي خلک) نومېږي، د بزگرانو بغاوتونه او په دولت او ټولنه کې د دغو بغاوتونو غبرګونونه، څېړلي دي. ده په خپل کتاب کې هغه بغاوتونه څېړلي چې په شپاړلسمه او اوولسمه پېړۍ کې د اروپا په بېلو بېلو هېوادونو کې د پاچایانو او لویو فیوډالانو پر خلاف شوي دي. دغه بغاوتونه ښه تنظیم شوي وو او برخه والو ته یې پیاوړې انګېزه ورکړې وه.

پاڅون کوونکو بزگرانو به د ځان لپاره داسې لیډران ټاکل چې لښکرې جوړې کړي، لام وټري او له سلطنتي پوځ سره مقابله وکړي. دغو مشرانو به بزگرانو ته چې اکثره یې حربي تجربه نلرله، د جګړې د مهارتونو روزنه ورکوله او د بې عدالتۍ پر خلاف مبارزې ته یې هڅول. دغه راز مشرانو به د شورشیانو د مختلفو ګروپونو د متحد ساتلو هڅه کوله. د بغاوتونو په دوران کې د بزگرو اعلامیې او

مانیفستونه د هغوی د سیاسي بصیرت او له خپل مقصد سره د هغوی د ژمنتیا او تعهد ښوونډی دي. په دغو مانیفستونو کې چې د واکمنو د اقتدار د کمیدا او د دولت د ادارې د ریفورم غوښتنه شوې، د داسې اینډې انځور وینو چې هر څوک پکې خپل حق او سهم لري. په دغو اعلامیو کې تر ګردو جذابه مفکوره په ټولنه کې د برابری مفکوره وه او دا یوه داسې رویا وه چې ټولو محرمو طبقو یې ارزو کوله.

د دغو شورشونو یو خصوصیت دا و چې له مذهب ډواړو غاړو په خپله ګټه کار اخیست. د واک خاوندانو بزگران هڅول چې پاچا ته وفاداره واوسي او د پاچا د اقتدار له انکاره لاس واخلي. دوی به د مقدس کتاب خبره کوله چې عیسی له خلکو مینه، صبر او تسلیم غواړي. له بلې خوا دهقانانو هم مذهب په خپله ګټه کاراوه. په ۱۵۲۶ کې د جرمني په سوابیا کې بزگرو د بغاوت په وخت د خپلو غوښتنو په څنګ کې دا هم وویل چې: د مالکانو دا عادت دی چې دوی ته د خپل مال په سترګه وګوري او دا بده خبره ده. ځکه عیسی په خپلو قیمتي وینو زموږ د ګناهونو کفار وړکړه او موږ یې ټول، که هغه خورا بېوزله شپون دی یا لوی ملاک، پرته له استثنا ازاد کړو. نو مقدس کتاب دا ثابتوي چې موږ ازاد یو او موږ غواړو چې ازاد واوسو.

کله چې لوټر د پاپ او کلیسا پر خلاف بغاوت وکړ، دې شي کلیسا په دوو څانګو ووېشله: پروتستانت او کاتولیک. د دې وېش او بغاوت په نتیجه کې دواړو فرقو د خپلو سازمانونو اصلاح ته توجه وکړه خو په دې توګه د ورپېښو ستونزو او خطرونو مقابله وکړای شي. کاتولیکې کلیسا چې اقتدار یې کم شوی او پیروان یې له ګوتو وتي وو، له ریفورماسیون سره په مخالفت کې ځان دوباره سمبال او ترمیم

د منځنیو پېړیو په هندوستان کې بغاوتونه

د هندوستان د منځنیو پېړیو په تاریخ کې چې د ډیلي د سلطنت دور او د مغولو دور پکې شامل دی، د واکمنو کورنیو پر خلاف خو ډوله بغاوتونه وینو. دلته هم د بزگرو پاڅونونه وو او هم د ځینو افرادو او گروپونو د سیاسي جاه طلبیو بغاوتونه. دغه زمانه له شورشونو ملاماله ده. د دا دومره ډېرو شورشونو تر گردو لوی سبب دا و چې دولت هیڅ ډول اپوزیسیون نه زغامه او هیچا ته یې اجازه نه ورکوله چې د واکمنو له غوښتنو سرغړاوی وکړي.

د شورشونو یو بل عامل چې البته د سلطنت د وخت له هند سره تعلق لري، دا و چې د سلطنت د دور په هندوستان کې (له ۱۲۰۶ تر ۱۵۲۶ پورې) کابو ټولو واکمنو لریو له پوځي قدرت پرته بل مشروعیت نه درلود. د قدرت د استعمال پرنسیپ، ټولو په سیاسي لحاظ جاه طلبو کسانو ته الهام ورکاوه چې د واکمن پاچا په پل، پل کېږدي او د هغه لرې کېدل او د قدرت غصب کېدل وغواړي. د داسې هڅو کامیابو مثالونو به دوی هڅول چې ریسک ومني او د حکومت نسکورولو ته متې راوغاړي. مور د سلطنت د زمانې په تاریخ کې دا رنگه گڼ مثالونه موندلی شو.

کې. د کلیسا پر خلاف دغه بغاوت بزگرانو ته په گرده اروپا کې الهام ورکړ چې د خپلو حقونو لپاره پاڅون وکوي. دوی ته دا فکر پیدا شو چې که کلیسا د پاڅون په نتیجه کې اصلاح کیدای شي نو دولت ولې اصلاح نه شي؟ دغه استدلال په ټوله اروپا کې د بزگرانو شورشونو ته لارپرانستله. په جرمني کې لوتر چې مذهبي بغاوت یې د محلي واکمنو په مټ کامیاب شوی و، د واکمنو په گټه د بزگرو پاڅون وغاڼده. ده له واکمنو وغوښتل چې دغه پاڅونونه په شدت سره وځپي. لوتر اعلام وکړ چې د دولت اقتدار ډېر مهم دی. که دولت د شورشونو په وجه کمزوری او له خطر سره مخامخ شي نو ټولنه به وشړېږي. شورشونو په تاریخ کې ډېر مهم رول لوبولی دی. شورشونو د ټولني ولاړ حالت ختم کړی او ځینې اقشار یې منظم کړي چې د تاریخخبرو استبدادي دودونو او اجتماعي سیاسي موسسو د بدلولو لپاره متې راوغاړي.

که څه هم اکثره دغه بغاوتونه وځپل شول خو په ټولنه کې یې تاثیر نه وو. واکمنو ان د شورشونو له ناکامولو وروسته هم ځانونه مجبور ولیدل چې ریفورم راولي. که د ټولني واکداران ځان ونه خوځوي او د تغییر له راوستلو انکار وکړي، نو ټولنه خو یا له بیا بیا بغاوتونو او اختلافونو سره مخامخ کېږي او یا راکده او له پرمختگه محرومه پاتېږي.

جلال الدین خلجی (۱۲۹۶-۱۲۹۰) د بلبن له کورنۍ څخه واک و تر وړه. له بلې خوا د جلال الدین وراره علاوالدین (۱۳۱۶-۱۲۹۶) د تره پر خلاف بغاوت و کاوه او د هغه له تروره وروسته یې سلطنت تر لاسه کړ. دی هم له یوشمېر بغاوتونو سره مخامخ شو او دغو بغاوتونو مجبور کړ چې ځینې سیاسي او اجتماعي تغییرات راولي. مثلاً په شرابو یې بندیز ولگاوه، د پاچا له اجازې پرته یې د اشرافي کورنیو تر منځ ودونه منع کړل، د اشرافو د ژوند څارنه یې لازمه وبلله او د یو شمېر کسانو جايدادونه یې ضبط کړل.

د مغولو په دور کې (۱۸۵۷-۱۵۲۶) د بغاوتونو ماهیت بدل شو. دا ځکه چې د مغولو لړۍ خپل اقتدار ته د خپل سیاسي واک د ټینګولو له لارې قانونیت ورکړ. د دې دور شورشونه دوه ډوله وو: یو ډول یې محلي او ځایي بغاوتونه وو چې محکمه والو یا مغولو اشرافو به په اداره کې د تغییراتو د راوستلو لپاره کول او بل ډول یې د سلطنتي کورنۍ په منځ کې د سیاسي قدرت د تر لاسه کولو لپاره بغاوتونه وو. لکه جهانگیر، خسرو، شاه جهان او د شاه جهان زامنو چې د سلطنت مقام ته در سېدو لپاره شورشونه وکړل.

د هند د منځني پېر د بغاوتونو یو جالب اړخ دا و چې د لښکر د پیدا کولو او د وګړیو د جذبولو کار یې مشکل نه و. چې څنگه به باغي لیدر د بغاوت اعلان وکړ، خلکو په تېره بیا بزګرو به د هغه په خوا کې جنگېدلو ته تیارې وښود. لیدرانو د جنگ لپاره مقصد درلود خو جګړه مارو بزګرو مقصد نه درلود. کلیوال د کار د نشتوالي او بې روزګارۍ په خاطر او د لوټ په هیله له بغاوت کوونکو سره ملګري کېدل. دغو جګړه مارو ته د منظم معاش ورکولو سیستم نه و. باغي لیدرانو به کله کله د لښکر لېږد او لام تړلو په وخت لښکریانو ته

معاش ورکاوه خو چې معاش به نه و نو لیدر ته تعهد او ژمنتیا به هم نه وه. همدا علت دی چې دغه عسکر د ټینګې نه وو، چې څنگه به یې د جنگ په میدان کې د ماتې نڅښې ولېدې، سمدستي به تېښتې ته تیار شول. د باغیانو لښکرو به نه د سلطنتي عسکرو هومره ښې وسلې لرلې او نه به یې د هغو په اندازه حربي مهارتونه لرل، ځکه خو یې اکثره وخت ماتې په نصیب کېدله.

دغو بغاوتونو چې سلطنتي کورنۍ ګواښله، د نظام په استحکام باندې ګوزارونه کول. مثلاً محمد تغلق (۱۳۲۵-۱۳۵۱) له دومره ګڼو شورشونو سره مخامخ شو چې ستومان یې کړ او په خپلو کې یې پاتې راغی. ځکه خو مورخ ضیا الدین برني د ده په مړینه ولیکل چې: (دی له خلکو خلاص شو او خلک له ده خلاص شول.)

که به واکمن نظام د بغاوتونو په خپلو کې کامیاب شو او به یې خپل نو دا به ثابت شوه چې نظام د دا رنگه زلزلو تاب لري.

جلال الدین اکبر چې ځان خوندي احساساوه، ډېر ځله یې باغیانو ته د جزا ورکولو په ځای هغوی معاف کړي دي. دغه مثال رانښيي چې د مغولو امپراطوري دومره مطبوطه وه چې شورشونو یې موجودیت ته خطر نه پېښاوه. ان په وروستیو وختونو کې د فرخ سیر په زمانه کې (۱۷۱۹-۱۷۱۳) مغول په داسې موقف کې وو چې د سیک باغي، باندې بهادر بغاوت وځپي. خو، نادرشاه افشار او احمد شاه ابدالي، مغول دومره بې سپکه او قدرت یې دومره ورکم کړ چې د مرهټه وو او د شرقي هند کمپنۍ په لاسونو کې په مازې ګوډاګیانو بدل شول.

څرنگه چې واکمنو ټول قدرت په خپل لاس کې راغونډ کړی و، نو دوی ته باغیان خپل شخصي دښمنان ښکارېدل. له ماتې وروسته به باغیان چټ وپټ اعدام او یا به د دربار د بانفوذو کسانو د شفاعت او

انتخابات او استازیتوب

په دیموکراتو ټولنو کې انتخابات معمولا د دې لپاره کېږي چې رایه ورکونکي د حکومت د کار د ادامې یا د بل حکومت د لرلو په باب د نظر د څرگندولو فرصت ومومي.

که د واکمنې ډلې یا ډلو کار و چلند د خپل حکومت په موده کې نښه وي نو دوی د خپلې واکمنۍ د عمر د اوږدېدو لپاره د خلکو ملاتړ تر لاسه کوي او که دوی په خپلو پروگرامونو کې ناکام وي نو خلک حق لري چې واکمنه ډله له واکه لرې کړي. دغه بهیر د خلکو حاکمیت، اقتدار او برلاسي زېږوي چې د دموکراسي بنيادي اصل دی.

د انتخاباتو سیستم د تمدن په تاریخ کې له ډېرو پړاوونو تېر شوی او د انتخاباتو په سترکچر او میتودونو کې د وخت شرایطو ته په پام سره بدلون راغلی دی. مثلا په ابتدا کې د رایې اظهار یا په خوله کېده او یا د لاس د جگولو له لارې و. په دواړو ډولونو کې رایه ورکونکو ته مشکلات پېښېدای شوی. په تېره بیا د انگلستان د اتلسمې پېړۍ د فیهالې ټولنې په څېر ټولنه کې چې ملاکانو به بزگران ویرول او تر اغېز لاندې راوستل چې دوی ته رایه ورکړي. له بلې خوا د رایه ورکولو په سیستم کې درغلي ډېره وه. هغه وخت په انتخاباتو کې د خپلې رایې د استعمالولو لپاره د نوم راجستر کول مفت نه وو. رایه ورکونکی مجبور و چې د نوم د ثبوت په خاطر یو شلینگ ورکړي. کانديدانو معمولا له دې فرصته د ځان په گټه استفاده کوله او رایه

عذرونو په برکت وبخښل شول. خو پالیسي دا وه چې باغيانو ته باید مثالي جزا ورکړه شي چې بیا بل داسې ونکړي. مثلا کله چې په ۱۲۷۹ میلادي کال کې په بنگال کې طغرل د بلبن پر خلاف بغاوت وکاوه نو بلبن له زېږون سره سره پخپله پسې ورغی او ویې ځاپه. ده د باغيانو د سپکاوې په منظور د لکناوتي بازار په دواړو غاړو کې د دارونو د درولو امر وکړ او د طغرل ملگري یې ورباندې له یو مخه وځړول. ده د دوی ټولو له اعدامولو وروسته خپل زوی بغرا خان ته چې د بنگال والي یې مقرر کړ، وویل چې که هر شیطان صفت او دسیسه بازه سړي لمسولي او ډیلي ته یې ستا وفاداري کموله نو په بازار کې په خپلو سترگو لیدلی انتقام درياد کړه.

په ۱۶۰۶ میلادي کال د جهانگیر په خلاف د هغه د زوی شهزاده خسرو په بغاوت کې شاملو کسانو ته په بې رحمۍ سره جزا ورکړه شوه. د شهزاده دوه ملاتړي حسین بېگ د غویي او عبدالرحیم د څره په تازه پوستونو کې وگنډل شول. حسین بېگ د ساه د ډوبېدو په وجه ومړ خو عبدالرحیم د ځینو مقتدرو اشرافو خواستونو او زاریو له مرغه وژغوره. په دې سربېره کابو پنځه سوه عسکر ونيول شول او په ښکاره اعدام شول. خسرو ته امر وشو چې د دارونو د لړۍ په منځ کې تېر شي او د خپلو ملگرو د انجام ننداره وکړي.

دا د تاریخ یو درس دی چې واکمنان او حکومتونه باید د خلکو شکایات واورې، ریفورم راولي او د دولت جوړښت د وخت له غوښتنو سره سم بیا ورغوي. داسې دولت با ثباته ساتي. کله نو د واک څښتنان مجبورېږي چې خپل امکانات د مخالفو قوتونو د خپلو لپاره ولگوي چې په نتیجه کې به ځانونه کمزوري کړي.

ورکونکو ته یې د نوم د ثبتولو پیسې ورکولې. د درغلی بل میتود دا و چې کاندید شوي به له رایه ورکونکي سره ژمنه وکړه چې د رایې په بدل کې به دۀ ته کار پیدا کړي، یا به یې په حکومت کې مامور کړي، یا به د کومې ټپکې امتیاز ورته وگتې او که به نور څه نه وو نو د انتخاباتو په ورځ خو به یې د یو گیللاس بیرو وعده ورسره وکړه. دغه راز په پیسو باندې د رایې اخیستلو رواج هم و. له اسنادو سره سم، په ۱۸۳۰ کال کې په لیورپول کې د یوې رایې بیه پنځلس پونډه وه چې وروسته بیا یو سلو پنځوس پونډو ته وخته.

همدا علت و چې په انگلستان کې د انتخاباتو د سیستم د اصلاح غوښتنه وشوه. د یوتیلیتیریانیزم د فلسفې ملاتړي جرمني بنتهام په ۱۸۱۷ کې یو پامفلیټ خپور کړ او په هغه کې یې د پتې رایې، کال په کال انتخاباتو او د رایه ورکولو لپاره د لږ تر لږه یو ویشت کلونو عمر غوښتنه وکړه. په هاغه وخت کې دا غوښتنې خورا رادیکالې او افراطي ښکارېدې مگر دا رنگه وړاندیزونو د پارلماني اصلاحاتو لپاره مبارزه پیاوړې او غښتلې کړه. له کالنیو انتخاباتو څخه مقصد دا و چې د حکومت د بدلولو په چاره کې د رایه ورکونکو دریغ پیاوړی شي او دوی د واکمن گوند کار په اغیزمن ډول وڅاري.

د انتخاباتو په چاره کې کاغذي رایه په لومړي ځل په ۱۶۲۹ کې په شمالي امریکا کې وکارېده خو په عمومي نه بلکې د یوې کلیسا په انتخاباتو کې. وروسته بیا په نورو انتخاباتو کې هم د کاغذي رایې استعمال ته توجه وشوه.

د رایو د صندوق ایډیه په لومړي ځل د لندن له یوې کافي څخه واخیستل شوه. داسې چې کافي والا یو صندوق کېښود او له خپلو

مشتریانو یې وغوښتل چې د سیاسي او اجتماعي مسایلو په باب خپل نظرونه په کاغذ وليکي او کاغذ صندوق ته واچوي.

د پتو رایو دود په ۱۸۵۰ کال په استرالیا کې پیل شو او په دې ډول د رایه ورکونکو لست، کاغذي رایې، پتې رایې او د رایو صندوقونه ورو ورو د انتخاباتو لپاره په معیاري میتودونو بدل شول. دغه راز د درغلیو او په بیه باندې د رایو د رانیولو د مخنیوي لپاره د کاندیدانو د مصارفو لپاره هم اصول او مقررات جوړ شول.

په اوله کې د انتخاباتو د عمومیت مفکوره نه وه. په کابو ټولو دیموکراتو هېوادونو کې د رایو حق محدودو خلکو ته ورکړ شوی و. ښځې، کارگران او بزگران د رایه ورکولو له حقه بې برخې وو. څرنګه چې د قوانینو د پاس کولو واک د پارلمان او شورا په لاس کې و، نو نتیجه دا وه چې د بې برخې شویو له استازو خالي شورا کې به ټول قوانین د شتمنو او ممتازو طبقو په گټه تصویب کېدل. دغو څنډې ته پورې وهل شویو او ځپ وهل شویو گروپونو د استازیتوب د لرلو لپاره د مبارزې اړتیا احساس کړه او دا مبارزه د امریکا له مستعمرو پیل شوه. د مستعمرو اوسېدونکو د بریتانیا د پارلمان له خوا د ټکسونو د لگولو سره مخالفت وکاوه او دا شعار یې وچت کړ چې: له استازیتوبه پرته ټکس نه شته. د امریکایانو د دې غوښتنې ملاتړ د انگلستان سوداګرو، کسبګرو، صنعت کارو او نورو ټولو هغو اقشارو وکاوه چې د رایې حق یې نه و او غوښتل یې چې د بریتانیا په پارلمان کې خپل استازي ولري. دغو انګرېزانو د امریکایانو شعار د خپلو غوښتنو لپاره خورا مناسب وباله.

په نولسمه پېړۍ کې په بریتانیا کې د استازیتوب د لرلو غورځنګ لا پیاوړی شو. ښځو د رایو د لرلو لپاره خپل کمپاین وچلاوه ځکه دوی

پوره پوهیدلې وې چې له استازیتوبه پرته به سیاسي او اجتماعي حقونه تر لاسه نه کړي. دوی په دې لاره کې شکنجې ولیدې، بندیانې شوې او مظاهري یې وکړې.

دغه وخت د لومړۍ نړیوالې جگړې او رونه بل شول. دې پېښې ښځو ته د خپل هویت د څرگندولو لازم فرصت برابر کړ. کله چې اکثره نارینه د جگړې محاذونو ته لاړل، ښځې فابریکو ته لاړې، په عمومي فعالیتونو کې یې برخه واخیسته او د ژوند په هر ډگر کې یې خپله وړتیا ثابته کړه. د دې نوي حالت نتیجه دا راووته چې له جگړې وروسته ښځو په امریکا، انگلستان او نورو اروپایي هېوادونو کې بالاخره د رایې حق تر لاسه کړ.

د صنعتي کېدو په نتیجه کې په انگلستان کې د کارگرو شمېر زیات شو. په اوله کې دوی په کارگري اتحادیو کې تنظیم شول او د معاشونو د زیاتېدو، د کار د ساعتونو د کمېدو، د رخصتیو او نورو اسانتیاوو لپاره یې سخته مبارزه وکړه. خو څرنګه چې په پارلمان کې یې استازي نلرل نو خپلو حقونو ته په رسېدو کې ناکام شول. نو دوی د خپلې سیاسي ډلې د جوړولو فیصله وکړه او له دې لارې یې پارلمان ته د خپلو استازو د استولو هڅه وکوله. په دې ډول په انگلستان کې د اوسني کارگر گوند اساس کېښودل شو.

په هند براعظم کې د انتخاباتو سیستم په اول ځل د انګرېزانو د اقتدار په زمانه کې مخې ته راغی او د استازیتوب د ادارو د جوړولو لپاره بېل بېل قانوني ریفورمونه وشول. مثلاً په ۱۹۰۹ کال کې د مورلي-مینتو ریفورم، په ۱۹۱۹ کې د مونتاګ-چلمسفورډ ریفورم او په ۱۹۳۵ کې د هند د حکومت قانون، هندیانو ته د رایه ورکولو محدود حق ورکړ. حتی د ۱۹۴۶ کال انتخابات چې وروسته یې بیا د

براعظم کې د وېش په ګټه فیصله وکړه، د عمومي رایو د حق په اساس نه وو. په دغو انتخاباتو کې د خلکو یوازې یوه محدود ګروپ ته، هغوی ته چې جايداد یې درلود او یا یې ټکس ورکاوه د رایې حق ورکړ شوی و. په هند او پاکستان دواړو کې د عمومي رایو حق له استقلاله وروسته خلکو ته ورکړ شو.

که موږ په پاکستان کې سیاسي وضعیت او د تر اوسه شویو انتخاباتو نتایج تحلیل کړو نو دې نتیجې ته رسېږو چې ملي او صوبایي شوراګانې د فیوډالانو او ملاکانو تر سلطې لاندې دي. د دې ملک په شوراګانو کې د کارگرو او بزګرو استازي نه شته او چې د دوی استازي نشته نو قوانین هم د دوی په ګټه نه تصویب کېږي. که په استازیتوب کې کوم تغییر رانه شي نو دا تمه نه کېږي چې ځنډې ته پورې وهل شوې ګروپونه او اقشار به خپل بنيادي حقونه تر لاسه کړي. دغه ډول انتخابات دوی یوازې د رایه ورکوونکو په توګه ساتي خو دا وس نه ورکوي چې قانون جوړوونکي شي او خپل وضعیت بدل کړي.

دوی په شریکه وده و کره

د تاریخ د انل مکتب (دا د تاریخ لیکنې د یوه مشهور مکتب نوم دی چې په شلمه پېړۍ کې په فرانسه کې وغورېد. د دغه مکتب پیروانو د تاریخ د سیاسي او نظامي اړخونو په ځای د تېر ژوند اجتماعي اړخونو ته ډېر اهمیت ورکړ. د لیډرانو په نسبت یې عادي خلکو ته ډېر پام وپاروه او د زراعت، تجارت، ترانسپورت، آب و هوا او دا رنگه نورو مسایلو بیان ته یې توجه وکړه. دوی همدا راز د ټول تاریخ په ځای د یوې وړې سیمې مثلاً د څو کلیو د تاریخ لیکلو ته متې راوغښتلې. ژباړن) نامتو مورخ برادل استدلال کوي چې د اروپا د بخت لمر هله راوخوت چې دغه لویه وچه د هونانو، مغولو او عربو په څېر پر دویرغلگرو له حملو څخه خوندي پاتې شوه.

د برادل په نظر د صلیبي جگړو په دوران کې چې اروپایانو ته د امنیت احساس ورپیدا شو او د مدیترانې سمندرګي له منابعو څخه یې استفاده وکړه نو دوی وتوانېدل چې خپلې ټولنیزې موسسې په پښو ودروي او د خپلو اصلي تاسیساتو جوړولو ته متې راوغاړي.

له اتمې تر لسمې پېړۍ پورې چې وایکنگانو (د سکاندنېویا سوداګر او سمندري غلځ) په لویدیځې اروپا یرغلونه وکړل، د اروپا د تاریخ لوری ورسره بدل شو.

وایکنگان نۀ یوازې لویدیځې اروپا ته ورغلل بلکې نوې دنیا (د امریکا لویې وچې) ته هم ورسېدل. د بلجیمي مورخ پرن په قول،

اروپا په هاغه وخت کې نوې دنیا ته چندان اهمیت ورنه کړ او د هغې کشف یې ژر له حافظې وايست. وایکنگانو په لویدیځې اروپا باندې د بلوسو په موده کې شوکې وکولې، قتلونه یې وکول، او په کلیسا گانو کې په پېړیو پېړیو زېرمه شوې شتمنې یې ولوتله. دوی دغه ثروت بازار ته وایست چې په نتیجه کې یې په اروپا کې اقتصادي تحرک راغی.

د برادل په نظر په نهمه او لسمه پېړۍ کې په اروپا کې د تاریخ توره شپه وه. د دې وخت اروپا په اقتصادي لحاظ دومره کمزورې وه چې د لویو امپراطوریو د درنو مصارفو د پوره کولو وس ورسره نۀ و. شارلمان لویه امپراطوري جوړه کړه خو لنډه موده وروسته په ۸۱۴ کې وشپېده او په وړو وړو حکومتونو ووېشل شوه. دې شي په اروپا کې فیوډالي کلچر وزېراوه چې تر معاصرې زمانې پورې یې عمر وکړ.

د اروپا په تاریخ کې دوو عنصرو مهم رول لوبولی دی. لومړی عنصر د یووالي روح دی چې دغه لویه وچه یې له کورنیو شخړو سره سره متحده وساتله. دوی هنر، معماري، ادب، نڅا، موزیک او فلسفې ته په شریکه وده ورکوله او له دې لارې د هر هېواد خپل بېل هویت، بېله ژبه او بېل کلتور هم غوړېدل. مثلاً که به په ایتالیا کې یو فلسفي حرکت پیل شو او یا به په جرمني کې په موزیک یا معماري کې څه نوښت راغی، دغه نوښت او حرکت به نورو اروپایي هېوادونو د خپل گډ کلچر په توگه سمدستي ومانه. دې گډون یو مشترک اروپایي تمدن رامنځ ته کړ چې د دې لویې وچې هېوادونه یې له یوبل سره وتړل، اروپا یې د چیلنجونو په وړاندې له دننه مضبوطه کړه او دا وړتیا یې ورکړه چې د ټولو خارجي مداخلو مقابله وکړي.

فردی ازادیو ته اهمیت ورکول د اروپایی تمدن بل خاص عنصر و. فردی ازادی ان د مطلقه سلطنت په وخت کې، د کلیسا د غلبې په زمانه کې او د فیوډالیزم د استبداد په مهال، د اروپایی ژوند یوه مهمه ځانگړنه وه. د اروپا خلکو د ذکر شویو موسسو په خلاف په پېړیو پېړیو مبارزه وکړه. فردی ازادی، ته د اهمیت ورکولو د یو شاخص او ښوونډوی په توگه د بزگرانو پاڅون یادولی شو چې د خپلو لپاره یې ډېرې هڅې وشوې مگر ادامه یې ومونده خو بالاخره د فرانسې په انقلاب کې د فردی حقونو اعلامیه خپره شوه او پاڅون نتیجه ورکړه. دې اعلامیې د فردی ازادی په رسمیت وپېژندله او وگړي یې د قانون په مقابل کې برابر وبلل.

د اروپا د تاریخ په اول دور کې ډلو او ټولنو کله کله او په وړه پیمانده د ازادی لپاره مبارزه کوله خو ورو ورو او وار په وار د ازادی غوښتنه د مبارزې اصلي خبره شوه. د فکر دې بهیر د یوه کس یا یوې ادارې په لاس کې د قدرت تمرکز له سوال سره مخ کړ او قضاییه او مقننه موسسې یې پیاوړې کړې چې په نتیجه کې د لیبرالو اساسي قوانینو تدوین ته لار پرانیستل شوه. دغو قوانینو د وگړو اساسي حقونه تضمین کړل. برادېل په خپل کتاب (د تمدنونو تاریخ) کې لیکي چې:

خو څوک به دا ثابتې کړي چې لیبرلیزم، چې له روان سیاسته ایستل شوی او ارزښت یې کم شوی، نن واقعا مې دی؟ لیبرالیزم په کوم ځانگړي سیاسي دور پورې محدود نه دی او نه د کومې خاصې طبقې وسیله و دسیسه او د تېر ایستلو ذریعه ده. د لویدیځ تمدن لپاره لیبرالیزم یو لوړ ایډیال دی. له دې ایډیال سره به خیانت شوی وي، دا ایډیال به کمزوری شوی وي، خو تر اوسه لا زموږ د میراث برخه ده او

زموږ دویم فطرت دی. په فردی ازادیو هرگوزار د ځان لپاره سپکاوی احساسوو او په غصه کوي مو. (

د ازادی روح اروپا فعاله او له نورو تمدنونو ځانگړې وساتله. په داسې حال کې چې د اروپا خلکو د ازادی لپاره مبارزه کوله د اسیا خلکو د مستبدو رژیمونو تر تیغ لاندې سلگۍ وهلې او د ابتکار و نوښت اراده یې وژل کېدله. ان په لرغونو زمانو کې د لرغوني یونان مورخ، هیروdotس، د یونان او فارس تر منځ جگړه د ازادی او استبداد تر منځ مقابله بللې وه.

برادېل وايي چې سیاسي حقونه وگړي هڅوي چې خپله شخصیت و هویت ولري او همدا وجه ده چې خلک د استبدادي ادارو په خلاف مبارزې ته دانگي.

ځینو نورو مورخانو ویلي دي چې د قانون په جوړېدو او په تطبیق کې تفاوت د لویدیځ او ختیځ د تمدنونو د انکشاف د توپیر سبب شوی دی. په ختیځ کې کابو ټول قوانین له حامورابي او جودیزمه رانیولې تر مسیحیت او اسلامه پورې په خدایي لارښوونه ولاړ دي. خو برعکس په لویدیځ کې کابو ټول قوانین بشري دي. د لیکرگوس، سولون او د روم د قانون سیستم د هغه وخت د ضرورت مطابق وضع شوي و. ځکه نو شرقي او غربي ټولنو په بېلو ډولونو وده وکړه. خدایي قانون بدلېدلای نه شي، حال دا چې بشري قوانین نه یوازې بدلېږي بلکې چې ضرورت یې نه وي، الغا کېږي. دې شي لویدیځ تمدن د زمانې له پرمختگ سره سم، په خپلو اقدارو او دودونو کې بیا کتنې ته تیار کړی دی.

د شیانو تاریخ

د تاریخ د علم یو نوی ژانر چې د شیانو د تاریخ نوم ورکړ شوی دی، د ټولني د هغو اړخونو د سپړلو هڅه کوي چې معمولا ورته پام نه کېږي. موږ له ځان سره مختلف شیان ساتو او په ورځني ژوند کې ورته کار اخلو خو په دې به شاید نه یو خبر چې دا هر یو، خپله بېله ماضي و مخینه لري. موږ ته دا شیان بې روحه، بې تاثیرې ښکاري مگر داسې نه ده. د دې هر یو تر شا، اوږده او په زړه پورې ماضي پرته ده چې سپړنه، پلټنه او شننه غواړي خو په دې ډول د ټولني په کلتوري، سیاسي، اقتصادي او اجتماعي اړخونو باندې د دې ماضي په اثر او اغېز پوه شو.

ارکیالوجي په پخوانو کنډوالو، لرغونو ځایونو او نسکورو ډبريو کې د لټون په برکت، د تېرو زمانو د خلکو په لاس د جوړو شويو شیانو اهمیت او فایده رابرسېره کړه. چې لیکلي اسناد نه وي نو د لیکنو ځای هم په لاس جوړ کړي اشیا نیسي چې د حال په ژبه د تېر وخت کیسه راته تېره کړي. له تېرو تمدنونو راپاتې جواهر، کلالي لوبښي، کار افزار، وسلې او د لوبو سامانونه په هغو زمانو کې د ژوند کیسې راته کوي. دغه شیان د تاریخ د یوې منبع په توګه ماضي له حال سره وصلوي، له موږ سره مرسته کوي چې د بشر د تحول بهیر وپیژنو او بل، په دې مو پوهوي چې یو تمدن له کومو کومو پړاوونو تېر شوی دی.

شیان موږ د پخوانو خلکو له مهارتونو، د ابتکار له وړتیاوو او د ښکلا له ذوقه خبروي، ځکه خو له پخوانو راپاتې شیان په موزیمونو کې ساتو.

په دې سربېره، شیان او وسایل له یوې سیمې بلې ته د کلتوري ارزښتونو په خپرېدو او د ولسونو په نږدې کېدو کې لویه ونډه لري. په تېرو پېړیو کې ارتباطات کم او انتقالات ورو و. خو کله چې به د دنیا له یوه کونجه بل ته یو نوی شی ورسېد، نو دې واقعې به د خلکو د ژوند طرز بدل کړ. په مثال کې به اور او ارا به راواخلو چې په ټوله دنیا کې خپاره شول او د ژوند په عادي بهیر کې یې انقلاب راوست. د تاریخ معرفت مو د شیانو په هغه اهمیت خبروي چې موږ په ژوند کې یې لري.

تر هر څه رومي شاید په دې باندې خبرېدل پکار وي چې شیانو څنګه د بشر په چلند او سلوک باندې اثر کړی دی. د مثال لپاره به ووايو چې د ختیځ خلک تر دې وروستيو وختونو پورې د کورنۍ له غړيو یا مېلمنو سره په فرش باندې کېناستل. څرنگه چې په غالی یا ګېلم باندې د کوچ وچوکۍ په نسبت ډېر کسان ځایېدلی شي نو ویلي شو چې له فرشونو سره، د ګڼ او سپېدلو عادت پیاوړی کېده. زموږ مشران چې په فرش کېناستل، په ازادو جامو کې به خوشحاله وو خو نن سبا دغسې جامې له موده وتلې دي. اوس په چوکيو او کوچونو باندې له درېشي او پطلون سره ناسته غوره بولو. د وسایلو دې بدلېدا زموږ په سلوک او د بدن په حرکاتو باندې اثر کړی دی.

په دې وروستيو کې یوه سروې ښيي چې په هندوستان کې ځوانې نجونې د پخوانو په اندازه ساری نه خوښوي، دوی کمیس و پرتوګ ورباندې ښه بولي ځکه حرکت پکې اسانه دی.

د نویو اختراعاتو او د خلکو د اړتیاوو د بدلېدو له کبله زاړه شیان په نویو هغو بدلېږي. د اوسنو ښارونو اوسېدونکو د کلیو د پخلنځیو پخواني وسایل بېخي هېر کړي دي. د عصري پخلنځیو وسایلو د پخلی په طریقو کې پوره بدلون راوستی دی.

له بلې خوا، شیان او وسایل د ماهرو کسبگرو یوه ګروپ ته هويت ورېځني او یا د یوه ښار و سیمې د پېژندګلوی په سمبول بدلېدلی شي. په ډاګه کې تولید شوي مازلین ټوکر د لطافت و ظرافت په خاطر مشهور و او په ښارس کې د ورېښمینو ساړیو اوبدونکي د خپل مهارت په برکت په ټول هندوستان کې نوم لري. په اوسني پاکستان کې د سند صوبې هاله او د پنجاب صوبې چینيوت ښارونو د فرنیچر جوړولو په کاروبار کې د ماهرو کسانو د لرلو په وجه بېل اهمیت موندلی دی.

شیان د یوه کس د حال په بیان کې هم مرسته راسره کوي. شتمن ممکن قیمتي زېورات ولري او خواران شاید په ارزان بیه مصنوعي پسرول قناعت وکړي. جامې هم، همداسې درواخله په لرغوني چین کې یوازې شتمنو ته اجازه وه چې ورېښمینی جامې واغوندي. د اروپا په منځنیو پېړیو کې وسله ګرځول او په لوکسو بگیو کې سپرېدل، د اشرافو د امتیاز په ذریعو کې حساب وو. د نن سبا خلک ممکن په دې باندې وویاري او وغټېږي چې وروستی ماډل موټر لري، یا یې د وروستني مود بوتونه په پښو دي یا مثلاً تر ګردو نوی ډول ساعت یې په لاس کړی دی.

دغه راز په تېره زمانه کې د تخت، تاج او امسا په څېر وسیلې د پاچایانو د ځواک نڅښې وې او په پوځي دفترنو کې د ډنډې ساتل د اقتدار سمبول و. په اوسني وخت کې د دا رنگه سمبولونو ځای د

مهمو شخصیتونو په موټرو باندې بېرغ لگولو، په غونډو کې د مهمو کسانو خاصو چوکیو او داسې نورو علایمو نیولی دی. څرنگه چې شیان، اجتماعي تفاوتونه زېږوي او خلک د امتیاز په خاوندانو او عادي کسانو وېشي نو ځینو رادیکالو حرکتونو او ځینو انقلابونو چې د مثال لپاره د فرانسې، روسیې او چین انقلابونه یادولای شو، له دې سره مخالفت کړی دی چې شیان دې د اقتدار او برلاسی د سمبولونو په توګه وکاوړل شي، خو دا مخالفتونه بې اثره وو. د زور او ثروت خاوندان لا تر ننه پورې په عادي خلکو باندې د برلاسی او د ځان د ممتاز ګرځولو لپاره له خاصو شیانو استفاده کوي.

د گلونو کلتور

په هر ځای او هرې خوا کې د گلغروشیو له غرفو او دوکانونو رامعلومېږي چې نن سبا د گلونو کلچر ډېر عام شوی دی. دا اوس یو دود گرځېدلی چې د مینې یا احترام د څرگندولو په خاطر یو چاته د گلو گېډۍ ورکړي یا په غاړه کې د گلو امپل ورواچوو.

خو په تېرو زمانو کې هم له درې لویو سامي ادیانو، یهودیت، عیسویت او اسلامه پرته، نور نو په کابو ټولو تمدنونو کې، گل د مینې د سمبول په توگه کارېدلی دی. گل له خورا لرغوني وخته بیا تر ننه پورې د محبت علامت و. روناډي، شاعران او هنرمندان د گلونو رنگونو، لطافت او ښکلا دومره ورجذب کړي چې ډېر ځله د خپلو باطني عواطفو او احساساتو بیان د طبیعت د دې نازکې لوربینې په ذریعه کوي.

د گلونو د کلتور د تاریخ په لټون کې موږ ان لرغوني مصر ته رسېږو. لرغونو مصریانو نېلوفرگل مقدس باله او مذهبي جشنونو ته به یې د خپل ایمان او درناوي د نخښې په توگه نیلوفر او نور گلونه راوړل.

مگر په روم او یونان کې د گلونو استعمال تر ډېره حده دنیایي او غیر دیني مقاصد لرل. د دغو خلکو د خوښې گل، گلاب و چې په هر مناسبت کې به یې وړاندې کاوه. د روم او یونان د خلکو په ورځنیو خبرو او عبارتو کې دې گل ته زیاته اشاره کېدله (مثلا د گلابو د بستر عبارت) او وجه یې دا وه چې دغه گل د دوی ژوند ته ډېره لاره

کړې وه. په لرغوني روم او یونان کې د گلابو د مینه والو ورځ په ورځ زیاتېدا، سوداگر او کاروباریان وهڅول چې د گلابو باغونه کېږدي. د ښارونو په هره څنډه او گوښه کې د گلانو دوکانونه پرانیستل شول او گرځنده پلورونکو په لارو، کوڅو او مارکېټونو کې د گلونو خرڅلاو پیل کړ. په دې منځ کې یو بل لوی تغیر دا راغی چې خدایانو ته د انسان د قربانۍ ځای د گلونو نذرانې ونيو. دا پېښه د انسان په خونکار خوی کې د بدلانه نخښه بللی شو.

چې د روم امپراطوري زوال وکړ، د گلونو کلچر هم زوال وموند. چې د روم اختیار مسیحیانو ته په گوتو ورغی، په روم کې د گلونو له کلچر سره مخالفت وشو. د کلیسا پلرونو د گلونو کلچر د کفر دود وباله، ویې غاڼده. رومیانو به پخوا خپلو خدایانو ته د گلونو تاجونه جوړول، خو د کلیسا پلرونو وویل چې د دوی د دین پېشویانو نه د گلونو تاجونه په سروڼو ایښي وو، نه یې په گلونو باندې محرابونه ښکلي وو او نه یې په مذهبي مراسمو کې گلونه کارولي وو. په روم کې د مسیحیت د اقتدار په اول پړاو کې مذهبي مقاماتو نه یوازې د طبیعت د دې رنگینو پاڼو استعمال منع کړ بلکه د عطرو غندنه یې هم په دې دلیل وکړه چې د کافرانو عادت دی.

خو ورو ورو له عطرونو او گلونو سره تعصب کم شو او په نهمه میلادي پېړۍ کې گلونو کلیساگانو او صومعو ته د ورتلو اجازه ومونده. مختلف گلونه د مختلفو ایډیو سمبولونه شول. مثلا زیتون د سولې او گلاب د شهید د وینې سمبول او ښوونډوی شو.

د رنسانس په زمانه کې د گلونو کلچر په زیاته پیمانته وغوړېد. گل د قلم د خاوندانو او د انځورگرو د خوښې مضمون شو. په دې زمانه کې د گلونو شوق دومره ډېر و چې نندارتونونه به یې په سیالی جوړېدل

او د بڼه کیفیت گلونو د تولید او تکثیر لپاره قوریې او نرسری جوړې شوې. د گلونو د تولید په زیاتېدو سره د گلپازی، کلچر د اشرافو له انحصاره راووت، عوامو هم د گلپازی وس وموند. نور نو هغه وخت رارسېدلې و چې د عام سړي د کور په تراس و بالکون و برنډه کې یا د دوکان مخې ته گلپوتې لیدل کېدل.

په ۱۵۵۴ کال کې د استریا سفیر په عثمانی دربار کې غاټول گلونه ولیدل. سفیر ته غاټول ډېر ښکلي ښکاره شول، ویانا ته یې ورسره یووړل. په ۱۵۶۰ کې غاټول په جرمني، هالنډ او بلجیم کې وکرل شول. په ۱۷۷۸ کال کې په هالنډ کې غاټول گلونه دومره عام وو چې د دغه هېواد په ملي سمبول بدل شول.

په انگلستان کې د گلونو کلتور هغه وخت صدمه ولیده چې د کرامول تر اثر لاندې پارلمان د قدرت واگې په لاس کې واخیستې. د مسیحیت پیورتن فرقې په کلیساگانو کې د گلونو او عطرو استعمال منع کړ. په ۱۶۶۰ کې د پارلمان له خوا یوه تصویب شوي قانون ښخې د عطرو او گلونو له کارولو منع کړې. خو د سلطنت له اعادې او د دین او سیاست له بېلوالي سره په انگلستان کې د گلونو کلچر یو ځل بیا وغوړېد. وروسته بیا صنعتي انقلاب له دغه کلچر سره نوره مرسته هم وکړه او دغه دود یې د عصري ټولنې د ورځني ژوند په یوې مهمې برخې بدل کړ.

جک گوډي په خپل کتاب کې چې (د گلونو کلتور) نومېږي، په هندي کلچر کې د گلونو په اهمیت غږېدلی دی. دی لیکي چې: د یوې جذابې ښځې سینگار له شگوفو، له غونچو، له گلونو او د گلونو له تاج او پېچکه پرته نیمگړې و. د هندو مذهب په مشهوره حماسه رامایانا کې لولو چې سیتا (د رامایانا د کیسو د اصلي اتل راما مېرمن ده. د دې

مېړه د هندو خدای ویشنو مظهر دی. ژباړن) د گلونو د ټولولو شوقی او د نیلوفرو لېواله وه. دې به نیلوفر گلان په خپلو زلفو کې ټومبل. په هند کې نارینه هم گلپازه وو، په تېره بیا د خوب د وخت لپاره د گلونو سینگار خورا خوند ورکاوه. دوی نه یوازې ځانونه بلکې خپلې بگې، لارې، کورونه، ځایونه او ان ښارونه په گلونو سینگارول. د گلونو د گڼېدو ډالۍ له مینې او واده سره رابطه لرله.

نیلوفر د مصر په څېر په هندو ټولنه کې مقدس گڼل کېږي. دا د ویشنو، کریشنا او لاکشمي د خوښې گل و. (اوس هم د بي، جي، پي گوندي سمبول دی.)

د هند مسلمانان د هندوانو د گلونو د کلچر تر اغېز لاندې راغلل. مغولو له گلونو سره ډېره دلچسپي لرله او لکه څنګه چې جهانگیر په خپل تزک کې لیکلي، د گلابو عطر په اول ځل د نورجهان مور تولید کړل. په نولسمه پېړۍ کې د مسلمانانو او هندوانو گډ کلچر د مغولو په دربار کې د گلونو جشن (پهولون والون کې سیر) پیل کړ چې د ډهلي دربار په ملاتړ کال جوړېده. (میرزا فتح الله بیگ په دې اړه خورا عالي لیکنه کړې ده.) خو په همدې وخت کې مذهبي افراطیونو د روم د کلیسا د پلرونو په شان هم د دین او هم د دنیا په چارو کې گلپازی وغندله. سیداسماعیل شهید په خپلو اثارو تقویة الایمان او صراط المستقیم کې د واده په وخت د زوم په غاړه کې د گلونو د امپلونو اچول ناروا وبلل. جالبه دا ده چې د صوفي بزرگانو په قبرونو باندې مریدانو او مخلصانو په خلاص مټ گلونه ایښودل او په زیارتونو کې په لویه پیمانېه گلپازی روانه وه. تاریخ راته وايي چې مذهبي افراط د گلونو د کلتور مخالفت کړی خو سکیولر مفکورو دا دود غوړولی دی. نن هم کیسه همدا شان ده.

لمرنه ډوبېري

د مختلفو تمدنونو د طلوع و غروب مطالعې مورخان پوهولي دي چې د هر تمدن د زېږېدو، ودې او زوال لاره بېله ده. د يوه تمدن د ظهور و زوال يون د خاص قانون پيروي نه کوي. مورخانو ته، چې د ټولني د پېژندلو او دهغې د پټو رازونو د معلومولو په لټه کې دي، د دغو غوټو د سپړلو کار ورپه غاړه دی.

هغه مورخان چې د لويديځ تمدن د ظهور په مطالعه بوخت دي، په دې اړه يې بېل بېل نظريات وړاندې کړي دي. په دغو کې يوه نظريه د ايروسنتريزم ده چې دغه تمدن له نورو هغو بلکل بېل بولي. د دې نظريې پلويانو ته لويديځ تمدن يوه داسې معجزه ښکاري چې د اروپايانو له توکميزو ځانگړنو سره رابطه لري. د ايروسنتريزم له نظريې سره سم، لويديځ تمدن د اروپا د اقليم، جغرافيايي موقعيت او د اروپايانو د توکميزو ځانگړنو په وجه وده وکړه او بلکل بېل هويت يې پيدا کړ. د دې نظريې يو شارح او مفسر ډېويد لينډيز دی چې همدا ليد يې په خپل کتاب (د ملتونو ثروت او فقر) کې په تفصيل بيان کړی دی.

لينډيز په سر کې د اروپا د اقليم په امتياز غږېږي. دی وايي د لويديځې اروپا په خورا سره هوا کې ميکروب و جراثيم يخ وهي او ناروغۍ په اسانه نه خپريږي. خو د مديترانې د سواحلو په پسته هوا کې چې اروپايان په جسماني لحاظ کمزوري او د ناروغيو په مقابل

کې ډېر خوندي نه وو، ساري مرضونو ډېره تباهي راوسته نو دغو خلکو د طب علم ته انکشاف ورکړ چې د وبا چاره وکړي او روغتونونه يې ودان کړل چې د ناروغانو علاج وکандي. دغو هڅو له دوی سره د ناروغيو په کنټرول کې او د ساري مرضونو په مخنيوي کې مرسته وکوله.

د لويديځ او ختيځ تر منځ بل توپير دا و چې په ختيځ کې اوبه حکومتونو کنټرولولې او دې شي د داسې حکومتونو جوړېدو ته لاره اواره کړه چې د قدرت ترې وو. په مقابل کې په لويديځ کې اوبه پريمانه وې، خلک اړ نه وو چې د اوبو لگولو د نظام د جوړولو لپاره په حکومتي بيرو کراسي تکیه وکړي.

د مورخانو په نظر خواږه يو بل هغه عامل دی چې په پرمختگ کې برخه لري. اروپايانو کوچ، شيدې او غوښه خوړله چې دوی يې روغ او پياوړي ساتل او د سختو کارونو د ترسره کولو وس يې ورکاوه.

په دې سربېره په اروپا کې د ناوخته واده رواج د نفوسو له کنټرول سره مرسته کوله. دلته ماشوم نعمت نه بلکې پېټی حسابېده.

لينډيز وايي چې شرق او غرب له ابتدا لا، له کابو هر پلوه بېل قطبونه وو. کله چې يونان مستقل ښار- دولتونه جوړ کړل، د يونان رقيب يعنې فارس د استبداد په منگولو کې و. په لويديځ کې شخصي ملکيت خوندي و خو په ختيځ کې ټوله محکمه د واکمنو په واک کې وه.

د لويديځ تمدن په پېژندلو کې دا هم د يادولو ده چې اروپايانو له کليسا سره څنگه چلند وکړ. لينډيز د کليسا د هژموني او برلاسي په خلاف د يو شمېر نهضتونو يادونه کوي، لکه لولارډانو چې په ۱۲۷۶ کې او مارتين لوتر چې په ۱۵۱۴ کې د کليسا د تعليماتو او

اقتصادي استثمار په خلاف نارو اوچته کړه. د دې اعتراض یوه نتیجه دا راووته چې مقدس کتاب په ځایي ژبو ترجمه او عادي خلکو ته د فهم وړ شو. دې شي د کلیسا نفوذ کم کړ. د دین له نوي تفسیر سره سم، خدای مطلق قدرت او پاپ په محکمه باندې د هغه خلیفه او په مذهبي مسایلو کې د واک څښتن و خو سیاسي قدرت د پاچا په لاس کې و. په دې ډول وینو چې قدرت نه په یوه لاس کې پاتې شو او نه په یوې ادارې کې راټول شو بلکې ووېشل شو.

د غرب تمدن بله ډالۍ د داسې ښارونو ظهور و چې صنفی اتحادیو یې کاروبار اداره کاوه. د دغو ټولنو او اصنافو یو مهم مسوولیت د سوداګرو او کسبګرو د حقونو تحفظ و. ښارونو خپلو ښاریځو (شهروندانو) ته ازادې ورکوله او واکمنو، سوداګرو وکسبګرو په شا تپول چې عواید یې زیات شي او د فیوډالانو په مقابل کې یې پیاوړي کړي واکمنو د فیوډالانو د زور د کمولو لپاره ښارونو ته امتیازات ورکړل او د سوداګرو ملاتړ یې وکاوه.

په ۱۰۹۶ کال کې د صلیبي جګړو پیل داخلي جنگونه ختم او اروپایان یې د خپل مشترک غلیم په مقابل کې متحد کړل. خو چې صلیبي جګړې ختمې شوې نو له پوځونو څخه د استفادې سوال راوړل شو او په دې ډول اروپایانو د اسیا او افریقا د خاورو لاندې کولو ته توجه واپروله. اروپایانو د خپل ثروت د زیاتولو لپاره د سرو زرو، ورېښمو او مساله جاتو سوداګري پیل کړه. دوی د ځان لپاره د ازادو زمینو و بحري لارو د لرلو په منظور د مسلمانانو د کنټرول د ختمولو هڅه وکړه. په نتیجه کې پرتګال او اسپانیا د لویو قدرتونو په توګه راڅرګند شول. د نویو سمندري لارو په لټون کې نوې دنیا کشف شوه. اسپانیا او پرتګال دواړو، د فتوحاتو لپاره له دین څخه پوره پوره

استفاده وکړه او د مفتوحه ملکونو منابع او شتمنۍ یې لوټ کړې. دوی نه یوازې د مفتوحه ملکونو خلک د عیسویت منلو ته اړ ایستل بلکې د هغوی د شتمنۍ د ترلاسه کولو لپاره یې د هغوی سرونه وربېل او د کلیسا روحانیونو د دوی د غسې کارونو ته دلیلونه اختراع کړل.

بریتانیا او فرانسې د استعمار په لاره کې د اسپانیا او پرتګال په پل، پل کېښود. دوی کارابین ټاپوګانو ته افریقایي غلامان وروستل چې هلته په کروندو کې کار وکړي دغو ټاپوګانو ته په دريو پېړیو کې کابو لس میلیونه غلامان وروستل شول. هغه ثروت چې د غلامانو د کار په برکت راغونډ شو په انګلستان کې یې صنعتي انقلاب راوست چې په تکنالوجي کې یې نوی پېر پرانیست.

نورو اروپایي هېوادونو هم په همدې لاره مزل وکاوه او خپلې ټولنې یې له فیوډالي پړاوه صنعتي مرحلې ته ورسولې.

مذهب او سیاست

مذهب او سیاست دواړه یو مشترک مقصد لري. دواړه غواړي چې قدرت یې په لاس کې وي او خپلو مقصدونو ته د رسېدو لپاره استفاده ورنه وکړي. البته، مرام ته په رسېدو کې د دوی میتودونه بېل دي. مذهب د ځان د حمایت لپاره د خپلو پیروانو مذهبي احساسات پاروي خو سیاستوال له چل، سازباز او دیپلوماسي کار اخلي. سیاستوال په دیموکرات سیستم کې د خلکو د رایو په خپلولو پسې ګرځي او که ټولنه وروسته پاتې وي نو د لښکرو په زور واک ته رسېدا هم نا مناسبه نه ګڼي.

د قدرت د حصول په کشمکش کې سیاست و مذهب د یو بل د تخریب هڅه کوي. مذهب چې سیاسي اقتدار یې ملګری وي، اسره یې دا وي چې دغه اقتدار د اسماني او غیردنيایي مقصد لپاره وکاروي. مذهب وايي چې اقتدار یې له خدایه منشا اخلي او په همدې وجه یې د روحاني لارښوونې په رڼا کې د ټولني د سمون مقصد مقدس دی. خو، سیاست برعکس، له هر ډول ارزښته بېل، د ټولني د اړتیاوو مطابق خپلې پالیسي جوړوي او د اړتیاوو په اساس د دولت سیستم او قوانین بدلوي.

د مذهب او سیاست په طریقو کې یو بنیادي فرق په دې کې دی چې د مذهب واک او اقتدار د خدایي قوانینو په حدودو کې وي چې بشر پکې لاس نه شي وهلی خو د سیاست په پراګماتیکه او عملي طریقه

کې ټولنه باید وڅوځي، په مخ لاره شي او د وخت له نویو چلینجونو سره په ځان کې بدلون راولي. په سکیولر او غیر مذهبي لاره او روده کې بنیاد پخپله د خپل تقدیر د ټاکلو مسوول دی. دی د اسماني قدرت په کنټرول کې نه دی چې مطیع واوسي. بلکه برعکس، له دغه تقاضا کېږي چې د خپل لید او ارزو مطابق د ټولني د جوړولو لپاره پلان ولري او نوبت وکاندي.

د مذهب او سیاست په اړه په تاریخ کې درې ماډله وینو: په دا یوه کې مذهب او سیاست د قدرت د انحصار لپاره یو بل ته لاسونه ورکړي دي. په بل ماډل کې سیاست په مذهب باندې له برلاسه کېدو وروسته هغه د ځان د ګټو لپاره استعمالوي. په دریم ماډل کې سیاست او مذهب په تکرر کې وي چې په پای کې سره بېلېږي.

د ادیانو د ابتدا او خپرېدا مطالعه رانښيي چې هر دین په خاص چاپېریال او خاصه زمانه کې ظهور کوي او په همدې وجه یې لارښوونې تر ډېره حده د هاغه وخت او چاپېریال موجودو پرابلمونو ته متوجه وي. خو چې زمانه واوړي او پرابلمونه بدل شي نو دین د خپلې بقا لپاره د دغو نویو پرابلمونو د اوارولو هڅه هم کوي. په دې بهیر کې دین له نویو حالاتو سره د خپلو تعلیماتو د برابرولو ضرورت محسوسوي. د وخت په تېرېدو سره داسې مرحله راځي چې دین د عصر پرابلمونو ته په ځواب موندلو کې له مشکلاتو سره مخ شي او له نویو شرایطو سره ځان عیارول ورته ګرانه واېسي. د مثال لپاره به اسلام راواخلو. د اسلام د مطابقت بهیر کابو دوه نیمې پېړۍ واخیستې خو کله چې د ودې دا بهیر بشپړ شو نو راسخ العقیده خلکو ته دا بیا ناممکنه واېسېده چې نویو او نورو افکارو او نظریو ته لار پرانیزي. د دوی دا باور راغی چې د اسلام په اډانه کې هر ډول

بدلون به د هغه اساس وركمزوری كړي او په همدې پلمه د هر ډول نوي خه له اضافه كولو پرته د پخوانۍ اډانې په ساتنه باندې ټينگار وشو. د خپل ژوند په بهير كې هر دين له دريو انتخابونو سره مخ كېږي: يو انتخاب خو دا دی چې د دين په اډانه كې له هر ډول بدلانه سره مخالفت وشي او د ديني تعليماتو دهر نوي تعبیر او تفسير هڅه د حكومت په زور او يا د مذهبي حكم په مټ (چې په اسلام كې يې فتوا بولي) شنه شي. په دغسې حالت كې هغه كسان چې د مذهبي افكارو د بيا رغېدو ادعا كوي د دين غلیمان گڼل كېږي او د ايمان له خاوندانو غوښتنه كېږي چې له داسې كسانو سره بايد اړيكي غوڅي كړي.

په دويم انتخاب كې د مذهب غېږه نويو نظرياتو ته پرانيستې وي او دا ورته د منلو وي چې تعليمات يې د وخت له غوښتنو سره سم له سره تفسير او تعبير شي.

كله چې مذهب د نويو مشكلاتو په اوارولو كې پاتې راشي او ځان نا امنه وويني نو دغه وخت د مذهب لپاره دريم انتخاب هم شته او هغه دا چې له فعال ژونده څنډې ته شي او خپل فعاليت يوازې په روحاني مسايلو پورې محدود كاندي.

په اوسنو شرايطو كې چې ساينسي او تخنيكي ايجادات په سرعت سره دنيا بدلوي او په تېره بيا د پوهې او سياسي و اقتصادي علومو په خپرېدو سره ټولنه ورځ په ورځ پېچلې او ماشيني كېږي نو مذهب نهيلی وینو. ساينس او د معرفت نورې څانگې اوس د يوې بېلې هستۍ فكر كوي چې د تخصص په ذريعه اداره كېدای او كارېدلی شي. مذهبي علما په دې دريځ كې نه دي چې د دې مهارتونو پېچلتياوې وپېژني او له مذهبي لارښوونو سره سمون وركړي. همدا

علت دی چې په ځينو ټولنو كې مذهب له سياسته بېل شوی دی او په ټولنه باندې نور هاغسې غلبه نه لري لكه په منځنيو پېړيو كې يې چې لرله.

په هره ټولنه كې داسې كسان شته چې په خپل عملي ژوند كې د بدلون پلويان دي خو له دينه بېلېدل هم نه غواړي. دغه ډله كسان د دين د نوي تعبير و تفسير تقاضا كوي، داسې چې د دوی د ژوند له طريقي سره سمون و خوري. دغه شی د نويو مذهبي فرقو او نظريو د پيدا كېدو سبب گرځي. مور په هر دين كې د خلكو د يوې ډلې د غوښتنو د ځواب لپاره نوې فرقې مومو چې يو وخت وي او بيا ختمې شي. خو ځينې فرقې په پايدو ټينگار كوي او پايدونې وي. مثلاً كله چې په مسيحي ټولنه كې بورژوازي د سود لپاره د مذهب اجازه و غوښته نو مذهبي ريفورميست و سمونپال كالوين (د ۱۵۹۴ م) د مذهب په اساس د سود اجازه وركړه. دغه شي تجارتي څنډونه لرې كړل او د صنعت كارو او سوداگرو كاروبار ورسره وغورېد. آر، ايچ تاووني (۱۹۶۲-۱۸۸۰) په خپل كلاسيك اثر (مذهب او د كاپيټاليزم ظهور) كې سم ويلي دي چې: كالوين د شپاړلسمې پېړۍ د بورژوازي لپاره هغه خه و كړل چې ماركس د نولسمې پېړۍ د پرولتاريا لپاره و كول.

د فرانسې انقلاب

اتلس سوه اته څلوېښت ميلادي كال په اروپا كې د انقلاب كال و. د انقلاب لمبې نه يوازې په فرانسه كې بلكې په جرمني او استريا كې هم بلې وې او په هر ځاى كې يې برلاسي مخور پرېشانه كړل. دوى ته ويره ورولوبده چې د ټيټو طبقو راديكاليزم يې هسې نه د قدرت او امتيازونو ختمېدو ته لاره اواره كړي.

يو جرمن مورخ كارل وان روتېك چې د بدلانه څپو په شوق راوستى و، د فرانسې د ۱۷۸۹ كال د انقلاب په باره كې وليكل چې د اروپا تاريخ درې لويې پېښې ليدلې دي: عيسويت، مطبوعه او د فرانسې انقلاب. په دغو دريو كې عيسايت او مطبوعې په اروپا او نوره دنيا كې په پټه خوله او ورو ورو بدلون راوست خو د فرانسې انقلاب هرڅه په توندۍ، په چټكۍ او نابېره بدل كړل. ځكه خو دغه انقلاب د هغو كسانو لپاره يو مثال او ماډل شو چې د خپلو ټولنو د چټك بدلون غوښتنه يې كوله.

د اي. ايل. هابسباوم په قول، د فرانسې انقلاب، هغو كسانو ته چې په ټولنه كې يې بدلون غوښت، الهام وركړ، ادبيات يې وركړل، اصطلاحات يې وركړل، د هغوى مخې ته يې يو ماډل كېښود او د هغوى په لاس يې د پرتلنې يو مقياس وركړ. دى د دې انقلاب د سياسي اغېزو په اړه ليكي چې: د اروپا د نولسمې پېړۍ د ټولو هېوادونو د سياسي اصطلاحاتو يوه لويه برخه له همدې انقلابه

راوتلې او دغه اصطلاحات يا له فرانسوي ژبې پور شوي يا د فرانسوي په تقليد جوړ شوي دي.

هغه څه چې په ۱۷۸۹ كې په فرانسه كې واقع شول، د انقلاب كلمه يې په زړه پورې او قدرمنه وگرځوله. اوس دا معمول ده چې د ټولنيز ژوند په بېلو بېلو اړخونو كې مثبتو تحولاتو ته د اشارې په وخت د انقلاب كلمه وکاروو.

يو جالب ټكى دا دى چې د بېلو بېلو انقلابونو له ماهيت سره بېل بېل رنگونه غوټه شوي دي. مثلا د روسانو انقلاب سور دى. زراعتي انقلاب زرغون دى. د ايران پاچا خپل انقلاب سپين وباله. پاچا په دې ډول دې ته اشاره كوله چې د ده انقلاب د نورو انقلابونو برخلاف چې كسات يې اخيست او خونړي وو، سوله ايز ماهيت لري. خو له دې نومونې سره سره د هغه ريفورمونو د ايران خلك قانع نه كړل او د ده ملاتړ يې ونه كاوه. امريكايان كه څه هم له هر انقلاب سره مخالفت كوي خو د خپلې ازادۍ جگړه يې د انقلاب په نوم پيل كړه چې دا نومونه به شايد د خپل محافظه كار ماهيت د پټولو او مترقي گروپ ته د ورنژدې كېدلو په خاطر وه.

د فرانسې د ۱۷۸۹ كال انقلاب د ۱۸۳۰ او ۱۸۴۰ انقلابونو ته لار پرانيستله. دغو انقلابونو د اروپا برلاسي طبقې وگوانېلې او مجبورې يې كړې چې د خلكو د پرگنو په گټه په تغييراتو فكر وكړي. د دوى سرونه په دې خلاص شول چې د پخوانو رژيمونو ورځې نورې تېرې دي او دوى ته پكار ده چې په نويو تغييراتو او د دولتي نظام په نوي جوړښت باندې غور وكوي.

موږ دغه ډول فكر د جرمني د صدراعظم بسمارك په خبرو كې لولو. هغه په ۱۸۶۶ كال كې ويلي وو: كه انقلاب خامخا راځي نو تردې چې

مورې یې قربانیان و او سو، بهتره ده پخپله یې راولو. د بدلون د راتلو فشار په اروپا کې سیاسي، اجتماعي او اقتصادي تحولاتو ته لارواړه کړه خو په دې توگه د انقلاب خپې له کنټروله ونه وځي. دا یو تاریخي حقیقت دی چې د فرانسې انقلاب د نړۍ سیاسي، اقتصادي او اجتماعي ژوند ته ډېر څه ورکړي دي او په تاریخ، ژبه او سمبولونو یې ژور اثر پروت دی. دغه انقلاب د دولت موسسې ته ځینې آلې او وسیلې لکه تور، سپین او شین درې رنگه بیرغ او د مارسي سرود په طرز ملي سرود ورکړل. دغه انقلاب د اساسي قانون یو ماډل چې د بشري حقونو اعلامیه، د خلکو حاکمیت او د قانون په مقابل کې مساوات پکې شامل وو، وړاندې کړ.

د دې انقلاب په پېرزوینو کې قانوني نظام، متریک سیستم، په سیاسي فعالیتونو کې د بنځو گډون، مذهبي زغم او د بندیانو او غلامانو په گټه انساني ریفورمونه هم یادولی شو. په دې سربېره دې انقلاب د ځان د دفاع لپاره د یرغلگرو لښکرو په خلاف د ولسي پوځ ایډیه مطرح کړه. دغه راز په سیاسي ژبه کې د بڼې او چاپ اصطلاحات چې سیاسي تمایلاتو ته اشاره کوي، د همدې بدلون پیداوار دي.

دې انقلاب له پیل پیله د اجتماعي حیثیت د برابری لپاره د ځپل شویو خلکو د هیلو پوره کولو ته متې راوغښتې. د انقلاب معروف شعار یعنی ازادي، برابري او مساوات، په ټولنه کې د تفاوتونو د ختمیدو ارزو بیانوي. د خلکو اجتماعي موقف ته له پامه پرته د هېواد هر وگړی د ستیزن (وطندار) په نوم یادول سمدستي دود شول. وروسته بیا د روسیې په انقلاب کې د همدې دود پیروي وشوه او یو بل ته (ملگری) ویل پکې رواج شول. د فرانسې د انقلاب بله ځانگړنه دا وه چې د نورو ورپسې انقلابونو په شان یې اتلان تولید نکړل د

انقلاب ټول مخکښان او سرلاري د انقلاب په بهیر کې بې اعتباره او د انقلاب تر تبغ تېر شول او په پای کې داسې څوک پاتې نه شو چې د انقلاب د اتل په توگه راڅرگند شي.

فرانسویان وایي چې دوی د انقلاب د کامیابۍ په لار کې ډېرې قربانۍ ورکړې دي او څرنگه چې دې انقلاب د نړۍ د خلکو د سیاسي شعور په بیدارۍ کې لویه برخه اخیستې ده او په نړۍ یې نورې ډېرې پېرزوینې کړې دي نو نړیوال باید د فرانسویانو احسان ومني. خو د زور پالو او تندروو کسانو د فکرونو د تفاوت په اساس د انقلاب متفاوت تعبیرونه کېږي. د انقلاب د راتلو مخالفان وایي چې انقلابونه د انارکي او گډوډي د مخنیوي لپاره جوړې شوي پولې او پیدا شوي رواجونه له منځه وړي چې په نتیجه کې دیکتاتورې ته لاره پرانستل کېږي، لکه د فرانسې په انقلاب کې چې همداسې وشول او په اخر کې قدرت ناپلیون ته په گوتو ورغی چې د زور حکومت یې وچلاوه. خو د دې استدلال مخالفان وایي چې د یوه انقلاب لپاره دا ضروري چاره ده چې له ماضي سره رابطه غوڅه کړي او په ټولو ماضي دودونو چلیپا وباسي.

دریم نظر دا دی چې هره ټولنه په خپله ماضي کې ژورې رېښې لري او د نوي پیل لپاره د ټولو پخوانو اړیکو غوڅېدا اسانه خبره نه ده. ماضي په هر ډول شرایطو کې پایېدونې ده او په هر ډول حالاتو کې د ټولني د یوې برخې په توگه ژوندی پاتېږي.

د انقلابونو تجربې سیاستوال او روڼاندې له دې سوال سره مخامخ کړي دي چې ټولنه باید د انقلاب په ذریعه بدله شي که د ریفورمونو په ذریعه؟ دا یوه مهمه پوښتنه ده. مور باید په دې پوښتنه غور وکړو.

د ډوډۍ خوړلو آداب

د ډوډۍ خوړلو آداب د تمدن له بهیر سره نژدې تعلق لري. د خلکو د خوراک په طریقه کې د دوی د کلتوري سلوک انعکاس وینو.

د انساني تمدن په ابتدا کې چې د آدابو مفهوم نه و او د حفظ الصحې ضرورت نه احساسېده، خلکو د ډوډۍ پخولو یا خوړلو په وخت پاکۍ او نظافت ته پام نه کاوه خو چې تمدن مخ په وړاندې گام واخیست، په دې سلسله کې هم بهتري راغله.

په اروپا کې د لرغوني وخت او منځنیو پېړیو د خوړلو آداب تر شپاړلسمې پېړۍ پورې په خپل قوت پاتې وو. رنسانس د خلکو د فکر لوری بدل کړ او د دوی په دود بایدۀ کې یې تبدیلی راوسته هالنډي عالم اراسموس په ۱۵۳۰ کال کې د آدابو په باب یو جالب کتاب ولیکه. دغه اثر سمدستي د اروپا تر گردو ډېر خرڅېدونکی کتاب شو او مطبعو په خورا کمه موده کې یوسلو دېرش ځله له سره چاپ کړ. د دې کتاب د محبوبیت یوه وجه دا وه چې اراسموس اروپایانو ته د دوی هغه آداب وروپېژندل چې یو وخت په نادودو کې حساب وو او نامناسب گنل کېدل. اراسموس په داسې وخت کې دغه کتاب ولیکه چې د اشرافو په څنګ کې له بورژوا طبقې سره اړوندو خلکو هم په ټولنه کې د حیثیت لرلو احساس پیدا کاوه او غوښتل یې چې ظاهري بڼۀ او خویونه یې د باکلتوره او مهذبو کسانو په شان وي.

اراسموس د خوړو نامناسبو طریقو ته په ژور نظر وکتل او دا یې وښودله چې دا طریقې باید د نویو ارزښتونو په رڼا کې څنګه بدلې شي. مثلاً ده وویل چې ډوډۍ باید په لاس ماته نه شي بلکې (تاسې یې په مناسب ډول په چاره ټوټه ټوټه کړئ). ده دا نصیحت هم وکړ: په ډوډۍ باندې د وړ سترگو غوندې یرغل مه کوی.

د اراسموس په زمانه کې له کاجوغو، پنجو او چارو څخه د استفادې عادت نه وو. په دسترخوان به معمولاً گوته په شمار کاجوغي ایښي وې چې ټولو مېلمنو په شریکه کارولې. اراسموس د دې ستونزې د اوارولو لپاره وویل چې له هر ځل استفادې وروسته دې اول کاجوغه پاکه شي، بیا دې ورنه بل استفاده وکړي. څرنګه چې د ډوډۍ پر مېز باندې به د خوړو ایکې یو لوبښی ایښی و، نو هر مېلمه به لوبښی ته لاس ټیټاوه او د غوښې ښه ټوټه به یې وراخیسته. ځینو مېلمنو به لوبښی خپلې خوا ته ورکش کړ چې ډېر څه ورنه واخلي. د ځینو نورو عادت و چې د خوړو د لوبښي منځ ته به یې کتل. اراسموس له دوی وغوښتل چې له دا رنگه غیرمهذبو، عجیبو، غریبو عادتونو لاس په سر شي. ده یادونه وکړه چې: تر غوښې دمخه وچه ډوډۍ مه خورئ چې ارواړې به ښکاره شي. یاد ولرئ چې ترڅنبلو دمخه خوله پاکه او تشه کړئ. ځینې کسان دومره غټه گوله کوي چې بغور یې د پښ د بڼې غوندې باد وکړي او ځینې نور بیا د خوړلو په وخت شونډې له یوبله بېلې ساتي، له خولې یې د سرکوزي غوندې غېر راوځي. په ډکه خوله څښل او خوړل نه کېدونې ده او نه خوندي طریقه.

په هغو وختونو کې د بشقابونو استعمال هم عام نه و. د مېز په سر به خو دانې کاجوغي او چارې، د سوپ لوبښی او د اوبو جگونه ایښي وو. تر خوړلو دمخه د لاسونو وینځل ځکه ضروري وو چې خلکو ډوډۍ په لاسونو خوړه. اراسموس نصیحت کوي چې د ډوډۍ د خوړلو لپاره باید

د ازادۍ مبارزه که انقلاب؟

په ابتدا کې د امریکا مورخانو او سیاستوالو خپله مبارزه د ازادۍ جگړه بلله خو وروسته یې خپله خبره بدله کړه، هغې ته یې د امریکا د انقلاب نوم ورکړ. په دغو دوو اصطلاحاتو کې ښکاره توپیر دی: د ازادۍ جنگ د یوه خارجي استعماري قدرت په خلاف مقابله وي. داسې چې د مستعمرې خلک د استعماري طاقت په ضد راولاړېږي او د ښکېلاک له منگولو د ځان د ازادولو هڅه کوي. خو، انقلاب د یوه هېواد داخلي موضوع ده چې د شتمن او خوار ترمنځ د توپیر په نتیجه کې پېښېږي او یا داسې وي چې د ټولني ځینې ډلې او برخې د مسلح مبارزې له لارې نظام نسکوروي. انقلاب معمولا سوله ایز نه وي، خونړی وي.

د مستعمرې له خپلواکۍ وروسته هم شاید د استعماري قدرت میراث هورې پاتې شي خو په انقلاب کې په ماضي میراث چلیپا ایستل کېږي او ځای یې له انقلابي ایډیالونو سره سم نوي جوړښتونه نیسي.

د انقلاب او استقلال ترمنځ دغو توپيرونو ته په پام سره دا څرگنده ده چې د انگلستان په خلاف د امریکا د مستعمرو پاڅون، انقلاب نه بلکې د ازادۍ لپاره مبارزه وه. خو د نوم دا بدلېدا د فرانسې د انقلاب په وجه وه چې نتیجه یې د اروپا او امریکا خلکو ته الهامونه ورکړل او په دې ډول د انقلاب کلمه نه یوازې محترمه بلکې رومانتيکه هم

یوازې له گوتو استفاده وشي. احتیاط پیکار دی چې گوتې ونه خټل شي او نه په جامو پاکې شي. ده لیکلي دي چې دا د ادب تقاضا نه ده چې ډوډۍ په غاښونو راماته او بیا په کتخ پورې شي.

د اراسموس په نظر د ډوډۍ په وخت خبرې اترې پیکار دي، ځکه دا کار د ژر ژر خوړلو مخه نیسي او ورو ورو خوړل د هاضمې لپاره ښه دي. دی وایي په ژر ژر او بې بریکه ډوډۍ خوړلو کې خوند هم نشته.

د اراسموس د کتاب محبوبیت ثابتوي چې د هغه وخت غوره طبقو د خوړلو په برخه کې او د ژوند په نورو برخو کې د مهذب او سپېدلو احساس پیدا کړي و. له اراسموسه وروسته ځینو نورو لیکوالو هم د ډوډۍ په آدابو او طریقو کتابونه ولیکل. دوی په دې اړه ځینې داسې جالبو نتیجه ته رسېدلي دي:

۱- د خوړلو په وخت د نورو مخې ته په کاجوغو ټک وټوک او چرپ و چروپ جوړول نامناسب کار دی.

۲- هغوی چې د خوړلو په لوبو غوتې کوي، خوراک یې د خوکانو په شان دی.

۳- ځینې کسان هډوکي چيچي او بیا یې بېرته لوبیي ته اچوي چې بې ادبي ده.

۴- د څښلو لپاره به جگ په سر نه اړوي.

۵- هغه څوک چې د ډوډۍ د مېز د سر په ټوکر باندې پوزه پاکوي یا د ډوډۍ د خوړلو په وخت غاړه صافوي، سمه تربیه نه لري.

د منځنیو پېړیو په اروپا کې د دستمال رواج نه و، خلکو به خوله او لاسونه د مېز د سر په ټوکر پاکول. په اتلسمه پېړۍ کې د رومیال استعمال اول په ایټالیا او بیا په نورو اروپایي هېوادونو کې دود شو. د څورلسم لویي په زمانه کې د فرانسې اشراف د دستمال د لرلو لیوال شول او دستمال د ښه کلتور یو علامت شو. تر ۱۷۰۰ پورې خلکو په لاس ډوډۍ خوړه. کله چې پنځې را پیدا شوې، نو سخت دريځو مسیحیانو ورسره په دې پلمه مخالفت وکړ چې خدای خو د ډوډۍ لپاره گوتې را کړې دي، دا د ډوډۍ بې حرمتي ده چې په پنجه وخورې شي. خو پنجه ژر عامه شوه.

شوه او په ټولنه کې یې د چټکو تغییراتو راتلو ته د چمتو کېدو معنورکړه. امریکایي مورخان چې د وطنپالنې ژور احساس لري، د امریکا د استقلال د مبارزې د لا مهم بنودلو کوښښونه کوي او خپل بری په بې عدالتۍ او استبداد باندې بری بولي. د امریکا نامتو مورخ بنکروفت، د امریکا ازادې د دیموکراسۍ او ازادۍ کامیابي یادوي او د خدای له لوري د الهام شوي پرمختګ د اوږد مزل د اوج ټکی یې ګڼي. مګر مترقي مورخان دې نظر ته د شک په سترګه ګوري او د امریکا د استقلال جنګ د مور وطن په خلاف یو اجتماعي غورځنګ او د خواصو په مقابل کې د دیموکراتو یو اعتراض ګڼي. عام خلک چې د ازادۍ په غورځنګ کې شریک وو او د انګلستان په خلاف مبارزه کې یې برخه لرله، له ازادۍ وروسته پوه شول چې هغه څه چې دوی له ازادۍ غوښتل هغه د دوی په ګټه نه وو. د یوه نوي ازاد شوي هېواد د اساسي قانون د لیکلو په مقصد راغونډ شوي لیدران، د خلکو دوستانه بلکې د ممتازو او شتمنو طبقو اړوندان وو چې یوازې د خپلو شتو او جايدادونو له ساتلو او ژغورلو سره یې دلچسپي وه.

مور دغه حقیقت د توماس پین له غیابه معلومولی شو، د هغه چا چې کامن سینس یې ولیکه او لیکنو یې د انګلستان په خلاف مبارزه کې لوی سیاسي شعور پیدا کړ. دغه راز د لوی انقلابي لیدر جان هن کوک او مبلغ سمویل ادام له غیابه پوهېږو چې کیسه څه وه. دغه کسان د اساسي قانون جوړولو ته دعوت نه شول. دلته د ټولني د خوارو او محرومو طبقو استازي نه وو. د استازو لوی اکثریت د ملاکانو، قانون پوهانو، سوداګرو، بانکرانو او د لویو کاروباریانو

وو. دغو ممتازو او شتمنو خلکو داسې اساسي قانون غوښت چې د دوی خوبونه رشتیا کړي.

هغه څه چې دغو استازو د اساسي قانون په غونډه کې وویل د امریکا د آیندې لپاره یې د دوی طرحه منعکسه کړه. مثلاً لوی ملاک چارلس پینکنې وړاندیز وکړ چې یوازې هغه څوک د ولسمشرۍ د مقام مستحق دی چې یولک ډالره ولري. یوه قانونپوه جیمز موري میسون وویل چې مور تر حد زیات دیموکرات شوي یو... راځئ دې ته متوجه واوسو چې افراط رانه ونه شي.

دغو کسانو ته عوام مازې چټل لئو و پینجو ښکارېدل. دوی له عوامو وېرېدل او وویل یې: عوام د فکر او دلیل خلک نه دي. د حشر و غوندې دي، یو ساعت لمر ته ځانونه تودوي بل ساعت چپچل کوي.

دلته داسې عقیده هم وه چې عوام یې د دیموکراسۍ لایق نه بلل. د نیوانګلینډ یوه روحاني جرمي بکناپ خپل ملګري ته ولیکل: مور باید د یوه اصل په حیث دا حقیقت ومني او ملاتړ یې وکړو چې حکومت له خلکو سرچینه اخلي خو خلک باید په دې وپوهوو چې دوی په ځان باندې حکومت کولو ته جوړ نه دي.

د دغسې افکارو نتیجه دا راووته چې د امریکا نوی اساسي قانون د ممتازو طبقو له ګټو سره سم ترتیب او تنظیم شو. دا د محافظه کارو یو بری و، ځکه خو لیبیرالو او مترقي عناصرو دغه قانون زرین دام وباله. د قانون په لومړنۍ مسوده کې د حقونو لایحه (بیل اف رایټس) نه وه. په ورپسې دوه کلنه موده کې په قانون کې لس ترمیمه وشول چې د عبادت، بیان، چاپ، غونډې، ډله ایزې غوښتنلیکنې او وسله ګرځولو په شمول ځینې حقونه پکې شامل وو. فرانسوي مورخ فرناند براډل لیکي چې: په ټولنه کې د امتیازونو په تېره بیا د شخصي

بې پروانه دنیا

اروپایانو چې امریکا پیدا کړه دغه موندلې لویه وچه یې نوې دنیا وبلله. د نوې دنیا په کلمه کې یوه نوي عصر او د بشر یوه نوي ژوند او نوي پیل ته هم اشاره وینو.

دا لویه وچه له پخوانۍ دنیا چې له فساد، کرکې، گناه، جرم او تعصبه مالا مال وه، بېله تصور شوه. نوې دنیا ته لېږد بدلې او مهاجر شوي کسان لکه د انگلستان کاتولیک او د فرانسې پروتستانت هغه کسان وو چې په پخوانۍ دنیا کې خورېدلې او په سپکه سترگه ورته کتل شوي وو. په دغو دوو فرقو سربېره نورو هغو ډلو او فرقو ته هم چې په خپلو وطنونو کې نه زغمل کېدلې، نوې دنیا د خدای لورپینه ښکاره شوه. دوی هم د سپکاوي و بې عدالتۍ د ژغورنې په تمه په هغه لور وکوچېدلې. دغه راز ځینې داسې وگړو د امریکا مخه وکړه چې د ښه او سوکاله ژوند د موندلو لپاره د خطر منلو ته تیار وو. دغه ټول کسان چې د یوه نوي ژوند د پیلولو په نیت امریکا ته راغلي وو، ماضي ته یې په بده سترگه کتل.

دوی خپل پرون ته د مخ اړولو لېوال نه وو، دوی غوره بلله چې خپلې سبا ته وگوري دا ځکه چې په تېر ژوند کې د خپلو نظریاتو یا اجتماعي حیثیت په وجه خورول شوي وو او تېرې خاطرې یې ترخي وې.

شتمنۍ چې واجب الحرمته وه، د ختمېدو سوال نه پیدا کېده او بلکې هڅه کېده چې ثروت ته د رسېدو لاره ټولو ته پرانیستې وي. د امریکا په څېر یوه لوی او کرار ملک کې دا په یقین سره اسانه چاره وه.

په نتیجه کې خوارو او بې برخې طبقو غبرگون وښود. په ۱۷۸۶-۷ کلونو کې کې شېز بغاوت د دغه غبرگون یو مثال دی چې یو شمېر بزگرو د ماساچوست حکومت د بې عدالتیو په خلاف وسلې ته لاس وغځاوه. په بزگرو باندې د جنگ د ټکس لگول د شورش وجه وه. بزگرو استدلال کاوه چې تاوان به دوی کوي خو گټه به یې شتمنو ته رسېږي ځکه شتمنو چې حکومت ته پور ورکړی دی، اوس به د نوي ټکس پیسې د خپل پور په بدل کې ترلاسه کوي. شېز بغاوت و خپل شو او ممتازو طبقو په حکومت او دولتي موسسو باندې خپل کنټرول لا مضبوط کړ.

د امریکا د ازادۍ جنگ شتمنو طبقو ته گټه ورسوله، نه عوامو ته. سیاسي تغییر یوازې د خارجي واکمنې طبقې ځای داخلي واکمنې طبقې ته ورکړ. د ازادۍ گټه د هغو په نصیب شوه چې پخوا یې لا قدرت او ثروت په برخه وو او له عادي خلکو سره یې د دغو امتیازونو شریکول نه غوښتل.

په نوې دنیا کې یو وخت د دوی ذهن په دې ډېر بوخت و چې له بې خونده پروانه څنگه ځانونه وژغوري او خپل نن و سبا څنگه د پروانه له سره خوندي وساتي. مور د مهاجرو دا اندېښنې او نظرونه د هغوی د سیاستوالو او لیکوالو په ویناوو او لیکنو کې لیدلای شو.

مورخ آر. ډبلیو. بی لیویز لیکي چې: زموږ ملي تولد د یوه نوي دوران پیل دی... داسې دوران چې له ماضي مو را بېلوي او له سبا سره مو وصلوي.

نو، د نویو راغلیو کسانو لویه ارزو دا وه چې ځانونه د تېرو کسانو د فکرونو له منگولو ازاد کړي.

توماس جفرسن چې د امریکا د ولسمشر په توګه یې هم کار کړی دی، یو ځل ویلي وو چې د امریکا نن باید له پروانه داسې بېله شي لکه امریکا چې له اروپا بېله شوې ده. مور باید هر نسل یو بېل ملت وګڼو او مړه باید په ژونديو باندې د حکومت کولو اجازه ونه لري.

سوال دا دی چې نوې دنیا ته راغلي خلک ولې له پروانه سره وران وو او ولې یې له دې سره دلچسپي نه لرله چې ماضي د خپل ژوند یوه برخه وګرځوي؟ د دې شي یو دلیل دا و چې امریکا ته راغلي اکثره کسان د لوړو طبقو د استبدادي حکومت په لاس ځورېدلي او خپل شوي غریب خلک وو. د دوی په ماضي کې نه ښې خاطرې وې او نه الهام بڅبونکې پېښې. نو دوی وهڅېدل چې ماضي هیسته وغورځوي او د هغې ځای روښانه آیندې ته ورکړي چې دوی فکر کاوه چې د دوی لارې څاري.

ماضي یوازې د اشرافو او لاسبرو طبقو پکار راتله چې د اصل و نسب په اساس یې د خپل اقتدار اجازه ترلاسه کوله. اصل و نسب ممتازو طبقو ته د نصیب او رسالت احساس ورکاوه او دغه احساس د ځان په

ګټه د کمزورو طبقو استثمارولو ته وربلل. د ماضي په اړه دا رنگه تجربو ترلاس لاندې طبقې د ماضي په غلیمانو بدلولې. څرنگه چې په نوې دنیا کې د خپل ژوند د ښه کولو یا د اجتماعي دريغ د لوړولو لپاره د پروانه تصدیق ته اړتیا نه وه نو نویو راغلیو د کامیابۍ لپاره په خپل لیاقت و زحمت تکیه وکړه. دلته نور په کورنۍ او اصل و نسب باندې ویاړ کولو ته ضرورت نه و. د دغو خلکو د حیثیت درجه د دوی د کار و ابتکار په ذریعه ټاکل کېدله ځکه خو دوی ته ماضي بې ګټې وه.

ماضي مخالف احساس یو تاریخ ضد تمایل رامنځ ته کړ. هغه څه چې انګرېز مورخ چې ایچ. پلمب (۲۰۰۱-۱۹۱۱) د اروپا په باره کې کښلي د امریکا له حال سره ښه سمون خوري: ماضي د کنجکاوي، د نستېلجیا، د عواطفو په موضوع بدله شوې ده. د تېر نسل په نسبت اوس د ماضي قوت د ژوند په هر اړخ کې خورا کم شوی دی. په حقیقت کې ډېرو لږو ټولنو د ماضي دومره چټکه تباهي لرلې ده.

نو، لومړنیو امریکایانو چې پروانه د ځان لپاره بې فایدي ولید نو خپل نوی ژوند یې په یوه سپینه دره، بې له دې چې شاته وګوري، پیل کړ.

له ماضي سره د میرخي بله وجه له اروپا سره د پرېکون تقاضا وه. څرنگه چې کابو ټول مهاجر له اروپا راغلي وو، دوی له ځانونو سره اروپایي کلچر او ارزښتونه راوړي وو او دغه شی د امریکایانو د خپل هویت په جوړولو کې لوی څنډه و. بانفوذو طبقو به خپل اولادونه اروپا ته استول چې زده کړې وکړي او باکلتوره شي. د اروپا اثر ډېر پیاوړی و او د امریکا سیاستوال و روشنفران ژر پوه شول چې د خپلو

اروپایي رېښو له غوڅولو پرته ورته د امریکایي ملت جوړول ډېر مشکل دي.

همدا علتونه وو چې د امریکایي وطنپالنې د یو نوي احساس پیدا کېدو ته یې لاره پرانیستله او د یوه بېل امریکایي کلتور د جوړولو لپاره شعوري هڅې وشوې. په امریکا کې د مورخانو یوه نوي ټولې د دغه هېواد د سیاسي او اجتماعي موسسو په جوړولو کې د اروپایانو له اغېزه انکار وکاوه.

اف. جې. ټورنر وویل چې: د امریکا دیموکراسي د چا مفکر پیداوار نه ده بلکه د امریکا له ځنگلونو رابوتېدلې ده.

ویل کېږي چې د کومو ملتونو په اوږو باندې د ماضي بار پروت نه وي، هغوی مخ په وړاندې گوري او په چټکۍ سره وده کوي ځکه دوی نسبت هغو قامونو ته چې شانداره ماضي لري، په روښانه سبا پورې په اسانه زړونه تړي. د ویاړمنې ماضي لرونکي ملتونه ممکن د پرون خوبونه ووبني او نن یې په لټۍ تېر شي. دغسې ملتونه د اختراع او نوښت او د نوي څه د ایجاد لپاره نه بلکه د احیا او د پرون د راگرځېدو په اړه فکر کوي.

د امریکا د تاریخ په لومړي پړاو کې د نوښتونو او زړو دودونو تر منځ ټکر نه وینو ځکه چې هلته ورغلیو خلکو جذابه ماضي نه لرله. دوی چې په خپل پرونې ژوند پسې گوتې نه مروړلې نو په سیاسي او اجتماعي ژوند کې یې په ازادۍ سره نوې تجربې وکړې او خپلې موسسې یې له خپلو اړتیاوو سره سمې جوړې کړې.

خو اوس د دې بهیر لوری بدل شوی دی. اوس امریکا د ماضي څښتنه ده. یوه داسې ماضي چې د دوی په ژوند یې لوی اغېز پروت دی او دوی ته خبرداری ورکوي چې نوې دنیا نوره نوې نه ده. نوې دنیا زېږېږي او بوډۍ کېږي.

د یوه بغاوت خاطرې

تاسې شاید د سرې کلا د مغولو د کلچر په اړه ووايست چې مخ په زوال و، د فیوډالې طبقې کلچر و او له وخت سره یې ارتباطه و. مگر دا به منی چې د تېرو نسلونو په وسیله رامنځ ته شوي دودونه او ارزښتونه یې له ځان سره لرل.

که څه هم په دې کلچر کې د خلاقیت سپکه نه وه پاتې او ټولنه یې راکده ساتله خو له کمزوریو سره سره یې فرهنگ او ظرافت درلود، د زغم یوه روحیه او نورو ته د درناوي یو احساس او شعور پکې و. په حقیقت کې دا یو مشترک کلچر و چې د بېلو بېلو قامونو او ولسونو د شریکو هڅو په نتیجه کې ورزل شو او وغورځېده. دې کلتور د ډیلي ټول استوګن د یوې ټولنې د غړیو په شان متحد وگرځول او دا کمال پکې و چې ممتاز طبقات او اشراف له سیاسي بې ثباتیو سره سره د ښار له موجود کلتوري او اجتماعي چاپېریاله پوره راضي وو. ځینو یې له خپلو جاګیرونو کافي عایدات ترلاسه کول، ځینو نورو یې په سره کلا کې د خپل کار موجب و معاشات اخیستل. یو شمېر نورو یې د شرقي هند د کمپنۍ خدمت په صداقت سره کاوه او په ټولنه کې یې عزت کېده.

کله چې ښار انګرېزانو ونيو، په نیواکګرو باندې اعتراض ونه شو. خلکو د نوي نیواک په منلو کې مشکل ونه لید. د انګرېزانو هم ښار په طبعه ولگېد او د دې ځای د کلچر په خپلولو پسې شول. دوی له هندي

مېرمنو سره ودونه وکول، د هندي اشرافو غوندي يې حرمونه جوړ کړل، فارسي او اردو ژبې يې زده کړې او ځينو خو يې ان په دغو ژبو کې شعرونه وويل. دوی د ځايي خلکو غوندي جامې واغوستې او چلم يې وڅکاوه. دا د يوه نوي انگرېز-هندي کلچر پيلامه وه.

کله چې له ميرت څخه د ۱۸۵۷ په مې کې باغي سپاهيان ډيلي ته راوړسېدل چې د انگرېزانو په خلاف د مغول امپراطور په څنگ کې ودرېږي، د ښار اوسېدونکو دغه گډوډي خوښه نه شوه. د ښار باکلتوره خلکو ته دا سپاهيان غير مدني او غير مهذب کسان واپسېدل د مغولو د څو پېړيو له زارۍ کلچره ناخبره توپکيانو ډيلي ته له راتلو سره سم، د سرې کلا شاهي آداب او دودونه تر پښو لاندې کړل. دوی اشرافو يا امپراطور ته لازم درناوی نه و زده. دوی په لنډ وخت کې هغه ټول ارزښتونه برباد کړل چې د اشرافيت په طبعه برابر وو.

د بزگرو د دغه لښکر په موجوديت کې هغه سوچه اردو يې اهميته شوه چې په سرې کلا او درباري کورنيو کې خبرې ورباندې کېدلې. د مغولو اشرافو په فرهنگ او دود باندې دا گوزار، په دوی باندې د دوی تر سياسي ماتې هم لوی گوزار و، ځکه چې د امتياز او هويت وروستې نخښه يې ختمېدله. دې پېښې دوی په روحي مړاویتوب مبتلا کړل او د خپلو اقدارو او کلتور په ساتلو کې يې خپله بې وسي د سر په سترگو وليده.

د باغي پوځ له ماتې وروسته چې ښار بالاخره انگرېزانو ونيو، ښار له بلې تباهي سره مخ شو. برطانوي عسکرو يو مخيزې وژنې وکړې، په ښځو يې تېري وکول او د ښاريانو شته يې لوټ کړل. دا د بغاوت جزا وه.

برطانوي مقاماتو يوازې د خلکو په اعدامولو او لوټلو اکتفا ونه کړه بلکې د ښار د تخليبي حکم يې وکاوه. دوی د ښار ودانۍ په سيستماتيک ډول ونړولې. سره کلا يې په عسکري قشلي بدلې کړه چې د هغې کلتوري او اجتماعي اهميت ورسره ختم شو. په جامع جومات کې عسکرو واړول. د ډيلي جوماتونه له لمونځ گزارو تش شول. تاوده بازارونه ساړه شول او په تاندو باغونو د بې پامۍ دورې پرېوتې.

ظهير دهلوي په خپل کتاب (داستان غدر) کې کاري چې له کابل دروازې رانيولې تر سرې کلا او له جامع جوماته تر ډيلي دروازې پورې، د بيلاقي بېگم د کوڅې، د خانم کا بازار، د خاص بازار، او د خان دوران د حويلۍ په شمول په زرگونو کورونه وران او له خاورو سره خاورې شول. ښار او اوسېدونکي يې دواړو د بغاوت بيه پرې کړه. هغوی چې له ښاره ووتل، په ټول هند کې خواږه واره شول. د ښار ليکوال، شاعران، خطاطان، هنرمندان، قصه ويونکي، نڅاگر او سازنده گان د تاريخ په غبار کې ورک شول.

بغاوت پای ته ورسېد خو هغوی چې رېږدلي وو خپل ټپونه پټ وساتل او په سکوت کې يې د خپلو خاطر و ساتلو ته ادامه ورکړه. دوی خپل غمونه او خپل زخمونه لکه څنگه چې وو هغسې نه شواي بيانولی. له هيچا سره دا جرات نه وو چې د ليدلي ناورين حال تېر کړي يا يې وليکي خو وروسته بيا دا دردونه د حالي، داغ، ازرده او مير مهدي مجروح په مرثيو او ويرنو کې له ټولو جزياتو سره منعکس شول.

تاريخ راته وايي چې له هرې لويې واقعي، له هرې داخلي جگړې، بغاوت يا بلوا وروسته، نه يوازې کلتوري او اجتماعي ارزښتونه

چنگیز خان

دا د تاریخ د بهیر یوه برخه ده چې اتلان پکې راڅرگندېږي، په تاریخ کې خپلې نڅنې پرېږدي او د زمانې له حافظې وځي. دوی یا بېخي هېرېږي او یا که کوم ملت یا اجتماعي ګروپ د خپلو سیاسي یا اجتماعي ارزوګانو د پوره کولو لپاره اړتیا ورته پیدا کړه نو یو ځل بیا حافظو ته لاره مومي. په دغسې حالت کې د اتلان یوه نوې څېره چې په نوي چاپېریال کې د منلو وړ وي، وړاندې کېږي.

مغول واکمن چنگیز خان چې د کابو دېرشو ملکونو په لاندې کولو سره یې خپل قام د گمنامۍ له تیارو راوايست او د شهرت وافتخار منارو ته یې ورساوه، همداسې یو اتل دی. مغولو چې خپل مخالفان ماتول، د هغوی خاورې یې نیولې، د هغوی ښارونه یې وړانول، کتابتونونه یې سوځول او ولسونه یې تر تیغ تېرول، نو د دوی مشر چنگیز چې په خپلو مغلوبو غلیمانو یې د وحشت او تباهي بلا نازوله، د خدای د بلا په نوم یاد شو.

د منځنۍ اسیا مسلمانو مورخانو د ماتو ملتونو غمونه او دردونه ثبت کړل او د خپلو کلتوري مرکزونو او پېړیو پېړیو ټول کړي معرفت په تباه کېدو یې ساندي وویلې. د دې وطنونو اکثره پوهانو نورو مسلمانو هېوادونو ته هجرت وکاوه او له ځانونو سره یې د مغولو د بې رحمیو کیسې یووړې. د سلطنت په پېر کې د دغو سیمو ځینې

بلکې سوله او نیکمرغي هم بربادېږي او د نظم و قانون لاسبري ختمېږي چې ورسره ګډوډي راځي. د کور شتمني نوره د ویاړ ذریعه نه وي او د هستمن او نېستمن ترمنځ توپیر کمېږي. د کلتور د ظرافت او نزاکت نڅنې له منځه ځي او د پیسو د ټولولو او د نفوذ د موندلو لپاره په کمزورو تالان ګډېږي. خو په داسې حالاتو کې داسې کسان هم وي چې له قربانیانو سره مرسته کوي. په ۱۸۵۷ کې هم همداسې وشول.

له ماتې وروسته چې مغول شهزاده ګان او د کورنۍ غړي یې له سرې کلا راووتل، ځانونه یې بې وسه او بدمرغه ولیدل. دوی په کلا کې خوندي ژوند کړی و خود واقعي ژوند تجربه یې نه لرله.

له ۱۸۵۷ څخه وروسته د مغولو د کورنۍ غړیتوب د شرم خبره شوه. خواجه حسن نظامي چې له بغاوتو دوه ویشته کاله وروسته په ۱۸۷۹ کې دنیا ته راغی، له هغو کسانو څخه چې لا ژوندي پاتې وو، د ځینو مغولو شهزاده ګانو او شهزاده ګیو په اړه معلومات او کیسې راټولې کړې، د هغو شهزاده ګانو او شهزاده ګیو په اړه چې پاتې ژوند یې په بدلو نومونو په گمنامۍ کې تېراوه. د حسن نظامي په لیکنو کې یوه انساني تراژیدي او دغه راز د یوه کلچر د مړینې مرثیه لولو. د ۱۸۵۷ پاڅون د یوه ښار ځانګړنې او کلتور له منځه یووړل.

پوهان هندوستان ته هم راغلل او خلک یې د مغولو په لاس له یو مخیزو وژنو او وړانیو خبر کړل. دغه شی د خلکو په ذهنونو کې له چنگېزه یو داسې بې رحمې، وحشی او وینو ته تېری بنیادم جوړ کړ چې د مسلمانانو تمدن ته یې نه جبرانېدونکی تاوان اړولی دی. د چنگېز خان په اړه دغه تصور تر څورلسمه میلادي پېړۍ پورې په اسلامي نړۍ کې په خپل حال پاتې و.

خو له بلې خوا د مغولو په منع کې چنگېز یو خدای گوتی، یو فوق العاده انسان او یو لارښود شو چې دوی یې نه یوازې شتمن بلکې په تاریخ کې د نوم و نشان څښتنان کړل. د چنگېز نوم او شهرت تر هغو پورې چې د دۀ اولادې د دۀ په لویه امپراطوري باندې واکمني کوله، په خپل حال پاتې و. دې امپراطوري یو سلو پنځوس کاله عمر وکړ، وروسته بیا وشړېده، په وړو وړو سلطنتونو بدله شوه، او د چنگېز د شهرت زوال هم پیل شو.

په څورلسمه پېړۍ کې په منځنۍ اسیا کې نوي سیاسي تغییرات راغلل او امیر تیمور (۱۳۳۶-۱۴۰۵) قدرت ته ورسېد. له دې پېښې سره د چنگېز نوم او کارنامې یو ځل بیا په ځلېدو شول ځکه امیر تیمور د خپل نوي اقتدار مشروعیت ته اړتیا لرله او دۀ د چنگېز په کورنۍ کې د وادۀ په کولو او ځان ته د گورگان (زوم) په ویلو سره دغه مشروعیت تر لاسه کړ. دې کار د چنگېز خان انځور چې لا تر دې دمۀ پورې د مرکزي اسیا د خلکو په ذهنونو کې د یوۀ فاتح په توگه پاتې و، د یوۀ لوی اتل او اثرناک ستوري په حیث را ژوندی کړ. د هند مغولو واکمنو هم چنگېز خان ته د تیمور د وفادارۍ دود جاري وساته. دغه هندي واکمن په دې ویاړېدل چې د چنگېز خان د قوانینو ساتندوی دي او ادعا یې کوله چې د هغه میراث دوی ته پاتې دی.

د وخت په تېرېدو سره چنگېز خان جوړه کړې امپراطوري ټوک ټوک او د دۀ اولاده د هغو ملکونو شوه چې حکومتونه یې ورباندې کول. د چنگېز خپل وطن یو ځل بیا په یوۀ غیر مهم ځای بدل شو. اول تزاری روسیې او ورپسې شوروي اتحاد ته په گوتو ورغی.

د شوروي له شړېدو وروسته منگولیا د یوۀ خپلواک هېواد په توگه راڅرگنده او د خپل ورک تاریخ د موندلو په لټه کې شوه. دغه وخت چنگېز خان ته ضرورت پېښ شو چې د منگولیا خلکو ته د یو پیاوړې تاریخي او ملي هویت الهام ورکړي. اوس عالمان لگیا دي د څۀ نا څۀ انساني څېرې د لرونکي لایق او ماهر چنگېز خان د تصور په جوړولو کې له منگولیا والو سره لاس کوي.

په دې وروستیو کې جک ویدرفورډ په چنگېز خان باندې خپل خورا عالي تحقیق خپور کړ چې، چنگېز خان او د نوې دنیا جوړېدا، نومېرې. د دغه مورخ په قول، خان په مغلوبو ملکونو کې فیوډالیزم تاروماړ کړ. د اصل ونسب په اساس د مقررولو تر دود یې د لیاقت په اساس مقررولو ته اهمیت ورکړ، په خپل رعیت یې تر و سه و سه کمه مالیه ولگوله او طبیبان، روحانیون او عالمان خو یې د مالیه له ورکولو بېخي معاف کړل. شکنجه یې منع کړه. د مذهبي ازادۍ اجازه یې ورکړه. د پوستې او احصایې د یوۀ نظام بندوبست یې وکاوه. پلونه یې ورغول چې لښکر لېږد اسانه شي، ښارونه یې سره وصل کړل چې سوداگري وغوړېږي، او د یاسا په نوم قانون یې نافذ کړ چې خپل ملت مطیع او د اصولو پابند وساتي.

جالبه داده چې چنگېز خان راتلونکو نسلونو ته خپل داسې انځور نه دی پرې ایښی چې د سر په سترگو ولیدل شي. دۀ نه انځورگرو ته اجازه ورکړه چې انځور یې وباسي او نه یې مجسمه جوړوونکي پرېښودل چې مجسمه یې سازه کړي. چنگېزه کومې سکې، ډبرې یا یادگارې ځلي

باندې هم د خپل نوم د کیندلو اجازه ورته کړه. کله چې په ۱۲۲۷ کې ومړ، په یوه پټ ځای کې خښ شو. ویل شوي دي چې د ده د ښځېدو د میدان د پوره اوارولو او د قبر د نڅښو د ختمولو لپاره اته سوه اسونه په ځلونو ځلونو وځغلول شول.

څرنگه چې د چنگېز انځور نشته نو مختلفو ملتونو د هغه په باره کې له خپل تصور سره سم، هغه په بېلو بېلو بڼو انځور کړي دي. ویدرفورد لیکي چې: چینیانو هغه د ستومانو سترگو د یوه مهربان بابا په بڼه چې نری، قبضه ربره لري، ترسیم کړ. دا د یوه قهرجن، بې رحمه، مغول جگړه مار تر انځور د یوه چورتي، چيني حکیم تصویرته ورته دی. په یوه ایراني مینیاتور کې چنگېز خان د تخت د پاسه ناست ترک سلطان په شان انځور شوی دی. اروپایانو بیا هغه د یوه بشپړ وحشي بنياد په څېر چې بې رحمه وحشي، پوره بدرنگې څېره او تېزې خونکاري سترگې لري، انځور کړي دي.

خو د منګولیا د خلکو لپاره چنگېز یو ملي اتل دی. څرنگه چې د ده تصویر نشته نو په منګولیا کې دا خبره د متل غوندې مشهوره ده چې: مور دې څېره په تصور کې جوړوو خو زموږ ذهنونه کاواکه دي. شاید د دوی ذهنونه نور تش پاتې نه شي. ځکه د چنگېز په اړه یو نوی تاریخي انځور چې د اسنادو په اساس یې یو ملي اتل ښيي، د جوړېدو په حال کې دی.

په دې وروستیو کې لرغونپوهانو د چنگېز په اړه د لازياتو معلوماتو د لرلو لپاره د هغه د قبر د موندلو هڅه پیل کړې ده. که داسې وشول نو د منګولیا ملت به په هغه ځای د یادگار ځلی ودروي.

نظافت

په کابو ټولو تمدنونو کې شخصي نظافت د روح له پاکۍ سره غوټه و. ځکه خو روحانیونو ته پکار وه چې تر مذهبي مراسمو دمخه ځانونه وویښي. عادي خلک هم مجبورېدل چې معبد ته تر ننوتو، یا لرغونو خدایانو ته تر سوغات ورکولو او یا مقدسو شیانو ته تر لاس وروړلو دمخه باید ځانونه پاک کړي.

په لرغوني مصر کې روحانیونو ته پکار وه چې دوه ځله د ورځې او دوه ځله د شپې ځانونه وویښي. البته، د برونز د زمانې په تمدنونو کې تر بل هر ځای د انډوس وادي د خلکو د نظافت او حفظ الصحې شعور پیاوړی و. د دوی د ښارونو په خاورو کې کیندنې را ښيي چې د خپلو کورونو او ښارونو پاک ساتلو ته یې خورا توجه کوله.

په موهنجدیرو کې د هر کور یو حمام و او یو بې کوهی و چې اوبه ورته راوباسي. ښار یو (لوی حمام) هم درلود. د ماهرانو اټکل دی چې دغه حمام به د مذهبي مراسمو او شعایرو لپاره و.

لرغونپوهانو د یونان په کریټ جزیره کې د پاچا مینوس په ماڼۍ کې د تخت له تالار سره څنګ ته یو حمام موندلی چې تر میلاد درې زره کاله پخوا جوړ شوی و.

په ویدي عصر کې هندیانو د خټې یا طبقې په اساس باندې کاست نظام ته وده ورکړه. د دې مضبوط طبقاتي نظام یوه پایله دا وه چې د

لوړې طبقې خلکو په تېره بیا برهمنانو نظافت ته خورا اهمیت ورکړ او ان تر هر ځل ډوډۍ خورلو دمخه به یې ځان وینځه او که به داسې پېښه شوه چې بدن به یې د ټیټې طبقې د یو کس له بدن سره ولگېد نو سمدستي به یې غسل کاوه چې پاک شي. دوی به پخلنځي ته تر داخلېدو دمخه هم د ځان وینځل ضروري بلل. پخلنځي ته د کور د تر گردو سپېڅلي ځای په سترگه کتل کېدل.

څرنګه چې اکثره پخواني تمدنونه د سیندونو په غاړه ودان وو نو اوبه سپېڅلې شوې. د هندوانو په اند د ګنگا اوبه د رحمت لویه منبع وه. دغه عقیده تر اوسه ژوندۍ ده. له هندو اساطیرو سره سم، په ګنگا کې غسل او یا هسې یوه غوږه بنیاد له ټولو کریو ګناهونو پاکوي. لرغونو یونانیانو هم د بدن د نظافت چارې ته ډېر پام اړولی و. دوی به خپلو خدایانو ته تر قرباني کولو دمخه همېشه خپل لاسونه وینځل. البته، ځینو یونانیانو په تودو اوبو ځان وینځلو سره په دې پلمه مخالفت کاوه چې له سړي نرنځوکی جوړوي او کمزوری کوي یې. سپارټانو ته چې له هلکوانې به لا په سختو نظامي مشقونو بوخت وو، په سړو اوبو ځان وینځل د نارینتوب علامه ښکارېده. څرنګه چې سپارټانو د ژوند د لومړۍ برخې ډېره موده د نظامي مشق په کمپونو کې تېروله نو حکومت یې عمومي حمامونه ودان او رواج کړل چې ټول خلک ورته استفاده وکولای شي.

په منځي ختیځ کې دود و چې ښار یا قبیلې ته د را رسېدلي مېلمه پښې به یې وروینځلې ځکه په خپلیو کې د راغلي مسافر پښې به له دوړو او چټلیو خوندي نه وې. په دې سیمه کې د مېلمه د پښو وینځل د مېلمه پالنې نڅښه شوه. دغه دود ته عیسی علیه السلام او وروسته

بیا مسیحي بزرگانو ادامه ورکړه. پا پانو به د همدې سنت په پېروۍ د خوارانو پښې وینځلې چې خپله تواضع ثابته کړي.

د یهودو په ټولنه کې تر خوړو دمخه د لاسونو وینځل ضروري وو، ځکه دوی په ناوینځلیو لاسونو ډوډۍ خوړل ګناه بلل. خو وروسته بیا د لاسونو وینځل په یهودي ټولنه کې له یوه کار او پروګرامه د تېریدلو او لاس اخیستلو سمبول شو. مور تر ننه پورې له یوه چا یا یوه پروګرامه د مخ اړولو او زړه صبرولو لپاره د لاس وینځلو عبارت کاروو.

د لوکسو حمامونو په لرلو کې د رومیانو ساری نه و. که څه هم ایرانیانو لوکس او شانداره حمامونه ودان کړي وو خو په دې اړه د دوی په تاریخونو کې ډېر څه نه شو موندلای. رومیانو د درې سوه دولس میلاد مخکې کال شاوخوا د لامبو حوضونه ساز کړل او په همدې لسیزه کې یې د عمومي حمامونو جوړولو ته هم مخه کړه. کله چې په دوه اتیا میلاد مخکې کال کې امپراطور کلاودیوس اوبلاړې (کانالونه) جوړې کړې نو ښارونو ته پریمانه اوبه ورسېدې. کابو ټولو رومي امپراطورانو په ټولنه کې د خپل محبوبیت د زیاتولو لپاره عمومي حمامونه ودان کړل. امپراطور دایکلشن (۲۰۵-۲۸۴) په قیمتي مرمرو ښکلی شانداره حمام ودان کړ. د دې حمام په هالونو کې د نامتو هنرمندانو او آرتستانو مجسمې او انځورونه ایښي وو. د دې حمام د اوبو ګڼو فوارو هغه د روم په یوې بې سارې ودانۍ او د تجمل په سمبول بدل کړی و.

په روم کې عمومي حمامونه د خلکو د راټولېدو ځایونه شول. دلته خلکو غسل کاوه، ملګري یې لیدل، شعرونه یې اورېدل، له

فلیسوفانو سره یې خبرې کولې، ډرامې یې لیدلې، او له موزیکه یې خوند اخیست.

د رومیانو به هیڅوخت بیرته نه وه چې ژر حمام وکړي. دا یو پوره اوږد پروسیجر و. دروازو ته تر غران ورکولو وروسته، د روم د هر تبعه دا حق و چې د حمام له ټولو اسانتیاوو او خوندونو استفاده وکړي. دی باید په سړو او تودو اوبو باندې د ځان د وینځلو لپاره له بېلو بېلو خونو تېر شوی وای. په اخر کې به ده خپل بدن غوړاوه. شتمنو رومیانو له ځانونو سره عطرونه او مالشونه راوړل چې نوکران یا غلامان یې د دوی په بدنونو وموښي.

حمام د غرمې په یوه بجه پرانیستل کېده او د ماښام ترتیاري پورې به پرانیستی و. ځینو رومیانو به کړۍ ورځ په حمام کې تېروله او ځانونه به یې په مختلفو لوبو یا له ملگرو سره په خبرو اترو مشغول ساتل.

رومیانو دغه مزې چرچې د هغې شتمنۍ په زور کولې چې په نیول شویو ملکونو کې یې لوتلې. دغه راز د غلامۍ نظام دوی ته اجازه ورکوله چې ډېر وخت ولري او په مزو کې ژوند وکړي، ځکه د کور او نور ډېر کارونه به د دوی د غلامانو په غاړه وو. بالاخره داسې وخت راغی چې له رومیانو سره نور د عمومي حمامونو د لرلو امکانات نه وو. دا هغه وخت و چې رومیانو د نیول شویو ملکونو په غلامانو او شتمنیو باندې اتکا له لاسه ورکړه او دې شي د روم د امپراطورۍ وار په وار زوال ته لاره اواره کړه.

وصیت

د شخصي ملکیت له رواجېدو سره د وصیت لیکلو دود پیدا شو. ورپسې بیا په پلارواکو ټولنو کې د نسخو لپاره لازمي شوه چې زوی وزېږوي چې د کورنۍ نوم ورسره ژوندی او ملکیت ورسره خوندي پاتې شي.

څرنگه چې د کورنۍ یا سلطنت بې وارته پرېښودل لوی تاوان حسابېده نو کله کله به د نارینه ځای ناستي د لرلو لپاره پاچایانو او اشرافو څو نسخې کولې. خو که به تر یوه ډېر وارثان وو نو ټکرونه او کله کله به کورني جنگونه پېښېدل چې وروستی گټه به د هغه یوه په نصیب وه چې زور به یې ډېر و.

اروپایانو د کورنیو جگړو او لانجو د مخنیوي لپاره داسې قانون جوړ کړ چې میراث یوازې مشر زوی ته رسېده، نور زامن ورنه محروم پاتېدل. اروپایي سلطنتي کورنیو د دې قانون پیروي وکړه چې په نتیجه کې یې د پلار د ځای ناستۍ موضوع په دوستانه ډول اوارېده. خو په شرقي سلطنتونو کې چې د میراث داسې قانون نه و د متوفی پاچا وصیت ته ځینې وخت توجه کېده او ځینې وخت بیا سترگې ورباندې پټېدې. نو د سلطنت د ځای ناستۍ موضوع یا د کورنۍ جگړې له لارې اوارېده او یا د تخت وتاج د ټولو مدعیانو د ختمېدو او یوې خواته کېدو په بڼه.

د هند د منځنیو پېړیو په تاریخ کې د پاچا د وصیت د نه منلو ډېر مثالونه پیدا کولای شو. مثلاً التمش (۱۲۲۶-۱۲۱۱) وغوښتل چې د ده لور

رضیه دې د دۀ ځای ناستې شي خو ترکو اشرافو يې وصیت ونۀ مانه او د هغې د ورور ملاتړ يې وکاوه. په دې خو مور ټول خبر يو چې سلطنت ته د رسېدو لپاره اورنگزېب (۱۶۵۸-۱۷۰۷) څنگه خپل پلار بندي کړ او خپل وروڼه له مخې لرې کړل. په هند کې سياسي وصیت يا د تورې په زور او يا د سازباز په مرسته عملي کېدۀ.

د صوفي بزرگانو د وصیت کيسه بيا يو څۀ بېله وه. په اوله کې د دوی ځای ناستي د کورنۍ له خوا نۀ نومول کېدل خو وروسته بيا د سجاده نشينو طبقه پيدا شوه چې د پير يا شيخ د وراثت دعوه يې کوله دا دعوه په دې استدلال ولاړه وه چې د بزرگ روحي قوتونه يوازې د دۀ کورنۍ ته لېږدول کېږي نو دا د بزرگ د اولادې حق دی چې د دۀ په مسند کېسېني او معنوي لارې ته يې ادامه ورکړي. خو که د پير وارثان به زيات وو نو د ځای ناستۍ پروسه همېشه سوله بيزه نۀ وه.

د واکمنو د وصیت يو بل ډول هغه لارښوونې وې چې دوی به خپلو ځای ناستو ته کولې چې څنگه حکومت وچلوي او د حکومت د بقا لپاره کومې کومې لارې خپلې کړي. مثلاً بابر (۱۵۳۰-۱۵۲۶) خپل ځای ناستي همایون ته وصیت وکړ چې په هند کې معبدونه مۀ وړانوه او غويي مۀ حلالوه چې د هندوانو مذهبي احساسات ژوبل نه شي. دۀ همایون ته د مذهبي زغم د پاليسيې توصيه کړې وه.

ناليکلې او ژبنۍ توصيې د وصیت څلورم ډول بللای شو. مرگ ته نژدې کس به معمولاً د کورنۍ له غړيو او يا خپلو ملگرو غوښتنه کوله چې د دۀ ځينې ارزوگانې د دۀ له مړينې وروسته پوره کړي. مثلاً بابر له خپل زوی همایون نه غوښتل چې له خپل ورور سره نرم او ښۀ چلند وکړي. همایون د پلار ومنل او تاوان يې وکړ.

د مذهبي مقاصدو لپاره د جايداد د بېلولو وصیت هم کېدۀ. شتمنو به د دې لپاره چې خدای ورباندې ورحمېږي او په بله دنيا کې د خپل خير

خيرات اجر وويني، د خپل جايداد يوه برخه جوماتونو، کلیساگانو، معبدونو، يتيم خانو يا د تصوف د کومې طريقې د مرستې لپاره بېلوله. وصیت په ټولنه کې د بدلېدونکي تمايل ښوونډوی هم دی. د فرانسې يوه مورخ په فرانسوي ټولنه کې د مذهبي يا غير مذهبي او سکيولر تمايلاتو د معلومولو لپاره د بېلو بېلو زمانو کابو درې زره وصیتونه لوستي دي. دۀ د دغو اسنادو له مطالعې وروسته نتيجه واخيسته چې په منځينو پېړيو کې شتمنو د مذهب تر اغېز لاندې د خپلې ايماندارۍ د څرگندولو لپاره د جايداد لويه برخه مذهبي ادارو ته ورکوله. خو د صنعتي کېدو او سکيولريزم په خپرېدو سره تمايل بدل شو او شتمنو اجتماعي، تعليمي ادارو او خيريه موسسو ته د خپل جايداد يا پيسو ورکړه پيل کړه.

په دين باندې بې ايمانه کېدل د دې سبب شول چې د بلې دنيا له اجره تمه وشلېږي او دې شي د دې دنيا د چارو د بهترۍ لپاره د جايداد د وقفولو له رواج سره مرسته وکړه. مور اوس په غربي ټولنه کې د دې تمايل لوی اغېز وینو. په دې ټولنه کې لوی شتمن او صنعت کاران خپل گڼ امکانات د دنيايي مقاصدو لپاره وقفوي. نن ورځ تقريباً اکثره روغتونونه، پوهنتونونه، د څېړنې ادارې او اجتماعي مرکزونه د دغه ډول پيسو مرسته حاصلوي. په اسلامي ټولنه کې لا تر اوسه د منځنيو پېړيو تمايل وینو او تر دنيايي موسسو مذهبي موسسو ته ورکړه زياته ده.

د يادولو وړ ده چې د پاکستان د موسس محمد علي جناح وصیت له ټولني سره د هغۀ دلچسپې ښيي. دی پخپل وصیت کې د خپلې کورنۍ په غړيو سربېره، يوه ټاکلې اندازه پيسې د بمبۍ او عليگړه پوهنتونونو ته بېلوي چې متاسفانه دغو موسسو ته دا پيسې ورنه کړای شوې. د دۀ په وصیت سترگې پټې شوې او دا پيسې نورو ادارو ته ورکړې شوي دي.

گدایي په تاریخ کې

زموږ کوڅې او بازارونه له گدایانو ډک دي چې د خیرات او صدقې لپاره له هر چله کار اخلي او پوزې ته یې را رسولی یو. خو گدایي نوې بنکارنده او پدیده نه ده. موږ په ټول تاریخ کې او ټولو ټولنو کې چې د ثروت وېش پکې نابرابر او د شتمن و غریب تر منځ واټن پکې زیات و، گدایي وینو.

هغوی چې شتمني لرله، نه یې غوښتل چې نور پکې شریک کړي او هغوی چې بېوزلي وو، د نورو په اضافي شتمني کې یې خپله برخه غوښته نو په حقیقت کې گدایي نه بلکې د برخې غوښتنه وه. دا غوښتنه به د وچکالی په وخت، د بې روزگاری په وخت، په داسې سیاسي او اجتماعي بحرانونو کې چې خلک یې د روزي له گټلو محرومول، را څرگندېده. محتاجو کسانو چې به بله لاره نه لیدله نو یا به یې بل ته لاس ونيو او گدایي ته به یې مخه کړه او یا یې له شتمنو خپله برخه وغوښته.

مورخانو ته معمولا په بېلو بېلو زمانو کې د گدایانو فعالیتونه او په دغو فعالیتونو کې د بېوزلي له پرابلم سره د ټولني د چال چلند د انعکاس موضوع دومره جالبه نه ده بنکاره شوې چې څه ورباندې

ولیکي. خو د خورو ورو معلوماتو په اساس اوس هڅه روانه ده چې په تاریخ کې د گدایي بدلېدونکي حالت انځور شي.

په منځنیو پېړیو کې هم په لویدیځ او هم په ختیځ کې گدایان، مقدس کسان گڼل کېدل او ټولني یې درناوی کاوه. سوالگرو ته د ډوډۍ یا پیسې ورکړه د دیانت او تقوا نڅښه وه او دا چاره خورا ستایل کېدله. عقیده دا وه چې خیرات ورکوونکي به په بله دنیا کې د خپلې سخا په خاطر اجر مومي. سوالگر چې د خلکو په مذهبي حساسیت پوهېدل نو د صدقې د تر لاسه کولو لپاره به یې د دین لمن نیوله. سوالگر به کور په کور گرځېدل چې خیر ټول کړي. د کور مېرمنو به دوی ته ډوډۍ ورکوله او د کورنۍ د نېکمرغۍ لپاره به یې ورته ویل چې دعا ورته وکړي. په سوالگرو باندې د ټولني لوربین په اخترونو، جشنونو او مېلو کې چې له یو بل سره د پیوستون او گډون احساس پیاوړی کېږي، لایزیا ته وه.

په هندوستان کې سوالگرو ته د صدقې د ورکړې دود له پېړیو پېړیو راهیسې را روان دی. لویو سوداگرو او اشرافو د ښه نوم او شهرت د گټلو لپاره له بېوزلو سره مرسته کوله او په خاصو مناسبتونو کې به یې د لنگر (د مفتې ډوډۍ) بندوبست کاوه. پاچایانو او امپراطورانو هم د صدقې ورکړه ضروري بلله.

ابوالفضل په آیین اکبري کې د اکبر پاچا په اړه لیکي چې: په دربار کې د سوالگرو لپاره همېشه پیسې موجودې وې او چې اعليحضرت هر گدا وویني نو خامخا مرسته ورسره کوي.

خرنگه چې سوالگرېې شتو و او د دنیا د گټلو لپاره يې منډې نه وهلې نو دوی خدای ته نژدې کسان گڼل کېدل او دا باور موجود و چې د سوالگرو ښېرا او دعا منل کېږي. په هندي ټولنه کې به يې سوالگر ته د احترام له مخې فقير (هغه څوک چې د ځان او خپلې کورنۍ د يوازې يوې ورځې خواړه لري)، بابا (پلار يا بوډا)، او ساين (ښاغلی) ويل شوي دي. خرنگه چې دوی له ټولو دنيایي مسولیتونو او مشکلاتو ازاد ژوند کاوه نو ډېرو کسانو يې د ژوند حسرت کړی دی. رابرت کراولي په ۱۵۵۰ کې يو شعر ويلي چې زموږ له چاپېريال سره اوس هم سمون خوري. دی وايي:

ما د بوټو د دېوال بېخ ته د ناستو دوو گدایانو اوږدې خبرې واورېدې. د دوی د لېنگيو د زخمونو په ليدو سترگې ځورېدلې. په هغه ساړه ژمي کې دا يوه وويل چې خدای عادل دی چې داسې يې پيدا کړي يو کله نو چا به ولې صدقه راکوله.

په عادي گدایانو سربېره ځينو مذهبي ډلو هم د گېډې د مړولو لپاره گدایي کوله. په مسيحيت کې د فرانسيسکن او دومينيکن د مذهبي فرقو پيروان همداسې وو. دوی به گدایي کوله چې تکيه يې په ټولنه وي او له حکومت او کلیسا مستقل پاتې شي. په بودایانو کې بهکشو داسې ملنگ دی چې دروازه په دروازه گرځي، گدایي کوي. ان د تایلنډ د بودايي ملک پاچا په کال کې يو ځل د بهکشو لباس اغوندي او خيرات غواړي.

د دې کار دوه دليله دي. يو خو ملنگي په انسان کې خاکساري پيدا کوي، کبر ته يې نه پرېږدي، بله دا چې د دنیا مال و مزو چرچو ته په شا اړولو سره بنيادم فرصت مومي چې ټول عمر عبادت و مراقبې ته ورکړي. دا هغه چاره ده چې ټولنه ورته په درنه سترگه گوري او ملنگان د ټولنې په معنوي مشرانو بدلوي. دغه راز گدایي د دې سبب کېږي چې ملنگان له دولتي ادارو ازاد واوسي. له دولتي موسسو د ملنگانو ازادي له دولته دا امکان اخلي چې دوی د خپلو سياسي مقصدونو لپاره استعمال کړي.

په اروپا کې په اوولسمه پېړۍ کې د سکيولريزم د زياتېدونکي اغېز او د مذهب د کمزورۍ په وجه چې له مړينې وروسته ژوند او ژغورنې باندې باور ورسره درې وپې شو، د گدایي په وړاندې د ټولنې په چال چلند کې تغيير راغی. د مذهبي عقايدو په سموالي باندې شکونو د گدایانو په باره کې ټول تصور بدل کړ.

که به څوک په سوال کولو وليدل شول، نو د جزا لپاره به سرورخرپيل کېده او کله نا کله خو به يې وهل خوړل. د ځينو سيمو خلکو خپلو ښارونو ته د گدایانو په ورتلو بنديز ولگاوه. ځينو نورو ښارونو د گدایي خلاف قوانين وضع کړل. د اروپا په ځينو برخو کې د گدایي مستحقو کسانو ته لایسنسونه ورکړای شول چې په دې ډول د خيرات غوښتلو اجازه هر چا ته نه وي.

په صنعتي دوران کې چې د کار کولو ضرورت تر بل هر وخت ډېر احساس او د روغ بنيادم لپاره کار لازمي وگڼل شو، گدایان د ټولنې د

زورورې وسلې

خلکو د دې لپاره چې ستونزو ته یې د واک د خاوندانو پام ورواوړي او په اوارولو کې یې مرسته ورسره وکړي، له بېلو بېلو طریقو او رودو استفاده کړې ده.

دهرما په هند براعظم کې د خپلو غوښتنو د پوره کولو لپاره په لاسبرې طبقه باندې د فشار اچولو یوه خورا پخوانۍ او اغېزمنه لاره او ذریعه وه. د دهرما دود داسې و چې زیانمن شوي به د زیان رسوونکي کور محاصره کړي، څوک به یې نه پرېښودل چې دې کور ته ورشي او یا ترې راووځي. محاصره به د زیانمن شوي د غوښتنو تر پوره کېدو پورې روانه وه. دا یو سوله ایز او د عدم تشدد میتود و. کلابند لوري به د کلابندی د ماتولو لپاره معمولاً له زوره کار نه اخیست، بلکې خبرې اترې به یې کولې چې ستونزه اواره شي. دغه دود په تېره بیا په پوځیانو کې عام و ځکه عسکرو ته منظم معاش نه ورکول کېده او دوی چې به د معاش د ترلاسه کولو لپاره بله لاره ونه لیده د دهرما لاره به یې خپله کړه.

د دهرما دود په نوې زمانه کې بڼه بدله کړې ده او د گټور او په نوم په نوي شکل راڅرگند شوی دی. د نن سبا سیاسي گوندونه په حکومت باندې د خپلو غوښتنو د منلو په غرض له دې طریقې کار اخلي. خو په اوسني وخت کې د قدرت خاوندان د محاصره کوونکو د خورولو

اوږو پېټي وگرځېدل. دوی یا بنديخانو ته واستول شول او یا په کار ځایونو کې ایسار شول. دغه وخت د خیر او صدقې ټول مفهوم بدل شو او یوه سوالگر ته د صدقې ورکولو معنا دا شوه چې په لوی لاس یو څوک لټ او تیار خوره اموخته کوي. د خلکو زړونو ته دا خبره پرېوته چې بېوزلو ته د خیرات ورکولو په ځای دا بهتره ده چې کار ورته پیدا کړای شي. صدقه نوره غیر مذهبي چاره شوه، نه مذهبي.

زموږ په ټولنه کې لا تر اوسه گدایي ته د مذهبي عقایدو په رڼا کې لیدل کېږي. دلته سوالگر د صدقې د موندلو لپاره د دین لمن نیسي او د خیرات غوښتلو لپاره هغه کلمې کاروي چې د خلکو مذهبي احساساتو ته مخاطبې وي. په دې سیمه کې گدایان د صدقې لپاره او واکمن د قدرت لپاره لا تر اوسه پورې د مذهب استثمار ته ادامه ورکوي.

لپاره ډېر ځله له زوره استفاده کوي همدا وجه ده چې گير او نور د سياسي حقونو د څرگندولو خامخا سوله بيزه لاره نه ده.

د هندوستان په تاريخ کې ستونزو ته د واک د خاوندانو د پام اړولو بله طريقه د هرتال وه. څرنگه چې په براعظمگي کې کاروبار تر ډېره حده د هندو سوداگرو او دوکاندارانو په لاسونو کې وو، نو د هرتال (اعتصاب) غوښتنه به يې په ټول ملک کې منل کېدله او ان د کليو دوکاندارانو به په هرتال کې برخه اخيسته او دوکانونه به يې بندول. حکومت چې به دا حال وليد نو مجبور به شو چې د اعتصاب کوونکو غوښتنو ته غاړه کېږدي او د هرتال د بس کېدو خواست وکړي. نن سبا سياسي گوندونه او نور بېلابېل گروپونه د هرتال دوديزه او پخوانۍ طريقه په حکومت باندې د فشار اچولو او خپلو غوښتنو منلو ته د حکومت د رابللو لپاره استعمالوي.

البته، د وخت په تېرېدو سره دلته يو تغيير راغی. اوس د سياسي گوندونو فعالين د دوکانونو او د موټرو د تگ راتگ د بندولو لپاره له گواښ او فشاره کار اخلي چې اعتصاب کامياب کړي او د خپلې ډلې زور ونيسي. کله کله وينو چې دوکانداران او کاروباريان نه غواړي اعتصاب وکړي خو د يوه گوند د امر منلو ته مجبورېږي، اعتصاب کوي.

کارگري اتحاديې او سنډيکېټونه د فابريکو د مالکانو په خلاف د اعتصاب له طريقې کار اخلي. د کارگرو اعتصاب د فابريکې په ساحه پورې محدود وي. دوی کار بس کوي او چا ته اجازه نه ورکوي چې فابريکې ته داخل شي. په اوله کې د فابريکو د کارگرو کاربندي غير قانوني وبلل شوه او صنعت کارو يې په مقابل کې غبرگون وښود. خو

ورو ورو د کارگرو د اعتصاب حق ومنل شو او کارگرو توانېدل چې خپل اکثره حقونه د اعتصابونو په ذريعه ترلاسه کړي.

په اوسني وخت کې زده کوونکي، محصلان او د کسبگرو اتحاديې خپلو غوښتنو او حقونو ته د رسېدو لپاره اعتصاب ته مخه کوي. محصلانو په اروپا او امريکا کې د شلمې پېړۍ په شپېتمو او اويايمو کلونو کې د پوهنتونونو ټول جوړښت بدل کړ. په فرانسه کې د محصلانو د ۱۹۶۸ کال اعتصاب د فرانسې دويم انقلاب بلل کېږي. په پاکستان کې چې د محصلانو په اتحاديو باندې د بنديز لگېدو په وجه د محصلانو ټولنه غير سياسي شوې ده نو د محصلانو ځينې خاص گروپونه د اعتصاب له وسلې د تعليمي نظام د ريفورم او بهترۍ په ځای تر ډېره حده د يو ډول باج په توگه د خپلو گروپي گټو لپاره استفاده کوي.

د واک د خاوندانو په خلاف د اعتراض د څرگندولو يوه بله ذريعه بايکات ده. د دې کلمې په تاريخچې باندې خبرېدا جالبه ده. په نولسمه پېړۍ کې آيرلنډي بزگرانو او د مځکې اجاره دارانو د پروټسټانټ مذهبو انگرېز ملاکانو په خلاف مبارزه کوله. زمکه والو د باغي بزگرانو او اجاره دارانو د شړلو اراده وکړه. آيرلنډيانو له دې اقدام سره په مخالفت کې (د مځکې اتحاديې) جوړه کړه او وېې پتېيله چې هر مځکه وال که بزگر يا اجاره دار وشاره نو په مقابل کې به دوی ټول له نومړي ملاک سره رابطه غوڅوي. له دې فيصلې ورسته هغه لومړنی انگرېز ملاک چې د خپلې مځکې کروونکي يې وشرل، کپټين بايکات و. بزگرو له دغه ملاک سره رابطه غوڅه کړه او اوس د بايکات کلمه د همکارۍ د نه کولو لپاره په پراخه پيمانه استعمالېږي.

د جلا وطنی سیاست

د لرغوني يونان ښار- دولتونو چې د ديموکراسي، اوليگارشي او مونارکي نظامونو لومړۍ تجربې کولې نو له سياسي گډوډيو، د بشپړ واک له ناسمې استفادې او په لويه پیماننه مالي فساد سره هم مخامخ شول.

د سياستوالو او واکمنې طبقې د دغسې نادودو د کنترول لپاره د ښار- دولتونو اتباعو دا رواج کېښود چې په درغلی لړلي سياستوال به لس کاله په جلا وطنۍ کې تېروي. دا تېره ځکه کېښودل شوه چې سياست له ناپاکۍ خوندي شي او هم نور هغه کسان چې په قدرت کې پاتېده غواړي، درغلی ته زړه ښه نکړي.

مور داسې مثالونه په کابو هر تمدن کې موندلی شو. د جلا وطنۍ سزانه يوازې بدنامو او بې اعتباره شويو سياستوالو ته ورکول کېده بلکې هغو کسانو هم ليدله چې د ټولني اجتماعي، کلتوري او مذهبي اقدارو ته يې خطر پېښاوه.

په روم امپراطورۍ کې اگوستوس، چې د کلکو اخلاقي اصولو په اساس يې د رومي ټولني اصلاح غوښته، خپله لور جوليا جلا وطنه کړه. د جوليا ليرال او په جنسي لحاظ يې باک چلند د امپراطور اگوستوس د خجالت سبب گرځېده.

يو بل مثال د نامتو شاعر او ويد دی چې په رومي ټولنه کې ډېر منلی کس و خو له شاعرۍ سره د اوید مينې له هغو اخلاقي پولو تېری کاوه چې د روم

سياسي گوندونه د خلکو د خپلولو او په خلکو کې د سياسي شعور د پيدا کولو لپاره د پامفلېتونو، اعلاميو او بروشورونو د ليکلو او وپشلو له لارې هم فعاليت کوي. له دې ميتوده د امريکا د ازادۍ په جگړه کې چې د سياسي پامفلېتونو د وپشلو لپاره (کارسپانډنټ ټولنه) جوړه شوه خورا اغېزمنه استفاده وشوه. دغو پامفلېتونو د امريکا په خلکو کې د ملت پالنې روحیه پيدا کړه.

په انگلستان کې د توماس هارډي په نوم يو کس همداسې ټولنه جوړه کړه او د حکومت په خلاف يې د پامفلېتونو د خورولو لپاره له پوستي نظامه کار واخيست. حکومت چې د ده د کار په اغېزمنتوب پوه شو نو د ده په کور يې حمله وکړه او د ۱۷۹۴ کال د مې په دولسمه نېټه يې ونيو. په ده باندې د خيانت تور ولگېده خو محکمې خوشي کړ او خلکو يې تود هر کلی وکاوه. د بریتانیا حکومت له دې ذريعې سره د مقابلې لپاره د سانسور پالیسي ته مخه کړه. خو دې پالیسي د پامفلېټ ليکلو حرکت ونه دراوه او بې له دې چې ورو شي ادامه يې ومونده.

د خلکو د سياسي او اجتماعي تحرک لپاره يوه بله ذريعه پوستردی. که د واک خاوندان پوسترونه وشلوي نو سياسي فعالين د خپلو رايو د بيانولو لپاره په دېوالونو باندې شعارونه ليکي. او بالاخره خلک په سرکونو باندې د خپل زور د ښودلو او خپلو غوښتنو اورېدلو ته د حکومت د اړياسلو لپاره مظاهري کوي.

ادارې ټاکلې وو. اگوستوس له لمسونکې شاعری څخه د اويد د راگرځولو بله لاره ونه لیده، جلا وطنه یې کړې.

د اگوستوس دغه پیل کړي دود ادامه ومونده او د دۀ ځای ناستو، نامتو فیلسوف سنیکا، چې د بشپړ قدرت په خاوندانو یې نیوکې کولې، له رومه وشاړه. سنیکا د نرون په زمانه کې روم ته د تلو اجازه ومونده خو بیا هم مجبور شو چې دغه ښار پرېږدي او پاتې ژوند په جلا وطنۍ کې تېر کړي. دۀ په جلا وطنۍ کې خودکشي وکړه.

د مسلمانانو په تاریخ کې هم د جلا وطنۍ ډېر مثالونه موندلی شو. حضرت ابوذر غفاري ته وویل شول چې له وطنه ووځي. دۀ په شتمنو باندي ډېر ثروت د غونډولو په خاطر نیوکه کوله.

جلا وطني دوه ډوله ده. یو دا چې واکمن او لاسبرې طبقه ځینې کسان ځانونو ته خطر وگڼي او له وطنه یې وشړي. دې ته اجباري جلا وطني وایو، خو بل ډول یې اختیاري ده. داسې چې ځینې کسان په خپل وطن کې ځان په امن کې نه ویني او یا د مستبد حکومت په خلاف ازادې څرگندونې نه شي کولای، نو په خپله خوښه له ملکه ووځي.

په اوسنۍ زمانه کې د دواړو ډولونو جلا وطنیو گڼ مثالونه مومو. کارل مارکس د خپلو سیاسي نظریو او انقلابي فعالیتونو په خاطر نه یوازې له پلارني هېواده بلکې له فرانسې او بلجیمه هم وشړل شو. په اخر کې یې په انگلستان کې سیاسي پناه ترلاسه کړه او پاتې ژوند یې هورې تېر کړ. د نولسمې پېړۍ یو بل مهم کس د استریا صدراعظم میترنیخ و چې له خپل وطنه وتښتېد او په انگلستان کې یې پناه واخیسته. په معاصره زمانه کې انگلستان، هم هغو کسانو ته سیاسي پناه ورکړه چې خپلو حکومتونو له وطنو وشړل او هم یې هغه کسان په خپله غېږه کې ومنل چې د سیاسي دلایلو په وجه په خپله خوښه له وطنه ووتل.

د روسیې د تزارانو په استبدادي دور کې ځینې سیاستوال په خپله خوښه له هېواده ووتل چې سیاسي فعالیتونو ته ادامه ورکړای شي. لینین او په سلگونو نور کسان په تزاری دور کې په خپله خوښه له روسیې ووتل او تر هغو پورې کله په یوه او کله په بل اروپایي هېواد کې سرگردانه وو چې لومړي نړیوال جنگ وطن ته د ستندېدو او د خپل انقلابي دوران د پېلېدو فرصت په گوتو ورکړ.

کله چې په جرمني کې هیتلر قدرت ته ورسېد او د نازي ایډیالوژي په اساس اداره یې جوړه کړه نو یو شمېر ساینسپوهانو، مفکرانو، لیکوالو او هنرمندانو د خپلې خوښې جلا وطني غوره کړه. د جرمني پوهنتونونه تش شول ځکه لویو پروفیسرانو ملک پرېښود او د پوهنتونونو روڼاندې ژوند مړاوي شو. ځینې جلا وطنه جرمنیان له جگړې وروسته خپل هېواد ته ستانه شول خو متحدانو نامتو لیکوال برتولت برشت ته اجازه ورنکړه چې لویدیځ جرمني ته ورشي ځکه نو هغه په ختیځ جرمني کې دیره شو.

په هندوستان کې د انگرېزانو د استعمار په وخت گڼو هغو انقلابي او رادیکالو کسانو چې په هېواد کې یې د خپلو سیاسي فعالیتونو د ادامې په مخ کې خنډونه لیدل، په خپله خوښه جلا وطني غوره کړه. دا جلا وطنه لیډران اروپا، اسيا او امریکا ته لاړل او د استعماري حکومت خلاف یې خبرې وکولې.

په اوس وخت کې د اسيا، افريقا او لاتیني امریکا هغه سیاستوال، روڼاندې او فعالان چې مستبد رژیمونه گوانې، یا خو له خپلو وطنونو په زور شړل شوي او یا په خپله خوښه وتلي دي چې خپلو هڅو ته ادامه ورکړي، د جلا وطنۍ د بهیر مخه یوازې په دیموکراتو ټولنو کې نیول کېدای شي ځکه دیکتاتوران او مستبدان هېڅ ډول اپوزیسیون نه زغمي او له مخالفانو څخه د ځانونو د خلاصولو په لارو چارو پسې گرځي.

خاین او اتل

تاریخ اکثره وخت د نشنلیم تر اغیز لاندې لیکل کېږي. تاریخ د اتلانو او خاینانو له کیسو ډک دی. نشنلست تحریکونه خپلو مقصدونو ته د رسېدو لپاره اعلیٰ مثالونو ته اړتیا لري چې نوی کهول هغوی ته وگوري او په پل یې پل کېږدي.

هغه وگړي چې د ملت له مقصد او گټو سره جفا کوي د خاین نوم ورکول کېږي او د ملت د غلیم په توگه یې غندنه کېږي. مور دغه شی د سند د تاریخ په ناسیونالستي تعبیر کې وینو. د سند د تاریخ ناسیونالستي شرحه راجا داهر (د سند د سیمې وروستی هندو مذهب پاچا چې اموي جنرال، محمد بن قاسم یې سلطنت ورختم کړ. ژباړن) د خپل هېواد او ملت د مدافع په توگه ستایي او محمد بن قاسم د تیریگر او یرغلگر په توگه معرفي کوي.

مور دغه راز په دې تاریخ کې هشو شیدي (چې نوم یې هوش محمد شهید شو) د یوه اتل په څېره کې وینو چې د ډبې په جگړه کې یې له انگرېزانو سره په مېړانه مقابله وکړه او سیت نوامل یو خاین رابنکارې چې له انگرېزانو سره د سند په نیولو کې همکار و.

په حقیقت کې د تاریخ د غسې تعبیر د اوسني سیاسي حالت انعکاس دی چې سنډهي نشنلست د مرکزي حکومت د غلبې مخالفت کوي او هر هغه سیاستوال خاین بولي چې د مرکزي حکومت د پالیسیو ملاتړی دی.

کمیونالیزم (د مذهب او توکم په بنیاد سکتاریزم، فرقه گرایی) یو تیوريکي چوکاټ دی چې د قومي یا مذهبي هویت د نوي تعبیر لپاره، تاریخ د خاین او اتل په اساس جوړوي. کله چې د شلمې پېړۍ په شلمو کلونو کې په هند براعظم کې کمیونالیزم راڅرگند شو نو هندو او مسلمانو ټولنو خپل خاینان او اتلان د تاریخ له پاڼو راو ایستل. د مسلمانانو لپاره محمد بن قاسم، محمود غزنوي او محمد غوري هغه اتلان شول چې هندوانو ته یې ماته ورکړه او په هند کې یې د مسلمانانو د حکومت اساس کېښود. دوی فاتحان او تنگیالي وبلل شول او د دوی په پوځي بریاوو هندي مسلمانان وویارېدل او ونازېدل. له مسلمانو اتلانو سره د مقابلې لپاره د هندوستان هندو مذهب ټولني رانا پره تاب او شیوا جي د زړه ورو کسانو په توگه وړاندې کړل چې د مسلمانانو د سلطې په مقابل کې را پاڅېدل او هندوانو ته یې له لاسه وتلی ویاړ بیا ور په نصیب کړ.

وروسته بیا د انگرېزانو د استعمار د دورې په تاریخونو کې مور برطانوي فاتحان او د امپراطورۍ جوړونکي لکه رابرت کلايف، ورن هستنګز او کارنوالیز وینو چې د اتلانو مقام ته څېړي او سراج الدوله، تیسو سلطان، واجد علي شاه او بهادر شاه د فاسدو، عیاشو، متعصبو، او نالایقو واکمنو مقام ته، چې د ختمېدو وړ دي، راکوزېږي. د دغو واکمنو دا ډول انځورېد اړته وایي چې د دوی نسکورېدل او قدرت ته د انگرېزانو رسېدل یو منطقي او معقول کار و چې وشو.

وروسته له ۱۸۵۷ کاله چې د بغاوت تاریخ ولیکل شو، انگرېزانو نوي اتلان هم راوړاندې کړل چې له باغیانو سره وجنگېدل او هغوی ته یې ماته ورکړه. نیکلسون، هنري لورنس، او هوډسن د استعماري حکومت ژغورونکي او اتلان شول خو هغوی چې د دوی د واک په خلاف وجنگېدل د جنایت کارو او خاینانو په توگه وغندل شول. د جانسي راني

البته، دی ژر له کمپنی مایوسه شو ځکه انگریزانو یې د اقتدار درناوی ونه کاوه او چې یې فایده یې ولید د ده ځای یې میر قاسم ته ورکړ.

له ټیپو سلطان سره بیا میر صادق خیانت وکاوه. میر صادق په دې تمه و چې انگریزان به ښه انعام ورکړي. په میر صادق سربره ځینې نورې مسلمانې اشرافي کورنۍ هم وې چې ټیپو سلطان او د ده کورنۍ ورته تر ځان ټیټ بڼکار بدل او د ټیپو سلطان د حکومت د ډنگولو لپاره یې د ده له غلیمانو سره مرسته وکړه.

ځینې کسان د کسات اخیستلو لپاره هم خیانت کوي. مثلاً د سیت ناومل پلار چې په سند کې د تالپور کورنۍ د واکمنۍ په وخت بندي او په زور مسلمان او سنت شو، نو زوی یې د پلار یې عزتي هیڅوخت هیره نه کړه او چې فرصت په گوتو ورغی، له انگریزانو سره یې همکاري وکړه چې سند ونیسي.

په اوسني وخت کې موږ د خیانت لپاره نور علتونه هم مومو. اوس په تېره بیا په هغو هېوادونو کې د خیانت مثالونه زیات موندلای شو چې هلته دیکتاتوري وي او له خلکو سره ستم کېږي. نو له داسې حالتو د تېښتې لپاره ځینې کسان غوره گټې چې له خپل هېواد سره خیانت وکړي او پیسې وگټي او په هغو پیسو پاتې ژوند په بل هېواد کې په کراره تېر کړي. د دې ډول خیانت یو مثال هغه عراقی پېلوت دی چې د ۱۹۶۷ د جگړې تر پیلېدو دمخه یې میګ الوتکه اسراییل ته وتښتوله او اسراییلو ته یې د شوروي ساخت مېګ الوتکو د تخنیک په اړه پوره معلومات ورکړل. اسراییلو له دغو معلوماتو په جگړه کې استفاده وکړه. پیلوت په بدل کې یو میلیون ډالره انعام واخیست.

(د جانسي سیمې واکمنه)، بېگم حضرت محل، نا نا صاحب، تانتیا توپ، منگل پنډي او عظیم الله د انگریزانو په خوښه لیکل شوي. دې تاریخ کې د ځایانو ځای وموند. خو د شنسلست غورځنگ په دوران کې او د براعظمگي له ازادۍ وروسته، کیسه سرچپه شوه، د ۱۸۵۷ د پېښې ځایانو او اتلانو خپل ځایونه یو بل ته ورکړل.

د تاریخ په نوي تعبیر کې باغیان او شورشیان اتلان شول او د استعمار د زمانې اتلان هغه بد زړي کسان وبلل شول چې د هند د ازادۍ جگړه یې په بې رحمۍ سره وځپله.

مورخ قاسم قریشي د ډیلي د محاصري په ورځو کې برطانوي افسرانو ته د هندي جاسوسانو استولې لیکونه چې د باغیانو د کمزورۍ په اړه معلومات پکې شته، خپاره کړي دي. دغو معلوماتو له انگریزانو سره د بغاوت په ځپلو کې مرسته وکړه. حکیم احسان الله خان، الهی بخش، جیون لال، او د نورو جاسوسانو یوه کوربه چې په منظم ډول به یې انگریزانو ته معلومات ورکول، د باغیانو له مقصد سره جفا کړې او ان (د وروستي مغول پاچا بهادر شاه مېرمن) زینت محل په دې تورنه شوې ده چې له انگریزانو سره یې مرسته کوله چې گوندي د دې زوی په تخت کښنوي.

دارنگه پېښې یو مهم سوال را ولاړوي: وگړي ولې له خپل ملت یا هېواد سره خیانت ته زړه ښه کوي؟

یو علت خو حرص او د ډېرو پیسو د لرلو اسره ده چې پاتې ژوند په مزو او اسوده گۍ کې تېر شي. خو دلته داسې مثالونه هم شته چې شتمنو کسانو له خپل ملک یا واکمن سره خیانت کړی دی. میر جعفر همداسې یو څوک و چې د سراج الدوله په خلاف یې دسیسه وکړه او د شرقي هند د کمپنۍ په لور ودرېد. دی د کمپنۍ د دې خدمت په بدل کې د بنگال نواب شو. د میر جعفر خیانت د سیاسي قدرت د حصول او د اقتدار لپاره و.

جنت په تاریخ کې

په پهلوي ژبه کې فردوس داسې باغ ته وايي چې ديوالونه ورنه تاو دي، د میوو له ونو، گلونو، فوارو او مرغانو ډک دی. ښځې او نارینه پکې له یو بل سره خوشحاله ژوند تېروي.

په عربي کې هم جنت د ونو باغ ته وايي، او یا داسې وړه ساحه چې کجورې پکې ولاړې وي.

د یونانیانو، یهودو او عیسایانو په ټولنو کې د جنت په اړه درې بېل تصور موجود دي. یو گومان دا دی چې و ونه وو یو وخت په همدې خاورینه مخکه باندې زرینه زمانه وه. په زرینه زمانه کې وگړیو له یو بل سره نه جنجال کاوه، نه رقابت، او نه یې له یو بله کرکه کېدل. د ټولو ښځو او نارینه وو بې کرپه، خوشحاله ژوند و. د خوړو پریماني وه. راچاپېره طبیعت له رنگونو او ښایستونو ملامال و. د انسانانو په ټولیزه او شریکه حافظه کې د طلايي عصر خاطرې خوندي دي، ځکه خو بشر په هغه وخت پسې چې بې کشمکشه، کرار ژوند یې کاوه، سرې ساوې باسي.

د جنت په اړه بل تصور دا دی چې دلته په مخکه باندې داسې ټاپوگان وو چې بشر پکې بې خاره، بې جنجاله، آرام ژوند تېراوه.

دریم تصور جنت د الیزې د میدانونو (الیزین فیلډز) په بڼه انځوروي. په دې ځای کې دنیایي پرابلمونه نشته او د تلپاتې کرارۍ پلوشې خپرې دي.

د زرينې زمانې په اړه رومي شاعر هيسیود وايي چې په هغه وخت کې انسان: د خدايانو غوندې په بې غمه زړه، بې زیاره او بې کړاوه ورځې شپې تېرولې.

افلاطون په خپل کتاب (سیاست) کې زرینه زمانه د کرونوز (په یوناني اساطیرو کې د وخت رب النوع چې انسانان د ده په وخت کې پیدا شول. ژباړن) د واکمنۍ زمانه یاده کړې ده چې هلته: د مېوو پریماني وه او خلکو د پروخت په ازاده هوا کې، بې جامو، بې بستري او بې پرستني ژوند کاوه.

راوروسته بیا د مسیحي دین عالمانو د مخکې په سر چېرته لري، نا معلومه سیمه کې د یو داسې خاورین جنت په وجود تاکید وکاوه چې د بشر له گوتو وتلی دی. دې جنت ته یوازې ځینو کسانو له خاصې اجازې وروسته لاره موندلې ده. له یوه بل لید لوري سره سم، خدای پاک خاورین جنت اسمان ته خپژولی او انسان یوازې له مړینې وروسته دا چانس لرلای شي چې ورشي.

په منځنیو پېړیو کې مسیحي علماوو عقیده لرله چې مخکنی جنت د عدن باغ دی چې په خاورینه کره باندې چرته پروت دی. په ۱۱۶۵ میلادي کال دا عقیده عامه وه چې د عدن باغ په اسیا کې د پرستیر جون (دا د اروپایانو یو افسانوي شخصیت دی چې ویل کېدل په اسیا کې د مسلمانانو او غیر مسیحيانو په منځ کې پټ یوه عیسوي قام باندې واکمني کوي. ژباړن) په قلمرو کې او یا په یوه نامعلوم ټاپو کې دی. دغو باورونو او گومانونو د خاورین جنت د لتون او په بحر و بر کې د اکتشافاتو شوق پیدا کړ.

کله چې امریکا وموندل شوه ځینو کسانو خاورین جنت په برازیل کې ولید او ځینو نورو په کپ هر موسو کې. امریکو و سپوښي (د فلورانس

سوداگر او سمندر گرځی و. په ۱۴۵۱ کې دنیا ته راغی. یو شپېته کاله یې عمر وکړ. ده د پرتگال د پاچا په خدمت کې څو ځله نوي دنیا ته سفرونه وکړل. ځینې کسان وایي چې د امریکا نوم د ده له نومه اخیستل شوی دی، خو اکثره کسان دا نظر نه مني. ژباړن) په خپل یوه لیک کې کاري چې: مهربانه خاوره، په خورا دنگو بې شمېرو ونو پوښلي، داسې ونې چې پانې یې کال دولس میاشتې شني دي، خوږ و معطر بوی ورنه خپرېږي، او مزه ناکې مېوې یې په څانگو زانگي چې صحت ورسره ښه کېږي. د گهو وښو یو شین میدان چې له گلونو ملامال دی او په زړه پورې خوشبویي یې سپرې نازوي. د ډول ډول مرغانو لوی لوی سیلونه چې د بنکو، رنگونو او غرونو د بیان قدرت یې له چا سره نشته. زما په نظر، زه د خاورین جنت په څنگ کې وم.

په منځنیو پېړیو کې برابرې شوې نقشي، د خاورین جنت احتمالي ځایونه رانښيي. له دغو نقشو سره سم، خاورین جنت په ایتوپیا کې، یا په عراق، ارمنستان، فلسطین یا جنوبي امریکا کې دی.

مسیحي عالمانو په دې هم بحثونه کړي دي چې خدای پاک جنت کله خلق کړ او ادم و حوا یې څه وخت ورنه وایستل. دوی د ادم و حوا د قد په اړه او د خلقت په وخت کې د عمر په اړه نظرونه څرگند کړي دي او په دې یې غور کړی دی چې ایا په جنت کې ناوړغي وه؟ او ایا ادم و حوا په جنت کې څه کار کاوه که وزگار وه؟

مارتین لوتر (د شپاړلسمې پېړۍ د لومړۍ نیمایي عیسوي عالم چې د پروتستان مذهب اساس یې کېښود) استدلال وکړ چې که ادم و حوا گناه نه وای کړې نو انسانانو به په مخکه باندې زحمتونه نه گالل، کتاب ته به یې اړتیا نه وه، د ابدی حکمت خاوندان به وو.

دغه وخت یو بل سوال پیدا شو چې د جنت ژبه کومه وه؟ ځینو وویل چې عبري تر گردو پخوانۍ ژبه ده او په همدې دلیل خدای پاک له ادم سره په عبري خبرې کړې دي. خو دې ځواب د بېلوپلو ملکونو نیشنلسټان خوشحاله نکړل. دوی هڅه وکړه چې دا ثابته کړي چې په جنت کې سویلوني، دنمارکي او فنلندي ژبې چلېدلې.

په جنت کې د نړ او ښځې د برابرۍ پوښتنه هم راپورته شوه. ځواب دا و چې که حوا بې بي، ادم علیه سلام گناه ته نه وای لمسولی نو بیا به د دواړو حیثیت مساوي و. خو د حوا رول د ښځو درجه راټیټه کړه. البته د ښځو د دویم درجه گټلو لپاره دا استدلال هم وشو چې دا د فطرت تقاضا ده چې حوا باید د ادم اطاعت کړی وای.

څرنگه چې په فیوډالي اروپا کې شخصي جايداد مقدس تصور شوی و نو دا سوال راپیدا شو چې ایا په جنت کې شخصي ملکیت و؟ د دې پوښتنې په ځواب کې سنت امبروس (د څلورمې پېړۍ مسیحي عالم، ژباړن) ويلي وو چې په جنت کې شخصي جايداد ته اړتیا نه وه. خو په اوولسمه پېړۍ کې په دې نظر کې اصلاح راغله او وویل شول چې که به چا له یوې ونې د میوې د ټولولو حق درلود نو د دې ونې د ملکیت حق هم ورسره و او چې خبره داسې وه نو که له ده بل چا دا مېوه ترورلې وای، هغه گناه کوله.

دغه نظرونه رانښيي چې د خصوصي ملکیت موسسه په ټولنه کې پوره پیاوړې شوې وه او کلیسا یې ملاتړ کاوه.

په اوولسمه پېړۍ کې اروپایي عالمانو په بايبل (مقدس کتاب، تورات و انجیل) او د خلقت په اړه د بايبل په نظریې نیوکې وکړې چې په خاورین جنت باندې باور ورسره کمزوری شو او د ورک جنت د موندلو په ځای په مخکه باندې په خپل لاس جنت جوړولو ته پام

زور او مذهب

په سیاست باندې مذهب معمولا هغه وخت غلبه کوي چې دولت او موسسې یې کمزورې وي. کله چې حکومت د خلکو د اړتیاوو په پوره کولو کې پاتې راشي او د خارجي و داخلي خطرونو په مقابل کې د خلکو د ساتلو وس ونه لري نو دغه وخت مذهبي عناصر چې له فاسد سياسي نظامه د ټولني د ژغورلو او د عدالت د راوستلو خبره کوي، د قدرت د حصول په لور گام اخلي. په دغسې حالت کې مذهب په سیاست لاسبری کېږي او د خپلو شعایرو د عملي کولو ذریعه ورنه جوړوي.

مذهب په سیاست باندې له دوو لارو غلبه کوي: یوه لاره دا ده چې واکمن د ځان په گټه او د خپلې کورنۍ د قدرت د ټینګېدا لپاره شریعت نافذوي او دیني علماوو ته اجازه ورکوي چې د دولت په چارو کې لویه برخه ولري. دویمه لاره دا ده چې دیني عالمان د سياسي قدرت له ترلاسه کولو وروسته مذهبي حکومت جوړوي او خلک اړباسي چې د دوی مذهبي اجنډا ومني.

دغسې مذهبي حکومتونه که په شرق کې جوړ شوي دي یا په غرب کې، د جوړوونکو یې باور و چې بنیاد یوازې د زور له لارې او د عملونو د څارنې له لارې اصلاح کېدای شي. ځکه خو دغو حکومتونو د سوچه ټولني د جوړولو لپاره په وړو وړو جرمونو هم سختې سزاګانې ورکړې دي چې خلک عبرت واخلي. دا باور هم و چې دنیایي

واوښت، نو داسې باغونه ودان شول چې د جنت په اړه د بشر تر پخوانو تصوراتو ښکلې وو.

په اروپا کې، په ۱۵۳۳ کې په ونیز کې، په ۱۵۴۵ کې په پداوو کې، په ۱۵۴۶ کې په پیزا کې او په ۱۵۷۵ کې په پاریس کې د ونو، بوټو باغونه کېښودل شول.

په هند براعظمګي کې مغولو یو شمېر جنت نظیره باغونه کېښودل چې ونې، فواري، ویالې او گلونه یې لرل او دوی به په فخر سره د عوه کوله چې که د محکې په مخ جنت وي نو همدا ځای دی، همدا ځای دی، همدا ځای دی.

توندی او تیزی نتیجه دا وه چې د جینوا خلک د کالوین له نظامه ژر پوزې ته ورسېدل او چې کالوین له بناړه وایستل شو، نظام یې هم ختم شو.

په اسلامي دنیا کې په اتلسمه پېړۍ کې په نجد او حجاز کې یو مذهبي نهضت پیل شو چې ژر یې ګرده سیمه لاندې کړه. د دې نهضت مشر محمد ابن عبدالوهاب (په ۱۷۹۲ کې مړ) له غیر مذهبي رواجونو د مذهب د بېلولو مبارزه پیل کړه. د سعودي سلطنتي کورنۍ موسس محمد ابن سعود د محمد ابن وهاب د تعلیماتو تر اثر لاندې راغی او بیا د دواړو کورنیو تر منځ خېښي هم وشوه. کله چې د ابن سعود زوی، سعود (په ۱۸۱۴ کې مړ) قدرت تر لاسه کړ، وهابیت یې د حکومت مذهب کړ. څرنګه چې وهابیانو د مذهب د احیا او سوچه توب خبره کوله نو مقبرې یې وړانې کړې، په مقبرو کې ساتل شوي مذهبي یادګارونه یې لرې کړل او په زیارت کولو یې بندیز ولګاوه.

له یوې خوا خو وهابیانو غوښتل چې د اسلام د لومړیو وختونو ایډیاله ټولنه احیا کړي خو له بلې خوا یې د اسلام د تاریخ د لومړیو وختونو ټول تاریخي یادګارونه یوازې په دې وجه له منځه یوړل چې د خلکو ورسره ډېره مینه وه او مقدس یې ګڼل.

وهابیانو د مذهبي شعایرو د څارنې لپاره سخت اصول او مقررات اجرا کړل. مثلاً که به چا پنځه وخته لمونځ په جماعت نه کاوه نو پولیس پسې ورتلل، په زوره یې جومات ته استاوه.

وهابي ماډل په نورو اسلامي هېوادونو کې هم مذهبي ریفورمیستانو ته الهام ورکړ او د قدرت د حصول او د ټولني د اصلاح لپاره ځینې نهضتونه راڅرګند شول چې مذهبي اجندا یې لرله.

په هندوستان کې د سید احمد شهید (په ۱۸۳۱ کې مړ) جهاد غورځنګ همدا لاره خپله کړه. سید احمد له شمالي هندوستانه شمال مغربي سرحد

واکمنان فاسد او شریر دي، له همدې کبله یوازې مذهبي علما په صداقت سره حکومت کولای او خلکو ته خیر رسولای شي.

د اروپا د جینوا بناړ- دولت چې موسس یې مسیحي اصلاح غوښتونکی او ریفورمیست کالوین (په ۱۵۹۹ کې مړ) و، د هغو نظامونو یو مثال بللی شو چې سیاست ورکې د مذهب مریې وي. کالوین د سیاسي قدرت له حصوله وروسته د خپلو مذهبي نظریو د عملي کولو په دریغ کې و. د دۀ لومړنی کار د بناړ او سپدونکو ته دا اعلان و چې که هر څوک یې د نظریو پلوی نه دی، له بناړه دې ووځي. هغوی چې په بناړ کې پاتې شول، په لویو یا وړو ګناهونو او خطاوو یې خورا سختې جزاوې ولیدلې. په دغو جزاوو کې تکفیر، له بناړه شړل، قید او اعدام شامل وو.

د کالوین په امر د بناړ ټول هغه هوټلونه او مېلمستونونه چې مېلمنو ته یې د سکس اسانتیاوې برابرولې، بند شول. هر سوداګر او دوکاندار ته چې تقلب یې کاوه یا یې په تله کې ډنډې وهلې، سخته جزا ورکول کېدله. په بې باکو بازاری سندرو او قطعه بازی بندیز ولګېد. امر وشو چې مقدس کتاب باید په هر مهم ځای کې ایښی وي. که به څوک ولیدل شو چې د وعظ په وخت کې خاندې، تویخ کېدۀ. د ډوډۍ تر خوړلو دمخه د شکر کول اجباري شول. د کالوین د خورا سختو قوانینو په زور د جینوا او سپدونکي د هغه د مذهبي پولیسو تر پوره کنټرول او څارنې لاندې راغلل. جزاوې خورا سختې وې او د هیچا لحاظ و خاطر نه کېدۀ. مثلاً یو ځل یوه ماشوم ته چې خپل پلار یې وهلې و، د سر غوڅولو جزا ورکړه شوه.

ویل کېږي چې په شپږ کلنه موده کې د بدعت او ارتداد په تور یوسلو پنځوس کسه اور ته ژوندي واچول شول او ایرې شول. د دې

سیاست د مذهب په مخالفت کې

کله چې ټول قدرت د سیاسي اکثریت په لاسونو کې راغونډ شي نو مذهب د سیاست خدمتگار او د سیاستوالو د گټو ساتندوی شي. د مثال لپاره به اسلامي تاریخ یاد کړو. له هغه وروسته چې ایرانیانو د عباسیانو انقلاب (۷۵۰ میلادي) کامیاب کړ او په نوي اداره کې د چارو واگې په گوتو ورغلې او د حکومت پالیسي یې جوړه کړه، نو د سیاست او مذهب تر منځ ټکر او کشمکش پای ته ورسېد.

ایراني بیروکراسي و غوښتل چې عباسي خلیفه د بشپړ سیاسي واک په څنګ کې مذهبي واک هم ولري.

که څه هم دیني علماوو له دې کار سره مخالفت وکاوه او د شریعت په رڼا کې یې د خلیفه د قدرت د محدودولو هڅه وکړه مګر ایرانیانو په خپل سیاسي او پوځي زور دیني علما له میدانې وایستل، د ایران د ساساني دوران درباري آداب یې دود او خلفا یې د ایراني شاهانو په څېر کړل.

البته دا خبره سپینه شوې وه چې که څه هم خلیفه به بشپړ سیاسي او اداري اختیار لري خو نه به د شریعت په چارو کې گوتې وهي او نه به د شریعت د بدلولو لپاره هڅه کوي. په دې ډول شریعت د دیني علماوو په قلمرو کې پاتې شو او دا سلام د تاریخ په لومړي پړاو کې دین و سیاست له یو بله بېل شول.

ته لار چې هلته خپل اسلامي دولت جوړ کړي. ده په ۱۸۲۷ کې ځان خلیفه او امام وبله. ده او ملګرو یې د زور او فشار ټولې ذریعې وکارولې چې د سرحد په سیمه کې د تقوا په اساس ولاړه، سوچه ټولنه جوړه کړي.

میرزا حیرت دهلوي په خپل کتاب (حیات طیبه) کې لیکي چې سیدصاحب خپلو گټو ملګرو ته مهم مقامونه ورکړل او امر یې ورته وکاوه چې په خلکو باندې به شریعت په زور عملي کوي. خو دغو مقاماتو له خپل اقتداره ناوړه استفاده وکړه او کله کله خو یې پېغلې اړایستلې چې له دوی سره ودونه وکړي. داسې هم ولیدل شول چې ځینو زلمو مجاهدینو په زور او جبر ځوانې نجونې له بازارونو او سرکونو جوماتونو ته یووړې او د هغوی له رضا پرته یې ودونه ورسره وکړل. هغو افسرانو هم چې د بزگرانو او کلیوالو د چارو لپاره مقرر شوي وو، خپل اختیار په غلطه وکاراوه او له عامو خلکو سره په کبر وچلېدل. د دوی د کړو نتیجه دا راووته چې خوار او ساده کلیوال ورنه په لنډ وخت کې زړه توري شول. دغو افسرانو د دې لپاره چې خلکو ته خپل زور وروښيي په هر هغه چا د کفر ټاپه ولگوله چې د دوی د تعلیماتو پیروي ته یې غاړه نه ایښوده. که به د چارې تر ټاکلې اندازې اوږده ولیدل شوه نو په جزا کې یې شونډې غوڅېدلې. که به څوک ولیدل شول چې جامې یې د پښو تر بجلکو اوږدې دي، نو جزا یې دا وه چې د بجلکو هډوکي یې ورمات شي.

په افغانستان کې د طالبانو په وخت کې او د پاچا د حکومت له ړنګېدو وروسته په ایران کې، البته په څه نا څه بله بڼه، همداسې چارې وشوې او د دې لپاره چې د واکمنو د خوښې مطابق شریعت تطبیق شي د زور له ټولو طریقو استفاده وشوه.

د سیاست او مذهب تر منځ د دې ډول معاملي په نتیجه کې یو داسې سیستم راڅرگند شو چې واکمن پکې نامحدود واک درلود او دیني علما د دولت په چوکاټ کې د قاضیانو، مفتیانو (د شرعي احکامو شارحان او تعبیروونکي)، محتسبانو او امامانو (ملایانو) په توګه داخل شول.

دوی په دغو پوستونو کې د دولت همکاران شول او په دغو مقامانو کې د دوی یو مسوولیت دا و چې د واکمن او دولت اطاعت وکړي او شریعت د خلیفه له ګټو سره سم تعبیر و تفسیر کړي. څرنگه چې علماو له دولته مواجب (میاشتنۍ یا کالنۍ تنخواه ګانې) یا جاګیرونه (د خدمت په مقابل کې ورکړه شوې مخکۀ) اخیستل او اقتصادي ګټې یې له دولت سره تړلې وې نو دې ته یې ډېر پام کاوه چې واکمن خوشحاله وساتي.

له بلې خوا واکمنو هم له دیني علماوو سره د توافق پالیسي خپله کړې وه. واکمنو به په ظاهر کې د علماوو درناوی کاوه، دربار ته به یې وربلل چې وعظ وکړي او په مهمو مسایلو کې مشوره ورنه وغواړي. خو هر وخت چې به یې د خپلو سیاسي ګټو لپاره د علماوو استعمالول وغوښتل نو د فتوا ورکولو تقاضا به یې ورنه وکړه او علماوو به فتوا جاري کړه.

دغو دیني علماوو د واکمن په حضور کې د اطاعت و تسلیم، د واکمن د پښو یا لاسونو د مچ کولو او د بې حده احترام په الفاظو باندې واکمن ته د خطاب کولو ټول هغه آداب سم وبلل چې په ایراني دربارونو کې رواج وو.

دغه راز که به د پنځه وخته لمانځه یا د روژې په میاشت کې د روژه نیولو په څېر ضروري عبادتونو ته د واکمن ډډه نه لګېده نو دغو

علماوو د خلاصون لاره ورته جوړوله واکمنو دا اجازه هم ترلاسه کړه چې څومره یې خوښه وي هغومره ښځې واده کړي او طلاقونه ورکړي او په حرم سرای کې هغومره وینځې وساتي چې څومره یې زړه غواړي. په عباسي دوران کې د خلفاوو د قدرت له زیاتېدا سره د دیني علماوو قدرت کم شو او بالاخره علما د واکمنو د هوسونو په خادمانو بدل شول.

د عباسیانو له زوال او کمزورۍ سره په بېلو بېلو سیمو کې د مستقل قدرت لرونکې کورنۍ راڅرګندې شوې چې د سلطنت موسسه یې معرفي کړه. مسلمانو فقهاوو دغه کار په دې دلیل سم وباله چې د انارکي مخه نیسي او په ټولنه کې نظم و دسپلین وساتي.

فقهاوو د زورورو نظامیانو په لاس د قدرت غصب هم په دې دلیل روا وباله چې که روا ونه بلل شي نو سیاسي ناکراري ته به لار پرانیزي او د کورنۍ جګړې اور به بل شي. نامتو دیني عالم الموردي (په ۱۰۵۸ کې مړ) چې سیاسي مفکر و، په خپل کتاب الحکام السلطانيه کې وايي چې د غاصب قدرت باید د خونړیزې د مخنیوي په خاطر مشروع وبلل شي.

د سلطنت او غصب مسلو ته له لار جوړولو وروسته بل سوال دا و چې ایا سلطان باید د مذهبي اقتدار تابع وي او که دا اختیار ولري چې مذهب د خپلو سیاسي غوښتنو لپاره استعمال کړي؟ د دې سوال او نورو مسایلو په اړه چې پاچا باید څنګه چلند وکړي، د لیکنو یو ژانر دود شو چې د امیرانو هینداره نومېږي. د دې ژانر په ځینو مهمو کتابونو کې د کیکاوس (په ۱۰۸۲ میلادي کال کې مړ) قابوس نامه، د نظام الملک (په ۱۰۹۱ میلادي کال کې مړ) سیاستنامه، د غزالي

(په ۱۱۱۱ میلادي کال کې مړ) نصیحت الملوک، او د ضیاءالدین برني اثر، فتاوی جهانداری یادولای شو.

د دغه ژانر په کتابونو کې سلطنت د یوې ارثي موسسې په توګه پېژندل شوی او واکمن ته د (ظل الهي) یعنې د خدای د سیوري خطاب شوی دی. د ماکیاولي په نظر واکمن باید د دین له واجباتو او قیدونو ازاد وي او د قدرت ټولې واګې یې په لاسونو کې وي. د واکمنو د هیندارې په کتابونو کې هم، دې ته ورته افکار وینو. په دغو کتابونو کې واکمن ته د ایران د ساساني پاچایانو په څېر د دیني او دنیایي چارو ټول واک ورکړ شوی دی.

په هندوستان کې د ډیلي سلاطینو (۱۵۲۶-۱۲۰۶) د واکمنو د واک همدا ماډل خپل کړ خو مغول پاچا اکبر د سلطنت یوه بله تیوري وړاندې کړه چې د هند له چاپېریال سره یې سمون خوړ. د اکبر پاچا د دربار مورخ، د دغه نژدې دوست او سلاکار ابوالفضل (په ۱۶۰۲ میلادي کال کې مړ) د سلطنت په اهمیت باندې د تاکید او د دې مقام د لوړاوي او ستاینې له لارې د مغولو سلطنت ته فلسفي بنیادونه جوړ کړل. د ابوالفضل په اند سلطنت د خدای په نژد تر ګردو لوړ عزت دی چې دی ورته الهي رڼا وایي، داسې رڼا چې له خدایه سرچینه اخلي او د پاچا په زړه کې له رعیت سره پلارنۍ مینه پیدا کوي او په خدای باندې د پاچا باور و تکیه زیاتوي.

له سلطنته د هغې معنا او مفهوم په باره کې چې د هند مغولو اخیسته، وانینا لیکي چې دا ظاهراً د سلطنت له اسلامي تیوري او هندو تیوري توپیر نه لري.

خو که څیر شو پوهېږو چې دا د هغو غوندې نه ده بلکې بېخي ورته بېله ده. د ابوالفضل په نظر، پاچا د خپل رعیت د خیر لپاره واکمني

کوي او دې مقصد ته د رسېدو په لاره کې حق لري چې په پخوانو دودونو او اجتماعي موسسو کې تغییر راولي. څرنگه چې سلطنت د خدای له لوري دی نو پاچا د مذهبي علماوو د مشورو په منلو مجبور نه دی. ده ته الهي قدرت دا واک ورسپارلی چې د وخت له ضرورتونو سره سم، په ټولنیز جوړښت کې تغییرات راولي.

اکبر همدا سې وکړل. ده د ماشومانو ودونه او دغه راز د نژدې خپلوانو تر منځ ودونه منع کړل. ده د ستي په دود هم بندیز ولګاوه چې البته پوره ختم نه شو. له دې اړخه که ورته وګورو نو اکبر د هندوستان لومړنی واکمن و چې د کورنۍ، کاسټ او ټولنې په چارو کې یې هم مداخله وکړه. پخوا به واکمنو په دې ساحو کې د مداخلې او د بدلونونو د راوستلو حق ځان ته نه ورکاوه.

اکبر پاچا چې د علماوو په موافقه د (مجتهد) اختیارات هم په خپل لاس کې واخیستل نو قدرت یې لا زیات شو. اکبر دا کار د ابوالفضل د پلار شیخ مبارک په مشوره وکړ. مبارک ورته وویل چې له دیني علماوو دې وغواړي چې یو (محضر) دستخط کړي چې ده ته د مذهب د تفسیر و تعبیر د اختیار وکالت ورکوي. په دې ډول اکبر پاچا هم د مذهبي او هم د سیاسي چارو واګې تر لاسه کړې او له دیني علماوو سره نورد پاچا د فیصلو د چلینجولو واک پاتې نه شو.

ازادي، مساوات، ورورگلي

د فرانسې د ۱۷۸۹ کال انقلاب د سياسي بدلون په نتيجه کې يو نوی کلتور وزېږاوه چې د اروپا د ټولني پخوانی استبدادي نظام يې ورو ورو په ديموکراسي بدل کړ. ازادي، مساوات او اخوت د انقلاب شعار و چې د اريستوکراسي او د هغې د کلچر غلبه يې ختمه کړه. په ټولنه کې هراړشي او د مراتبو سلسله هم ختمه شوه. انقلاب د ژوند په هر اړخ باندې اثر وکاوه. د سلطنت او اشرافيت د امتياز ټول سمبولونه بې اهميته شول. خلکو د عالي جناب يا عاليقدر په څېر لقبونه له خولو وغورځول او يو بل ته يې د وطنوال (ستيزن) ويل پيل کړل.

د مساوات د مفهوم تر اغېز لاندې خلکو د (تاسې) د کلمې په ځای چې د لوړو طبقو د درناوي لپاره وه، د (ته) کلمه خوښه کړه. خلکو له اشرافيته خپله کرکه د بې ادبه او شلې ژبې په ذريعه چې اشرافو ته سپکې سپورې او کترې کنايې پکې وې، څرگنده کړه. د انقلاب په زمانه کې د بېوزلو او شتمنو طبقو تر منځ د توپير د ختمولو لپاره هڅې وشوې. په دې دوران کې له دولته د کليسا بېلېدا د سکيولريزم اساس کېښود چې د مذهبي زغم سبب شو. کله چې په فرانسې باندې انقلاب مخالفو هېوادونو يرغل وکړ، په فرانسې کې د نشنليزم يو پياوړی احساس وغوړېد او له يرغل سره د مقابلي لپاره خلکو لښکر وکړ چې د خپل ملک دفاع وکاندي.

د انقلابي کلچر يو بل اوڅار اړخ په اجتماعي، سياسي او کلتوري فعاليتونو کې د ښځو گډون و. په انقلاب کې ښځو فعاله برخه واخيسته. د شلمې پېړۍ د نامتو جرمني فيمنستي ټولنيو هې ماريما مایس په ژبه: دوی د پاریس په کوڅو کې له روانې مبارزې سره د يو ځای کېدو په ذريعه او دغه راز د بحثونو په گڼو گروپونو او گڼو جمهوري کلبونو کې چې په ټوله فرانسې کې جوړ شوي وو، د شاملېدو په ذريعه ارزو لرله چې د لوی انقلاب په منځ کې خپل انقلاب هم وکوي. د فيوډاليزم په خلاف جگړه کې د پاریس د بېوزلو پر گڼو گڼو مېرمنو پوره برخه لرله.

د فرانسې د انقلاب خورا مهمه ځانگړنه دا وه چې خلکو د ژوند په هر ډگر کې حضور پيدا کړ. د ملي اسمبلي هره ناسته له خلکو ډکه وه. د اسمبلي غړيو به چې خبرې کولې نو عوامو به يې په دقت سره څار کاوه. انقلاب عام خلک وروزل چې د خپلو حقونو لپاره د پوځ په مقابل کې وجنگېږي. د فرانسې د انقلاب په دوران کې چې عوامو کومه تجربه ترلاسه کړه، دغه تجربه يې د ۱۸۳۰ او ۱۸۴۸ کال په انقلابونو کې چې کوچې يې په کاميابۍ سره بندې او مورچې يې ورکې جوړې کړې. پکار راغله د پاریس خلکو د اروپا د نورو هېوادونو او سېدونکو ته چې هلته خلکو د خپلو استبدادي حکومتونو په خلاف مبارزه کوله، يو ماډل وړاندې کړ.

يو بل بدلون د اراغی چې اشرافو د عوامو د کلچر تر اغېز لاندې خپل د ښکې دوديز لباس پرېښود او په ټولنه کې يې د عادي خلکو غوندې لباس واغوست.

د انقلاب په دوران کې د شتمنو او ممتازو طبقو په خلاف د عادي کس قهر د خشونت په بڼه را څرگند شو. اشرافيت برالا توهين شواو گېوتن په پرله پسې ډول د انقلاب د مخالفانو سر و نه غوڅ کړل چې په نتيجه کې، ښکاره اعدامونه د عوامو د ساتبري په يوې ذريعه بدل شول. خلک به د

یوازي بدلون پاتېدونى دى

څرنگه چې خلکو ته تاريخي پېښې له اوسنو حالاتو سره بې ارتباطه، مازې پخوانۍ کيسې ښکاري نو ډېر ځله يې په دې خبره چندان باور نه راځي چې د تاريخ مطالعه به گټه ولري.

په حقيقت کې له تېرو پېښو د استفادې کولو مفکوره خورا پېچلې ده. معمولاً خلک غوره گڼي چې تغييرات ژر، ژر او محسوس وويني. که تغييرات محسوس او څرگند نه وي، لکه په تاريخ کې چې خبره همداسې ده، نو دغسې نظم په خلکو بوج شي.

خو تاريخ په عمل کې د ټولني د ليدلوري د بدلولو او د خلکو د خبرولو يو لوی کار په غاړه لري. البته، د اثر د غورځولو او تاثير اچولو بهير ډېر وخت غواړي. تاريخ نه يوازې د پخوا په اړه پوهه راکوي بلکې زموږ د اوسنو پرابلمونو په باب هم خبرې راته لري. مثلاً که موږ د خپلې ټولني د اوسني مخ په ځوړ حال په باب غور کوو نو د راغلي حالت علتونه به هم چې په تېر وخت کې ځېلي لري، ځيرو.

د يوه تمدن د ظهور او زوال پدیده د بدلېدونکو حالاتو د بهير پدیده ده او مورخان د دې بهير په بېلو بېلو پړاوونو بحث کوي او بيانوي يې.

درې مفکرانو د ځينو قوانينو په رڼا کې چې د دوی په فکر د تاريخ د حرکت لوری ټاکي، د تمدنونو د ظهور و زوال د ټول بهير د موندلو هڅه کړې ده.

اعدام د ځای شاوخوا راټولېدل او چې د مقتول پرې کړی سر به يې وليد چکچکې به يې کولې. د روسيې د ترور دوران د تشدد په ذريعه د انقلابي اخلاقو د دودېدا د هڅې دوران و.

په ۱۷۹۴ کې د عام مصونيت د کمېټې وياند انقلابي اخلاق د پخواني رژيم په وخت کې له فسق و شرارت سره د مقایسې له لارې توضیح کړل، ده وويل: موږ غواړو په خپل هیواد کې د ایگوایزم و انانیت په ځای صداقت اود امتیاز غوښتنې په ځای اصول حاکم کړو، د دودونو په ځای خپلو مکلفیتونو ته پام وکړو، د مال او شتو په ځای د استدلال او منطق قوت پیدا کړو، د جابرانه چلند په ځای نرمه لهجه غوره کړو، د حقارت په ځای عزت او د تشدد په ځای پراخه سینه ولرو، د تنبلی په ځای سترو ارمانونو ته د رسېدو تکل ولرو، له پیسو سره د مینې په ځای له ښو خلکو سره مینه وکړو، په ښو ادارو کې لیاقت معیار وگرځوو، د توطیو او دسیسو په ځای له خپل استعداد کار واخلو، د ټوکو په ځای حقیقت ته پام ولرو، د ظاهري شان و شوکت په ځای په ځان کې واقعي خوشحالي پیدا کړو، د ستومانه کوونکو شهوت پرستيو په ځای د انسان د مقام عظمت ته پام واړوو او بالاخره د ورو شیانو په ځای د سترو هدفونو په لور گامونه واخلو.

د فرانسې انقلاب یو ملي او سیاسي کلچر خلق کړ. څرنگه چې دولت ملي شو نو د هغه ټولې موسسې ملي ونومول شوې. لکه ملي پوهنتون، ملي تعلیم، ملي بېرغ او ملي سرود.

نورو هېوادونو د فرانسې د ماډل پیروي وکړه. نورو هم ملي بېرغ ته درې رنگه غوره کړل او د ملي هویت د بیان لپاره يې ملي سرود وموند. د سیاسي او اجتماعي بدلونونو لپاره د خلکو د پارولو او پاڅولو لپاره په گرده دنیا کې د فرانسې د انقلاب ژبه او ادب وکارول شول.

هغه کلچر چې د فرانسې انقلاب رامنځ ته کړ په ټوله اروپا کې خپور شو او د اروپا سیاسي او اجتماعي جوړښت يې بدل کړ.

ابن خلدون (په ۱۴۰۶ میلادي کال کې مړ) دغه بهیر د وګړي د ژوند غوندې بولي چې په زوکړه پیلېږي، له ماشومتوب، زلما او زړبودنه تېرېږي او مرګ ته رسېږي. د ابن خلدون په نظر یو ملت یا تمدن دې ته ورته پړاوونه کچوي او په اخر کې مري. د دغه په عقیده دا بهیر نه بدلېږي او برخلیک یې نه نورېږي.

جرمن مفکر شپنګلر (په ۱۹۳۶ کې مړ) د خپل کتاب (د غرب زوال) تر لیکلو د مخه د نړۍ اته لوی تمدنونه مطالعه کړل. شپنګلر په خپل کتاب کې هغه پړاوونه رانېسي چې د دغه په نظر هر تمدن ورسره مخ کېږي. دی وايي چې هر تمدن په ابتدا کې دین او هنر خلقوي او له همدې ځایه د تمدن د پسرلي موسم پیلېږي. فیوډالیزم او فیوډالي کلچر د تمدن د دې موسم لویه ځانګړنه ده. تمدن د خپل ژوند د دویمې په موسم کې د خپلو بنارونو په وده مشهورېږي. ورپسې بیا د عقیدې ځای تعقل او رشنلېزم نیسي او په ژمي کې د ماتریالزم سیوری خپرېږي چې زوال او بې تاریخه دوران یې په مخ کې دی.

د شپنګلر په اند، مرګ خامخا راځي او یو تمدن باید د یوناني اتل په څېر مړینې ته تیار وي. دغه جرمن مفکر د تاریخ د بهیر لپاره د دا رنگه قوانینو په جوړولو سره د لویدیځ تمدن د زوال اټکل وکاوه. د دغه په نظر، نولسمه پېړۍ د لویدیځ تمدن تر ګردو غوره دوران و. په دې دوران کې لویدیځ تمدن خپل کلاسیک هنر، معماري، موسیقي او ادبیات وزېږول. په شلمه پېړۍ کې د لویدیځ تمدن زوال پیل شو. په دې پېړۍ کې یې موزیک، معماري، هنر او ادبیات بازاری و برسېرن شول، عمق و ابتکار ورپاتې نه شول.

له بلې خوا ټاین بی (په ۱۹۷۴ کې مړ) وینو چې یوې بلې پایلې ته رسېدلی دی. دغه په خپل کتاب (د تاریخ مطالعه) کې د شپروېشتو لویو او وړو تمدنونو په لوړو څو بحث کړی دی.

دغه په ټولو تمدنونو کې یو مشترک عامل چې دی یې (چلینجونه او ځواب) بولي، وموند. ټاین بی وايي چې یو تمدن تر هغو پورې له زواله خوندي دی چې د چلینجونو د مقابلې او د خنډونو د لرې کولو وړتیا لري. زوال یې هله پیلېږي چې مشکلاتو ته په ځواب موندلو کې پاتې راشي. د ټاین بی په نظر دا د یوه تمدن د روشنفکرو کار دی چې د خنډونو او چلینجونو ماهیت وپېژني او حل لارې ورته پیدا کړي.

ابن خلدون او شپنګلر دواړو د تمدن د مرګ پېش بینی وکړه خو ټاین بی خوشبینه بنکاري. البته، د تمدن د عمر په باره کې د دغه خوشبینی بې شرطه نه ده. د تمدن د نه مړه کېدلو شرط دا دی چې د روشنفکرو ټولنه به د چلینجونو او مشکلاتو ماهیت پېژني او مناسبې حل لارې به ورته مومي.

که پاکستان ته راشو نو ویلی شو چې دلته وضعیت پېچلی دی. دغه هېواد له اقتصادي بحرانه رانیولې تر اجتماعي او سیاسي بحرانو پورې له ډول ډول چیلنجونو سره لاس وګریوان دی. له بده مرغه پاکستان داسې روشنفکران نه لري چې له دغو بحرانو یې راوباسي. په پاکستان کې د هغو فیلسوفانو، ټولنپوهانو، مورخانو، انټروپولوجستانو او د اقتصادي او سیاسي چارو د مفکرانو کمی دی چې د ملک او ټولنې د مشکلاتو لپاره حل لارې مومي.

له بلې خوا په پاکستانی ټولنه کې دا باور موجود دی چې دوی یو بشپړ نظام لري او د موجود حالت بدلېدا ته یې اړتیا نشته. هغه افراد

چې په دې مفکوره کې خو او مشکل ویني، غندل کېږي. دلته له نویو فکرونو سره سخته دښمني روانه ده. دلته د مخ په ځوړ حالت د مشکلاتو د اوارې لپاره نوي فکرونه، اورېدونکي نه لري. که موږ د ټاين بي د چلینج او ځواب مفکورې په رڼا کې لويديځ تمدن ته وگورو نو ویلی شو چې دغه تمدن د پخوانو هغو په نسبت په بر او ممتاز دريځ کې دی. دغه تمدن نه یوازې د تېرو تمدنونو مفصل تاریخ لري بلکې په اوسنۍ دنیا هم د پوهې او معرفت او لوربینې کوي. په دې سربېره د اسيا او افريقا تر گردو تکره کسان چې په خپلو وطنونو کې ورته امکانات نشته، لويديځ ته تللي دي. د شپنگلر د پيش بيني برخلاف، لويديځ تمدن په ستونزو لاسبری شوی او له زواله ژغوربدلی دی. د تاریخ په اړه باید ووايو چې تاریخ چمتو دی چې یو څه رازده کړي خو سوال دا دی چې ایا موږ څه زده کولو ته تيار يو؟

خیرات او ټولنه

صدقه او خیرات د بېوزلۍ د فشار د کمولو او د محتاجو کسانو د مرستلو یوه ډېره ښه ذریعه بلل کېږي. افراد او موسسې دواړه، هغو کسانو ته خیرات ورکوي چې خورا نیازمن دي. له بېوزلو سره مرسته یوه مذهبي وجیبه او دغه راز ټولنیزه دنده ده.

د ډیلي د سلطنت په زمانه کې، فیروز تغلق (۱۳۵۱-۱۳۸۸ میلادي) د صدقې د چارو لپاره یوه اداره جوړه کړه چې بې وسو نجونو ته جهیز برابرول او بېوزلو کسانو ته مالي مرسته یې دنده وه. محتاجو کسانو ته د ډوډۍ ورکولو لپاره د لنگر جوړول یو پخوانی دود دی. مغولو امپراطورانو د حکومت په پیسو په خپل ټول قلمرو کې لنگرخانې جوړې کړې.

د کاختی یا وچکالی په زمانه کې به لنگرخانې زیاتېدلې. اکبر پاچا (۱۶۰۵-۱۵۵۶) په فتحپور کې مسلمانو او هندو بېوزلو ته لنگرخانې ودانې کړې چې خیرپوره او دهرمپوره یادېدلې. گڼو جوگیانو چې د مفتې ډوډۍ اواز او اورېده نو فتحپور ته لاړل. دوی ته د جوگیپوره په نوم بېله لنگرخانه جوړه شوه.

جهانگیر پاچا (۱۶۲۷-۱۶۰۵) د خپل سلطنت په دوران کې په احمدآباد، اله آباد، لاهور، ډیلي او اکره کې لنگرونه جاري کړل. دغه لنگرخانې به یې بولغار کهان (د خوارانو په منځ کې د پخې ډوډۍ د وېشلو ځای) بللې.

د صدقې په دا رنگه موسسو سربېره، د خیر خیرات ځینې اجتماعي او مذهبي رواجونه هم وو. مثلاً، د اخترونو یا جشنونو په وخت به د نقره اي او طلايي سکو ډک پتنوس د امپراطور یا اشرافي د سرد پاسه وړل کېده چې وروسته بیا په بېوزلو ووېشل شي. دغو مراسمو ته يې نثار ويل. نثار د هرې موقعې رد بلا انگېرل کېده. دا دود هم و چې کله به امپراطور یا اشرافي د اختر لمانځه یا د بزړگ د مقبرې زیارت ته په ډله کې روان و نو په هغو خلکو به يې پیسې شیندلې چې د جلوس نندارې ته به راغونډ شوي وو. په هندوستان کې د پیسو شندلو دغه دستور سخاوت بلل کېده.

اکبر پاچا د صدقې د وېشلو لپاره یو ځل یوه نوي شي ته فکر شو. ده یو حوض چې اناپ الاو بلل کېده، له پیسو ډک کړ چې په خوارانو يې ووېشل شي.

ابوالفضل لیکي چې، په فتحپور کې د مانۍ په حویلی کې یو ډنډه و چې شل، شل گزه يې طول و عرض او درې گزه يې ژوروالی و. پاچا امر وکاوه چې دغه ټول ډنډه په سرو، سپینو او تورو پیسو (یعنې په طلايي، نقره اي، او مسي سکو) ډک شي. خو په لومړۍ ورځ دومره گڼه گونډه شوه چې ځینې کسان تر پینو لاندې شول. پاچا چې دا حال ولید امر يې وکاوه چې دغه کار دې نه تکرارېږي.

خو له بلې خوا، په انگلستان کې له بېوزلۍ سره مبارزه بل ډول وه. د تیر دور کورنۍ د سلطنت په دوران کې (۱۶۰۳-۱۴۸۵) په انگلستان کې د گدایانو یو نوی گروپ چې (روغ رمت گدایان) يې بلل، راڅرگند شول. دا هغه زمانه وه چې د گلابو له جگړې او د فرانسې له جگړو فارغ شوي عسکر وزگار شوي وو، د احاطې د سیستم په وجه خوارو بزگرانو ناکرلې مخکې نه شواي کرلی، ځنگلونه کم شوي او

بې روزگاري زیاته وه. دغو ټولو عواملو یو بل ته لاسونه سره ورکړي او په صورت پوره، روغ رمت کسان يې گدایي ته اړایستلي وو. دوی به په کلیو کې ډله ډله گرځېدل، د خلکو ورونو ته به درېدل او خیرات به يې غوښت. ټولنه له دوی سره په تکلیف کې شوه.

د مشکل د اوارولو لپاره د انگلستان دولت له بېوزلو سره د مرستې په مقصد څو قانوني لایحې پاس کړې. دا مرسته به د اعانې له لارې برابرېده او له هرې کلیسا سره د اړوندې ناحیې خلکو به يې چارې سمبالولې. حکومت په بل قدم کې د بېوزلو لپاره کار ځایونه جوړ کړل چې بېوزلي په دې توگه له گدایي او په مرسته باندې له تکیه کولو را وگرځوي. په ۱۷۲۳ میلادي کال کې د بېوزلو لپاره د کارځایونو یو قانون جوړ شو چې له دوی يې غوښتل چې په کارځایونو کې خپل نومونه ثبت کړي او کار کولو ته متې راوښاري. یو بل قانون په ۱۸۳۴ کې د کوڅې او بازار گدایي منع کړه او گدایان يې مجبور کړل چې په کارځایونو کې واوسي.

په دغو کارځایونو کې ژوند بې مزې او تریخ وو. دلته د کورنۍ د نظام درناوی نه کېده. بنځې، ماشومان او مېرونه له یو بله ساتل کېدل او خورا سخت مقررات يې لرل. امر و چې د ډوډۍ په وخت به څوک خبرې نه کوي. خواړه پکې کم او نیمگري وو. دلته د تېرو د ماتولو، د هډوکو د وړه کولو، د زرو رسیو د تار تار کولو او داسې نور کارونه وو. چارلز دیکنز په خپلو ناولونو کې د دغو کارځایونو د شرایطو روښانه انځورونه ایستلي دي.

یو مورخ لیکي: په اندوور کارځای کې د هډوکو د ماتولو په وخت د دې حقیقت معلومېدا چې خواران وراسته هډوکي چيچي او غوړ و ماغزه يې خوري، د لویې رسوایي سبب شوه. دا څه عجب نه ده چې د

ترک غلامان

د ترکو غلامانو د اخیستلو او مقرولو دود په عباسي دوران کې پیل شو. ابن خلدون په خپله مقدمه کې په دې موضوع باندې تبصره کړې ده او لیکلي یې دي چې عباسي خلفاوو ځکه په ترکو غلامانو تکیه وکړه چې د خپلې قبیلې ملاتړ ورسره نه و او بله وجه یې دا وه چې عربي روح (عصبيت) چې د دوی د حکومت د ملاتړ تیر حیثیت یې درلود، کمزوری شوی و.

کله چې د دربار سياسي قدرت ايرانيانو ته په گوتو ورغی او عرب څنډې ته څپ وهل شول، عباسيانو د قدرت د ساتنې لپاره نورې لارې ولټولې. ترکو غلامانو ته د میدان ورکولو په نورو علتونو کې د امپراطورۍ د ساحې پراخېدا، د امپراطورۍ په جوړښت کې د بېلو بېلو توکمونو راغونډېدا، د خلیفه په لاسونو کې د بشپړ واک تمرکز او د تخت د بېلو بېلو مدعیانو جاکه طلبی یادولای شو. دغو عواملو د وخت خلیفه مجبور اوډ چې د داسې عسکرو یو ګروپ ولري چې دی ورباندې باور کولای شي. ترکو غلامانو دا غوښتنه پوره کوله او د خلافت د ساتندویو په توګه یې عزت او ویاړ په نصیب شو خو کله چې خلافت په زوال کې و نو دوی د انارکي او ګډوډي عاملان شول او دغه شي بدنامه کړل.

د عباسيانو په راوروسته دوران کې د همدې ترکو غلامانو له اجتماعي موسسې د طولونيانو (۸۶۸-۹۰۵) او اخشيديانو (۹۶۹-۹۳۵) په څېر

کارځایونو کارکوونکي دغه ځایونه باستیل بولي. (د پاریس د مشهورې بنديخانې نوم)

په اتلس سوه پنځوسمو کلونو کې د عمومي فشار په نتیجه کې د کارځایونو شرایط بهتره شول. خو د دغو ځایونو په باب هغه بد تصور د بېوزلو په ذهنونو کې پاتې شو. د وخت په تېرېدو سره د بېوزلو په اړه د قوانینو ځای یو لړ نویو موسسو ونيو چې له محتاجو کسانو سره یې د حکومتي ادارو یا خیریه موسسو له لارې مرسته کوله. د وګړي د خیرات او د موسسې د خیرات تر منځ لوی توپیر موجود دی. یو وګړی یوازې تر هغو خیر رسولای شي چې ژوندی وي خو موسسه ممکن په مودو مودو خیر ورسوي.

بله دا چې یو وګړی که چا ته صدقه ورکوي نو صدقه اخیستونکی ځان د هغه احسانمن او تر منت لاندې ګڼي. په مقابل کې خیرمن کس ته د غرور احساس ورپیدا کېږي. دا هم ممکنه ده چې له خپل خیر خیراته د سياسي او اجتماعي موقف لپاره استفاده وکړي. خو د ادارو او موسسو په خیرات کې داسې څه نشته. له دغو موسسو سره مرسته کوونکي معمولا نه پېژندل کېږي او په دې ډول د موسسو صدقه په چا باندې منت نه ږدي او د دې باعث نه ګرځي چې یو انسان د بل انسان تر منت لاندې شي. په یوه ټولنه کې چې دیموکراسي واکمنه وي، هلته اتباعو ته حق ورکول کېږي چې له دولت او دولتي موسسو وغواړي چې د خلکو د ستونزو غم وځوري. نو حکومت باید داسې اقدامات وکړي چې هیڅ وطنوال (تبعه، سټیزن) مجبور نه شي چې بل وطنوال ته لاس ونیسي او خیر وغواړي.

مهمې واکمنې لري راڅرگندې شوي چې په مسلماننه ټولنه کې يې لوی نقش و.

په عباسي خلافت کې د ترکو غلامانو اجتماعي موسسه د اسلامي نړۍ تازه جوړېدونکو واکمنو لريو ته يو مثال او ماډل شوه. هغوی ترک غلامان د شخصي باډيگاردانو په توگه په کار وگومارل او اداري مقامونه يې ورکړل. يعقوب بن ليث صفاري (۸۷۸-۸۶۸) کابو دوه زره غلامان لرل چې د ده د شخصي نوکرانو او باډيگاردانو په توگه يې خدمت کاوه. د يعقوب د ورور عمرو بن ليث (۹۰۰-۸۷۸ ميلادي) دا عادت و چې د هلکانو د عمر غلامان به يې پېرودل او بېل بېل مهارتونه او هنرونه به يې ورزده کول. ده به دغه کسان د خپلو قوماندانانو په لښکرو کې مقررول چې ده ته جاسوسي و مخبري وکړي. سامانيانو (۱۰۰۵-۸۱۹)، قره خانيانو (۱۲۱۱-۹۹۲)، غزويانو (۹۷۷-۱۱۸۶)، او غوريانو (۱۲۱۵-۱۰۰۰) په همدې پلونو پلونه کېښودل او د خپل اقتدار د جوړولو او ټينگولو لپاره يې له ترکو غلامانو استفاده وکړه. ترک غلامان مشهور پوځيان او اداره چيان شول. دوی په وفا او اخلاص کې يې جوړې وو. چې د دوی شمېرزيات شو نو د خپل لياقت په اساس په مختلفو درجو او کته گوريو ووبشل شول. په جنرالانو سربېره، ځنې ترکان، غلامان خاص يا غلامان سلطاني شول چې د پاچا شخصي خدمتگاران وو.

په گرده شرقي امپراطوري کې د غلامانو د خرڅلاو بازارونه وو. په دغو بازارونو کې به ترک غلامان د نورې مال التجارې په څېر خرڅېدل. له پېرودنې وروسته به دوی ته مختلف مهارتونه ورزده کېدل. کله چې به يو غلام د پاچا په خدمت کې داخل شو نو په ابتدا کې به د پاچا شخصي چارې لکه د ساقې خاص (د پاچا د شرابو وړونکی)، چاشني گير (مزه څکونکی او خوند معلومونکی)، طشت دار، مشعل دار (مشال

وړونکی) او جامه دار (د جامو ساتونکی) چارې ورسپارل کېدلې. که به يې لياقت او کفايت ونه و، رتبه يې لوړېده. د يوه ولايت مشري يا د پاچاهي لښکرو قومانداني هغه تر گړدو لوړ مقامونه وو چې ترکو غلامانو ته ورکول کېدل.

د غلامۍ ټولنيزه موسسه د سلطنتي لريو لپاره گټوره ثابته شوه. د غلامۍ په برکت پاچايانو لايق او وفادار مربيونه لرل چې دوی يې له داخلي او خارجي غلیمانو ساتل. خو دې موسسې منفي نقش هم درلود. کله چې ټول سياسي قدرت د دې طبقې گوتو ته ورغی نو قدرت يې د خپلو شخصي مقصدونو لپاره وکاراوه او د سلطنتي کورنۍ يا نظام گټې يې له پامه وغورځولې. دوی به تر هغو وفادار وو چې پاچا به زور ورکړ. خو کله چې کمزوري پاچايان د سلطنت په گدی کېناستل، نو غلامانو ټول واک په لاس کې واخيست او پاچايان يې مجبور کړل چې د دوی له خوښې سره سم وچلېږي.

شهاب الدين غوري (۱۲۰۶-۱۲۰۳) ترک غلامان هندوستان ته راوستل. د غوريانو د زمانې د مورخ منهاج سراج په قول، سلطان شهاب الدين د ترکو غلامانو د رانيولو خورا شوقي و او د دې توکم گڼ شمېر غلامان يې په بيه واخيستل. دغه هر غلام په گړدو ختيځو ملکونو کې په کار کې د جدیت، جنګي هنرونو او مهارتونو په خاطر شهرت وموند.

د غوري شهاب الدين غلامانو له ده سره د هندوستان په نيولو کې مرسته وکړه او چې دی ومړ نو دوی په هند کې د غلامانو د سلطنت بنياد کېښود. په دوی کې دوه کسه پخپله مربيونه وو او دا حق يې نه درلود چې پاچاهي وکړي. دوی دواړو د خپلو غلامانو په ملاتړ پوره پوره تکيه لرله.

التميش (۱۲۳۶-۱۲۱۱) د امير چهل گن يا څلوېښتو اميرانو اداره جوړه کړه چې دی له مخالفانو وساتي. دغه اميران التمش ته وفاداره وو خو د

دوزخ په تاریخ کې

بشري ټولنې چې وده وکړه، د گناه و ثواب او خیر و شر مفاهیم راڅرگند شول. خلکو لیدل چې ځینو مجرمانو ته جزا ورکول کېږي خو ځینې نور، په تېره بیا هغوی چې قدرت ورسره دی او د امتیازاتو خښتیا لري، جزا نه ویني. څرنگه چې د خطاکارو د مجازات لپاره پیاوړې اداره نه وه نو دوی د هرې ناجایزې په کولو کې ازاد وو.

بېوسي او نهیلي خلک باوري کړل چې که دغسې کسان په دې دنیا کې جزا ونه ویني په بله دنیا کې به مجازات شي. دې عقیدې چې ظالمان او جنایت کاران به د ابد لپاره په خدایي غضب گرفتار شي، د ټولنې بېوسه پرگنې دلاسا کولې.

الن اي. برنستين په خپل کتاب کې چې (د دروخ جوړېدا: په لرغونې زمانه او د عیسویت د ابتدا په زمانه کې مرگ او بیا ژوند) نومېږي، په دې اړه خبرې کړې دي چې د دوزخ مفکوره څنگه پيدا او له کومو کومو پړاوونو تېره شوه. د هغه له څېړنو سره سم د بین النهرین په تمدن کې عقیده دا وه چې له مړینې وروسته د گناهونو تپوس نه کېږي او د ټولو مړیو، که هغه د خیر کسان وي یا د شر، انجام یو شان دی. دوی ته نه د خپلو بدو عملونو جزا او نه د خپلو ښو عملونو اجر ورکول کېږي. په تېره زمانه کې یوه عامه عقیده وه چې د مړیو لپاره بېله دنیا موجوده ده. په همدې خاطر په لرغونو اساطیرو کې مورو د مړیو د دنیا د موندلو لپاره گڼې هڅې وینو.

ده له مړینې وروسته سرکښه شول او د پاچا جوړولو کار ته یې لاس واچاوه. کله چې بلین (۱۲۸۷-۱۲۶۶) په تخت کېناست، د ده سر سم خلاص شو چې تر څو پورې دغه امیران ژوندي وي، دی به د سلطنت په خوند پوه نه شي. په اوله کې دی پخپله د همدې گروپ یو غړی و. دوی یې هر یو له نژدې پېژانده. بلین دوی ټول ووژل او ان د خپل تره زوی یې چې د څلوېښتو امیرانو په ډله کې یو امیر و، ژوندي پرې نه ښود.

که په هندوستان کې د ترکو غلامانو د نقش جاج اخلو نو ویلی شو چې دوی د پاچا د واک په تخریب سره سیاسي انارکي راوسته چې په دسیسو کې د گډون او په خپل منځ کې له یو بل سره د جگړو په نتیجه کې یې پخپله خپله پښه په تېشه ووهله او خپل دریغ یې کمزوری کړ. د دوی ټول پام دې ته و چې څنگه دې پرې پیسې ټولې کړي. دوی په دې پوه نه شول چې سلطنت ثابت نه لري او شاوخوا ته یې تېریکړې هندو واکمنۍ واقع دي چې د ډیلي د سلطنت د ړنگولو او ختمولو لپاره شپې شماری. د یو واکمن په حیث بلین په دې مشکل پوه و او ځکه خو یې په بې رحمۍ سره د امیرانو بېخ وایست. د څلوېښتو امیرانو په ختمېدو سره په هندوستان کې د ترکو غلامانو واک پای ته ورسېد.

تاریخ دلته موږ ته یو درس راکوي. که هره اداره ټول واک په خپلو لاسونو کې راغونډ کړي او له ځانه تر گردو لوی قدرت جوړ کړي، نو د دې ادارې ملا به تر خپل درانه بار لاندې ماته شي. د یوه دولت او نظام د جوړښت او ستړکچر غوښتنه دا ده چې د قدرت بیلانس او توازن پکې موجود وي او واک باید له نورو سره شریک شي. که په دې منځ کې یوه اداره او موسسه تر نورو لویه او تر ټولو زوروره شوه نو نورې ډلې او نورې موسسې د بحران په وخت کې له هغې سره ملاتړ نه کوي، په میدان یې پرېږدي او په دې ډول هغه ډله او موسسه چې تر ټولو ځان بر غواړي، پخپله خپل بېخ باسي.

په بین النهرین کې د سومیر د خلکو د گیلگمش په حماسه کې لولو چې: د اوبو او وچې یو لوی پړاو مړي او ژوندي له یوبله بېلوي. د بین النهرین د بابل د تمدن د خلکو عقیده وه چې مړي تر دې دنیا لاندې ژوند کوي او خپل پاچا لري. دوی د ژوندو له شره د ځان د ساتنې لپاره تر خپلې دنیا کلاگانې او دیوالونه راتاو کړي دي او د بهرنۍ نړۍ هیڅ اوسېدونکي ته اجازه نه ورکوي چې ورشي. د مصر په تمدن کې شریرو ته د جزا ورکولو او خیرمنو ته د اجر ورکولو مفکورې انکشاف وکړ. د مصریانو د عقیدې په اساس، له مرگه وروسته هر بنیاد له ځینو پړاوونو تېرېده او د دې دنیا په ژوند کې د خپلو کړو له مخې معامله ورسره کېده. د لرغونو مصریانو د باور مطابق، هغوی چې د جزا لایق وي، بدنونه به یې ټوک ټوک شي. دوی ته به وویل شي چې: اور ته دې مخه ده، لمبو ته دې مخه ده، سوځنده تودوخې ته دې مخه ده، په توره ځب ځب کېږې او داسې ټوک ټوک کېږې چې د دنیا د مخ ژوندي به بیا هیڅکله ونه ویني. د یونان او روم خلکو هم عقیده لرله چې مړي تر مخکه لاندې بېله دنیا لري. دغه ځای به یونانیانو هیدیز باله. په هیدیز کې د مړیو روحونه د دوی له عملونو سره سم په بېلو بېلو طبقو کې وي. گناهگارانو او مجرمانو ته تر ابدې پورې جزا ورکوله کېږي. یهودو د بعدالموت اجر و جزا مفکوره په پوره تفصیل سره بیان کړې ده. دوی د گناهگارو ځای (جهنم) یعنی دوزخ وبلله. په تورات کې د دوزخ ذکر او دا چې گناهگاران به څنگه پکې عذاب ویني، په تفصیل سره راغلی دی. په تورات کې لولو: (دوی به دخدای په غضب واورې او اور به یې وخورې) په تورات کې د سرغړوونکو په باب راغلي دي چې: وگورئ، هغه ورځ را روانه ده، د تناره په څېر سوځنده، چې ټول

کبرکونکي او شر جوړوونکي به د سرپرېکړیو بوتو پاتې بېخونه شي، هغه ورځ راځي چې دوی به سوځي. په یوه مزمور کې لولو چې: خدای پاک صالحان او بدکاران خپل اختیار ته پرې ایښي دي. دی له هغو نفرت کوي چې له تعدی او ناروا سره مینه لري. په بدکارانو به د سکرو د اور او گوگړو باران واورې. سوځوونکي باد به یې د نصیب برخه شي. په عیسویت کې د دوزخ یادونه کمه کېږي او جزییات یې نه بیانېږي. خو وروسته بیا د کلیسا ځینو پلرونو د دوزخ مفکورې ته د بوړنوونکو جزییاتو په بیان سره ځانگې ورکړې. د کلیسا یوه مشر پترو پنامونتي خبرداری ورکړ چې: (هر ملعون به د سره تناره په څېر وي، په ټټر باندې او د ټټر دننه به یې سرې لمبې بلې وي. ناولې وینه به یې په رگونو کې اېشي او دغه حال به یې په کوپړۍ کې د ماغزو، په سینه کې د زړه او په بدمرغه بدن کې د کولمو وي.) اسلام د دوزخ همدا ماډل ومانه او د عبري ژبې جهنم په عربي کې جهنم شو. له اسلامي باورونو سره سم، د حساب و کتاب ورځ راتلونکې ده. په دې ورځ به ټول مړي له قبرونو را پاڅي او د هغوی د ښو او بدو عملونو له شمېرلو وروسته به اجرا جزا ومومي. د تاریخ په هر پړاو کې داسې مفکران تېر شوي دي چې د دوزخ مفکوره یې چلینج کړې ده. مثلاً د روم د تمدن په زمانه کې مورخ پلوتارک دا سوال را اوچت کړ چې شریرو او گناهگار ولې په دې دنیا کې جزا نه ویني؟ جزا یې ولې ځنډول کېږي؟ پلوتارک وایي، دا جزا دلته پکار وه چې نورو عبرت اخیستی وای. جان گاوډس بلوم په (اور او تمدن) کې لیکي چې: د اور-دوزخ انځور چې د روحانیونو، شاعرانو او انځورگرو پرله پسې نسلونو انکشاف

د کمزورو وسله

هر وخت چې په ټولنه کې بې عدالتي او استثمار وي، په مقابل کې يې د ټولني د استثمار شويو او کمزورو کسانو عکس العمل هم وي. دغه مقاومت کله پټ او په پټه خوله وي خو کله بيا ښکاره او خشن شي. مورخانو په دې اړه چې عامو خلکو د خپلو سرکوبگرو په خلاف خپل سپک و وس څنگه کارولي دي، خبرې کړې دي. دوی چې پوه شوي چې د پاڅون او مقابلي وس يې نه شته نو د عقل په حکم يې د پټې خولې مقاومت ته مخه کړې ده او داسې تاکتيکونه يې کارولي چې باداران يې ورته هک حيران پاتې شوي او په ځای يې کېنولي دي. مثلاً د غلامۍ او فيودالۍ په نظامونو کې چې له بزگرانو او غلامانو سره د خپلو بادارانو د گواښلو وس نه و، نو دوی د غلامانو، ملکيت ته اور اچولو يا تاوان رسولو، ځان ساده اړولو، د وسايلو ماتولو، دروغ ويلو او د ورسپارل شوي کار په بشپړولو کې د ځنډ کولو په څېر د اوږدمهال خورا اغېزمن ميتودونه خپل کړي وو.

د مقاومت دغه ميتودونه ښيي چې کمزوري څنگه ممکن زورور وغولوي، چل ورسره وکړي، چالاکي ورسره وکړي او تېر يې باسي. دغه مثالونه دا هم راښيي چې د زور او فشار له ميتودونو سره سره، بنيادم د تسلمېدو نه دی او د خپلو تاکتيکونو د بدلولو را بدلولو له لارې د خپلې بقا جگړه روانه ساتي.

ورکې، دا پوښتنه لا ځوابه پرې ايښې چې دغه انځور په کوم ډول اجتماعي او رواني چاپېريال کې خپرېدای شي؟ د متمدنو خلکو په هلو ځلو او غورځو پرځو باندې د پوهېدو لپاره دې ته اړتيا شته چې دغو مبارزو ته د پوځي-زراعتي ټولني په پراخه زمينه کې چې ښاري نفوس په پرله پسې توگه زياتېږي، وکتل شي. هغو کسانو چې د دوزخ له اوره وېره کوله، په ښارونو کې د اور او جنگ په اړه هم څه ناڅه پوهه او تجربه لرله.

د غلامی په ټولنه کې د مقاومت د نورو میتودونو تر څنګ، غلامانو د استثمار په خلاف د اعتراض په سلسله کې له کړوندو د تېبنتې طریقو هم کارولې او په دې ډول یې د سر په بیه د ازادۍ د ګټلو هڅه کړې ده. که څه هم دا طریقو معمولاً د فردي مقاومت یا دفاع یوه هڅه وه، خو کله کله ډله ایزې تېبنتې هم شوې دي چې د غلامۍ ټول نظام ته یې خطر پېښوله. دغو غلامانو له نورو لرې، بېلې ټولنې جوړولې چې د قانون له منګولو بچ پاتې شي، هغه قانون چې د دوی د ځپلو او ترلاس لاندې ساتلو لپاره جوړ شوی و. په بېلو ټولنو کې ډله ایز ژوند د غلامانو له خونديتوب سره مرسته کوله.

لي روز په خپل کتاب (ازادي او غلامی) کې د غلامانو د مقاومت د طریقو په اړه لیکي: د قدرت په ځینو ډولونو کې کمزوري نغښتې وي او د کمزورۍ په ځینو ډولونو کې قدرت پروت وي. هغه غلامان چې د بل انسان د بڼه نیت په برکت یې د ځان د خلاصون او ژوندي پاتېدو چل زده کړي، سامبو نومول شوي دي. دا بې شکه د سپکاوي او تحقیر لقب دی او د ډارن و وېرېدلي معنا پکې پرته ده. خو د هغو میتودونو په حقارت سره ردول چې د غلامانو نسلونه نسلونه یې وتوانول چې د خپل ژوند سختې وزغمي، په حقیقت کې په راتلونکو کولونو او نسلونو پورې خندا ده.

مور د پټه خولې مقاومت د فابریکو او د کورونو د منع په مزدورانو کې هم وینو. د دوی دغه مقاومت ډېر ځله د دوی د ناوړه او بد خوی په وجه وګڼل شو. دلته یو جالب نصیحت لولئ چې پلار خپلو اولادونو ته کړې دی: ما دوی ته وویل (کشرانو ته)، په یاد ولرئ چې تاسې خپل کار پلورئ، او څوک چې یې اخلي هغه غواړي وویني چې په مقابل کې یو څه ترلاسه کوي نو کله چې مالک وي، کار کوئ خو چې له

سترګو یې پناه شی بیا استراحت کولای شی. البته، هر وخت چې مفتشان وي تاسې باید ثابتته کړئ چې کار کوئ.

د نظم نشتوالی د چوپ مقاومت لوی خصوصیت دی. دغه مقاومت نه لیدل لري، نه د پلان په اساس پیلېږي. بې ګونده، بې بېرغه او بې اعلامیې وي. ځکه خو معمولاً له پامه غورځي او په رسنیو کې هم په دې اړه پاروونکي او جلبوونکي راپورونه نه راځي.

جېمز سي. سکات د خاموش مقاومت په هکله د ټولنپوهانو او مورخانو د نظر په باب په خپل کتاب کې چې د کمزورو وسله نومېږي، لیکي: څرنګه چې تاریخ او ټولنپوهنه د روشنفکرو له خوا لیکل کېږي او دوی له هغو اسنادو استفاده کوي چې تر ډېره حده تعلیم یافته مامورینو او مقاماتو لیکلي دي، نو طبعاً د بزګرو د مخصوصې طبقاتي مبارزې چې په پټه خوله او له پامه غورځېدلې ده، د راڅرګندولو او سپړلو لپاره لازم او کافي وسایل نه لري.

له بلې خوا وینو چې د بزګرانو او غلامانو ښکاره او وسله وال بغاوتونه په بې رحمۍ سره ځپل شوي او دوی د ټولنې یا حکومت د غلیمانو په نوم یاد شوي دي. دوی ته له ماتې وروسته د انسان په سترګه نه دي کتل شوي او ځورېدلي دي. تاریخ راته وايي چې د روم امپراطوري څنګه د سپارتاکوس مشهور قیام مات کړ او ګرده سرغړوونکي غلامان یې ووژل شول.

په امریکا کې په ۱۷۳۷ کې د جنوبي کارولینا د غلامانو بغاوت او دغه راز په ۱۸۲۱ کې د وریجینا په ساوتامپټن کنټري کې د ناټ تورنر نومي مریې په مشري بغاوت په بې رحمۍ سره وځپل شو. په هندوستان، چین او اروپا کې هم د بزګرو له بغاوتو سره همداسې شوي دي.

د اکبر پاچا دودۍ

په ختیځ کې یو وخت پخلنځی د یو چا د شان او مقام څرگندوی و. لوړو مقاماتو او غټانو به د خپل شان او مرتبې مطابق پخلنځي لرل. مغولو امپراتورانو چې د لویو کورنیو او ډېرو امکاناتو صاحبان وو، تر هر چا بڼې اشپز خانې لرلې.

د دوی د کورنۍ دوو لومړیو امپراتورانو، بابر او همایون، پخلنځیو ته د پام کولو لپاره کافي وخت ونه موند. اکبر چې د مبتکر ذهن څښتن و، د کور د غړیو او درباریانو د ښه خدمت لپاره خپله اشپزخانه ښه سنبال کړه. د هغه پخلنځی په څو څانگو وپشل شوی و، لکه رکاب خانه (د لوبڼو ځای)، آبدار خانه (د اوبو ځای)، مېوه خانه، شربت خانه، افتابشې خانه او تمبل خانه د شاهي پخلنځي په مامورینو کې میر باکاول (کنټرولر)، خزانه داران، مزه څکونکي او آشپزان شامل وو، چې دوی ټولو د صدراعظم تر مشرۍ لاندې کار کاوه.

د پخلنځي لپاره لازم شیان به د کال په سر کې لا وپېرودل شول. د سوځداسي وریجو په څېر عالي وریجې په دومره اندازه اخیستل کېدې چې د ټول کال مصرف پوره کړي. د پخلنځي مصارفو ته د ورځې زر روپۍ بېلې شوې وې.

آشپزانو د کار په وخت کې د کمیس لمن او لستونې رابروهل. د آشپز څولۍ، پوزه او سر باید پټ وای. له پخېدو وروسته به آشپز، باکاول او

بې شکه چې بغاوتونه د باغیانو شدید قهر او بې باوري رابښي خو دوی له دې لارې نه دي توانېدلي چې سیستم بدل کړي. دغه پاڅونونه د خپل مقصد په لار کې د دوی په سرښندنې سره پای ته رسېدلي دي. څرنګه چې د دربار او حکومت مورخان تاریخ لیکي نو په تاریخونو کې له دغو بغاوتونو سره خواخوږي نه وینو بلکې په ټولنه کې یې د بې نظمۍ او ګډوډۍ د رامنځ ته کوونکو په توګه غندنې لولو.

یو فرانسوی مورخ مارک بلوک د تاریخ دغه اړخ ته په پام سره لیکي چې دغه پاڅونه تقریباً همېشه له استثنا پرته په ماتې او بالاخره قتل عام محکوم شوي دي. لوی قیامونه په مجموع کې دومره منسجم نه وو چې کومه پایداره نتیجه ولري خو د کلیوالي ټولنې د کلونو کلونو د پټې خولې صبرناکې مبارزې تر هغه څه ډېر لاس ته راوړل چې په ظاهره ښکاري.

پټ یا ښکاره مقاومت دواړه را بښي چې هم افراد او هم ډلې، عزت او درناوی غواړي. که هر سیستم د دې شي په ورکړه کې پاتې راشي نو ناراضه عناصر به د مسلط نظام دنسکورولو لپاره پرله پسې هڅې وکړي.

د محکومو او لاس لاندې طبقو په قهر او احساساتو باندې لاسبری او ممتازې طبقې ژر نه پوهېږي او د ځنډ نتیجه دا شي چې بدلون په لویه بیه پرېوځي.

میر باکاول د ډوډۍ مزه څکله مور د بابر په خاطراتو کې لولو چې یوه افسر ته د چاشنیگیر (د ډوډۍ د مزې معلومونکی) نوم اخلي. د مزې له څکلو وروسته به خواړه په زینتی لوبنو کې واچول شول. د ټولو خوړو نومونه به ثبت او د میر باکاول تر څارنې لاندې به یې سرو نه بند شول.

ډوډۍ د یوه ډله کسانو په حضور کې چې باکاولان، آشپزان او نور خدمتگاران پکې وو، پاچا ته وړل کېدل. دلته به د مایې د خدمتگارانو نوبت و چې د ډوډۍ مزه وگوري.

د دسترخوان تر اوارېدو دمخه په کوټه کې عرق گلاب او نور عطرونه پاشل کېدل. معمولا تر څلوېښت ډوله زیات خواړه پخېدل چې د پاچا له ذوق سره سم په ترتیب په دسترخوان ایښودل کېدل. ډوډۍ په لویو لوبنو کې چې د سرو او سپینو زرو وو او یا کمیابه چینی وو، خوړل کېدل.

د ډوډۍ د پخولو په وخت د اشپزخانې نظافت ته ډېر پام کېده. پخلنځي ته یې اجازې هیڅوک نه شو ورتلای. د اشپزخانې د کارکوونکو په اړه به ډېرې پوښتنې کېدلې او یوازې خورا باوري کسانو ته دا چانس و چې په اشپزخانه کې کار وکړي.

د څښلو اوبه په لویو خاورینو منگیو کې چې سرو نه یې په ټوکر پوشلي وو، ساتل کېدې. وزې، هیلۍ او پسونه د سین په غاړه حال کېدل. هلته یې غوښه سمدستي وینځل کېده او په کڅوړو کې بندېده. د سبو لویه برخه د پخلنځي د باغ محصول وه.

د اکبر پاچا د دربار خواړه له لویه سره په درې اصلي ډولونو وېشلي شو: له سبو یا مسالو سره پخه شوې غوښه چې د وچې ډوډۍ له مختلفو ډولونو سره خوړل کېده. له وریجو سره یو ځای پخه شوې غوښه او دریم

ډول هغه خواړه وو چې غوښه پکې نه وه او اکبر به صوفیانه خواړه بلل. اکبر د هندوستان د جین مذهب تر اغېز لاندې د غوښې خوړل کم کړل خو بس یې نه کړل. په ځینو ورځو کې غوښه بالکل نه پخېده.

د اکبر زوی جهانگیر د یکشنبې په ورځو غوښه نه خوړه. (دا یې د پلار د زوکړې ورځ وه.) د گوجرات د خلکو کیچري د جهانگیر په طبعه برابر و. ده د یکشنبې په ورځو د کیچري د پخولو امر کړی و.

ډوډۍ به هروخت تیاره وه او چې پاچا به امر وکړ، سمدستي به راوړل شوه. پاچا ډوډۍ یوازې یا د حرم له مېرمنو سره خوړه. د اکبر پاچا عادت و چې د خپلې ډوډۍ تر خوړو دمخه به یې د هغې یوه برخه خوارانو ته بېلوله.

د دربار د پخلنځي لپاره میوې د هند له گوټ گوټه او نورو ملکونو راوړل کېدلې. د دربار د څښاک د اوبو په اداره کې ډېرو کسانو کار کاوه. اکبر غوره بلله چې د گنگا اوبه وڅښي. د گنگا اوبه به د زېرو یا مسو په سربونډ لوبنو کې راوړل کېدلې. داسې بندوبست شوی و چې که پاچا د خپل ملک په هره برخه کې وي، د گنگا اوبه باید ورورسیږي. د اکبر پاچا په زمانه کې د پخلي لپاره د باران او د گنگا اوبه استعمالېدلې.

پاچا ته اوبه په چینی پیاله کې چې د سرو زرو نعلبکی یې وه، وړل کېدلې. دې نعلبکی د الماسو او یاقوتو غمي لرل. په وورې کې به د پنجاب د غرنیو سیمو کنگل په بېریو او گاډیو کې دربار ته لېږدول کېدل.

اکبر پاچا د اوبو په څښلو سربېره د مېوو یا گلونو له اوبو تیار شویو ډول ډول خوړو شربتونو سره هم جوړه وه.

انساني عامل

د منځنيو پېړيو اروپا په کلتوري لحاظ د عيسويت تر ژور اغېز لاندې وه. کليسا يوه پياوړې موسسه وه چې د دين تعبير او تفسير يې کاوه او د ژوند په گردو اړخونو يې اثر اچولی و. مذهب ترموزیک، انځورگري، مجسمه جوړونې، جشنونو او مناسکو لاسونه تاو کړي وو او د کلچر دغو ټولو اړخونو ورته وفاداري څرگندوله. ويل کېدل چې له زانگو رانيولې تر گورستانه پورې ټول ژوند د مذهب په ولکه کې و.

خو اقتصادي او اجتماعي قوتونو ورو ورو د ژوند طريقه بدله کړه. جغرافيايي اکتشافاتو او نويو سيمو ته رسېدا، د تجارت غوړېدا او د نورو خلکو له کلتورونو او دينونو سره مخامخېدا، نوی ليد وژباړه. خلکو دنيايي ژوند ته په يو بل نظر کتل پيل کړل.

په قوانينو او دغه راز په اجتماعي او سياسي موسسو کې رغاونه راغله. په څورلسمه ميلادي پېړۍ کې رنسانس اول په ايتاليا او بيا په نوره اروپا کې کلتوري تغييرات راوستل او د مذهب کنټرول يې چلینج کړ. د ټولني اړتياوو ته د ځواب ورکولو لپاره نوې پوهه، نوی ادب، نوې معماري، نوې انځورگري او نوي اخلاقي ارزښتونه راڅرگند شول. جرمن مورخ جورج ويت (۱۸۹۱-۱۸۲۷) په خپل کتاب کې چې د لرغونو دودونو احيا نومېږي، ليکي: دغه وخت په ايتاليا کې د نوي تمدن تخم وپاشل شو چې د هنر او ادب په کروندو کې يې

حاصل ورکړ او نه يوازې په ايتاليا بلکې په گرده متدنه نړۍ کې يې د علم و ادب يو ستنپوړ او د پيروي وړ مثال رامنځ ته کړ.

د عيسويت له سلطې سره د مقابلي لپاره د رنسانس د کلچر لوی کار دا و چې د خلکو مخه يې د لرغوني يونان او روم د کلتور او ادب مطالعې ته واړوله. دغه حرکت د بشر او په تاريخ او په کایناتو کې د هغه د دريځ د نوې ارزونې غورځنگ و. د هيومانيزم (بشر پالنې) مفکورې د دې نظر له خپرېدو سره مرسته وکړه چې د انسان تقدير د هغه په خپل لاس کې دی او دی د خدايانو له مداخلې پرته دنيا بدلولای شي.

د اين. ايف. کانتير په قول، هيومانيزم، د کليسايي او فيودالي موسسو او دودونو په مقابل کې په انساني ارزښتونو او فردي نوښتونو تاکيد کوي. د ده په نظر، هيومانيزم د يوه داسې تعليمي نظام ملاتړ وکاوه چې د نصاب په کتابونو کې يې د اخلاقي اصولو او روشنفکري د زده کړې لپاره د لرغوني روم او يونان د آثارو مطالعه شامله وه.

سوداگرو چې د دنيا گوت گوت ته سفرونه وکول او بلا غواړي (ماجرا جويان) چې په سمندرونو کې تر دنيا راتاو شول نو ورسره انسان هم د منځنيو پېړيو له اجتماعي او سياسي کنټروله راووت او د خرافاتو له منگولو يې ځان راويست. څرنگه چې يوازې دغه ازاد شوي کس د خاورينې دنيا جوړولو ته اهميت ورکاوه نو ده د بدلون هڅه وکړه او دغه بدلون اول د کلچر په ساحه کې و. انسان د موزیک، ادب، انځورگري، مجسمه جوړونې او نڅا په موضوع بدل شو. د هنرځاوندانو او مجسمه جوړوونکو د انسان د بدن انځورولو او ستايلو ته پام واړاوه.

هنر و ادب چې د کلیسا له تابو گانو او سانسوره راویستل شو، وغورږد او په ټولنه کې یې د سیاسي او اجتماعي شعور د خپرولو لپاره اغېزمن گامونه واخیستل.

د هیومانیزم مفکورې په ښوونه او روزنه ژور اثر وکړ او د خلکو په سلوک او چلند کې یې بدلون راوست.

کانټر لیکي: هغه درسي پروگرام او پیداگوژي چې د رنسانس هیومانستانو تر یوزر او پنځه سوه میلادي کاله پورې ټولې غربي اروپا ته ورسول، د اوسني وخت د فرانسې د لېسې، د جرمني د جمنازیم او د انگلستان د پبلک سکول بنیاد یې بللی شو. دغو ښوونځیو د لرغوني پېر او منځنیو پېریو کلتوري میراث په وضوح سره معرفي کړ چې د نړیوالې فکري راکړې ورکړې او سوال و ځواب، د یوې مشترکې ژبې (معمولا لاتین یا فرانسوي ژبه) او د یوه معیاري سمبولیک کلچر د رامنځ ته کېدو سبب شو.

د رنسانس په زمانه کې د نوي معرفت له خپرېدو سره د مطبعې اختراع لویه مرسته وکړه. په پنځلسمه پېړۍ کې کتابونه د ښارونو د یوې ممتازې وړې کړې په انحصار کې و خو د خلکو اکثریت چې پوهه یې غوښته، له کتابونو بې برخې وو. مطبعې او د ایډیټ نوي میتودولوژي چې قلمي نسخې یې له یو بل سره مقایسه کولې او بیا یې متن د لازياتو خلکو د لوستلو لپاره خپراوه، د تعلیم یافته کسانو کړې لویه کړه. د دغو تحولاتو په نتیجه کې عمومي کتابتونونه پرانیستل شول. بله دا چې د تعلیم نوي نظام نوي نسلونه نه یوازې په کلاسیکه پوهه سنبالول بلکې دې ته یې هم تیارول چې پوهه د عملي مقصدونو لپاره وکاروي او په دې ډول د روشنفکري یو چاپېریال

پیدا شو چې نوي مفکورې یې وزېږولې. د ژوند په هره ساحه کې د سفر لپاره د لارښوونې مثالونه بل شول.

د رنسانس د کلچر بله ورکړه دا وه چې د اجتماعي چلند او آدابو لپاره یې نوي اصول کېښودل. نور برت الییس په خپل کتاب (د متمدن کېدو بهیر) کې چې په ۱۹۷۸ میلادي کال کې یې لیکلی دی، دغه ټوله پروسه په دقت سره بیان کړې ده. د منځنیو پېریو سرې د پاکۍ او حفظ الصحې له اهمیتته ناخبره و. دا ناخبري د خلکو د ډوډۍ خوړلو له عادتونو، د خبرو اترو له طریقو او د لباس اغوستلو له رودو ښه رامعلومېږي. د رنسانس په زمانه کې د آدابو او عادتونو د بدلانه لپاره ځینې کتابونه ولیکل شول. نور برت الییس د دغو کتابونو د محتویاتو په اړه لیکي چې د سریتوب، د نزاکت او د ادب چلند همپشه پکې له شلې او توند و تېز چلند سره په مخالفت کې معرفي کېږي.

د رنسانس په زمانه کې د خلکو په سلوک کې دا تغیر هم راغی چې د جوړ پخیریه لې کې د غېږ ورکولو دود ختم شو. بله دا چې د ښځو د احترام په خاطر د هغو لاس یا پښې ښکلول غیر ضروري وبلل شول. دغه راز د ډلې په ځای یوازې اوسېدو ته تمایل وینو.

د کاسټیجلاين په نوم ایټالیایي لیکوال په خپل کتاب (د درباریانو کتاب) کې د متمدنو او اشرافي کسانو د خصوصیاتو په اړه معلومات راکوي. دی لیکي چې یو نجیب کس باید جذابه څېره ولري او له هره اړخه پوره وي. دی باید د هنر او ادب څښتن وي او له لاپو شاپو دې ځان وساتي. دغه راز په خبرو او په حرکاتو کې پکار ده چې محتاط واوسي.

د ۱۸۵۷ د واقعي تفسیر

تاریخي پېښې د نویو اسنادو، نویو نظریاتو او اجتماعي و سیاسي تغییراتو په رڼا کې له سره تفسیرېږي او نوی تعبیر یې کېږي. د ۱۸۵۷ کال پېښه هم دغسې درواخله کله چې په هند براعظمگي باندې انگرېزانو حکومت کاوۀ نو دغه واقعه فتنه بلل کېدله او اتلان یې هغه پرنګي قومندانان او جنرالان وو چې د پېښې له عاملانو سره جنگېدلي او هغوی یې خپلي وو. په دې منځ کې نور او ازونه چوپ وو. د انگرېزانو د راج په زمانه کې د دې پېښې رامنځ ته کوونکي هندوستانیان باغیان، بلواګر، اشرار، خاینان او ارذال معرفي کېدل. په دې اړه یو نوی نظر په شلمه پېړۍ کې پیدا شو چې د هند تعلیم یافته طبقې د نشنلیزم د مفکورې تر اغېز لاندې د هندوستان د تاریخ له سره لټون پیل کړ او د خپل تاریخ له سره جوړونې ته یې متې راوغښتې. نتیجه دا وه چې هندي مورخان د انگرېزانو په څنګ کې هغه هنديان معرفي کړل چې د ازادې لپاره جنگېدلي او په دې لار کې وژل شوي وو. خو خبره له ۱۹۴۷ کاله وروسته چې تاریخ د هندوستانیانو له لیدلوري له سره تفسیر او بیا ولیکل شو، بېخي سرچپه شوه.

په ۱۹۴۷ کال کې د براعظمگي له ازادې وروسته د ۱۸۵۷ کال واقعه چې تر دې دمه فتنه یادېدلې، د هند د ازادۍ لومړۍ جګړه وبلل شوه. د هغو کسانو او سیمو یادونې ته پام واوښت چې د ازادۍ په لومړۍ

د رنسانس کلچر په اوله کې لوړې طبقې بدلې کړې او بیا یې د ټولني د نورو طبقو په عادتونو او دودونو کې تغییرات راوستل. له دغه کلچر سره چې اروپا یې له مذهبي افراطه را ویسته، د فکرونو د تنویر او لیبرالیزم دوره پیل شوه. ریفورمېشن چې له رنسانسه وروسته پیل شو، د کلیسا د لاسبری او هژموني دوران یې پای ته ورساوۀ او د ملي دولت او ملي کلچر مفکوره یې پیاوړې کړه. له خپلو ملي ژبو د استفادې په برکت، د اروپایي ملتونو د خلاقیت مخې ته ولاړ خنډونه لرې شول او د هر ملت د بېل هویت او بېل کلچر لا غوړېدلو ته مخه پرانستل شوه.

جگړه کې یې برخه اخیستې وه خو ذکر یې لږ شوی و یا نه و شوی. په ملي کچه د پېښې په وسیع روایت سربېره، مورخانو د هغو وگړیو او بناړونو په اړه چې د انگرېزانو په خلاف په دې جگړه کې یې برخه اخیستې، بېخي ډېر څه لیکلي دي. د دا ډول تاریخ لیکنې مشکل دا دی چې یوازې په هغو کسانو رڼا اچوي چې قدرت ورسره و او د رول لوبولو وس یې درلود.

هغه گڼ کسان معمولاً له پامه غورځېدلي دي چې د دغو نوميالیو تر لاس لاندې یې کار وکړ او دوی ته یې نوم و نشان وگاښه. موږ د بېگم حضرت محل او نانا صاحب د رول ستاینه او قدرونه کوو چې انگرېزانو ته سلامي نه شول او له هندوستانه نیپال ته لاړل. خو موږ دا خبره هېره کړې ده چې دوی یوازې نه وو، له دوی سره په زرگونو عسکر او پیروان وو چې هغوی هم د پردې وطن د غربت سختې تېرې کړې او په بدمرغۍ او بېوزلۍ کې ومړل. دغه راز، موږ د هغو رضاکارو د درناوي په کار کې پاتې راغلي یو چې له پردو سره د جگړې په نیت د هندوستان له گوټ گوټه راغلل. د راجستان له یوه کوچیني مسلمان ریاست، ټونک، څخه د مسلح کسانو ډلې راووتې چې د اسلام په لار کې سرونه نذر کړې. تاریخ شهادت راکوي چې د ټونک جنگیالي نه تسلیم شول او نه و تنبېدل بلکې تر پایه پورې په مېړانه و جنگېدل.

اترا پردېش، اود او روهلکنډ د ۱۸۵۷ کال په پېښه کې خپله برخه د نورو سترگو ته وځلوله خو نورې سیمې او ډلې چې په دې جگړه کې یې خپله برخه په اوله کې نورو ته وربنکاره نه کړای شوه، اوس لگیا دي د خپلو هغو هڅو ځلول غواړي. ولې؟ څنډې ته شوي گروپونه چې له سیاسي حقونو محروم او په اجتماعي لحاظ یې دريځ ډېر ټیټ دی،

دې ته اړتیا لري چې خپل نقش ته په تاریخ کې ځای پیدا کړي او له نورو سره برابري وغواړي. موږ د پاکستان په تحریک کې هم دغه شی وینو.

د دغه تحریک لیکل شوی تاریخ یوازې د محمد علي جناح تر مشرۍ لاندې مسلم لیگ په رول باندې تاکید کوي. په مقابل کې، ورو صوبو په سیاسي قدرت کې د ونډې د لرلو لپاره د پاکستان په تحریک کې د خپلې برخې ځلولو ته اقدام کړی دی. د بنسټو، محصلانو، کارگرو او قومي اقلیتونو په څېر محروم گروپونه هم په دې تحریک کې د خپلې ونډې د انځورولو په هڅه کې شول. دغه ټول گروپونه، د قربانۍ د ادعا له لارې غواړي چې د پاکستان په تاریخ کې د قدر وړ ځای او سیاسي حقونه ولري.

په هندوستان کې هم، چې ټیټې طبقې څنډې ته پورې وهل شوې دي او د پخواني سبک مورخان یې په تاریخي رول سترگې پټوي، د پاکستان غوندې کیسه روانه ده. له هغه وروسته چې د ۱۸۵۷ واقعه د ازادۍ په جگړې بدله شوې ده، د هند محرومې طبقې هم غواړي چې په دغه ملي حماسه کې ځای پیدا کړي. بادري نرایان تیواري په خپله یوه لیکنه کې د ازادۍ په لومړي جنگ کې د ټیټې طبقې په رول خبرې کړې دي.

تر اوسه پورې د ازادۍ د جگړې په روایت کې، د لوړې طبقې رول بیان شوی او ستایل شوی دی خو د ټیټو طبقو د اړوندانو د رول یادونه نه کېږي. د ټیټې طبقې لیکوال د ۱۸۵۷ کال د واقعي د طبقاتي لیکنو په ځواب کې په تاریخ کې د خپل رول د ځایولو هڅه کوي. د هند د ټیټې طبقې ټولنه اوس د خپلو ځینو هغو اړوندانو د کونښنونو درناوی کوي چې د ازادې په جگړه کې شامل وو.

مفت خواره او غوره مالان

چې قدرت د محدودو کسانو په لاسونو او ثروت د لږو کسانو په کورونو کې راټول وي، په ټولنه کې غوره مالي وده کوي او له زورورو د یو څه اخیستلو لپاره په مهارت بدلېږي.

غوره مالي معمولا دوه اړخیزه معامله وي. غوره مال د خپلو چاپلوسیو په بدل کې د پیسو، جايداد، لقب، ترفیع یا ملاتړ په تمه وي خو دا خبره په خوله نه راوړي، بس فرصت ته گوري چې کله به یې کرلی تخم حاصل ورکړي.

په بل چا باندې اثر پرېباسل اسانه کار نه دی. هغه څوک چې د خپلې گټې په خاطر د غوره مالي نیت لري، د مقابل لوري شخصیت په دقت سره څیړي. مثلاً په دې ځان پوهوي چې مقابل لوری کوم خویونه او څه خصوصیات لري، څه یې خوښېږي؟ او په څه خوشحالیږي؟ غوره مال باید په دې هم پوه وي چې د چاپلوسی مناسبه شېبه کومه ده؟ د غوره مال همېشه دې ته پام وي چې که مقابل لوری شتمن دی نو د سخاوت او دریا دلۍ ستاینه یې پکار ده، او که یار پال او یار باز وي نو له ملگرو سره د کړیو ښو او قربانیو یادونه یې ضروري ده. د قدرت خاوند ته به دا وایي چې ډېر پوه او لایق سړی دی. غرض دا چې غوره مال باید د بل د زړه د گټلو لپاره په شرایطو ځان ښه پوه کړي.

په دربارونو کې چې مستبد واکمن په تختونو ناست وو، د غوره مالي مهارتونو وده وکړه. د شاهانو د خوشحالیو او له دوی څخه د څه

دا خبره کېږي چې کله د جانسي رانی (ملکه) له قلعي وټنښته نو د ټیټې طبقې یوې مېرمنې ځان د هغې غوندې ساز کړ او د هغې په نوم یې د قلعي دفاع ته ادامه ورکړه. د هند د ټیټې طبقې ځینو لیکوالو د جانسي په ملکې نیوکه کړې ده چې ډارنه وه او د انگرېزانو خوشامندې یې کولې او ادعا کوي چې دا لکشمي بای (د جانسي ملکه) نه وه بلکې یوه د ټیټې طبقې مېرمن وه چې د هغې په ځای او په نوم جنگېدلله. د ټیټې طبقې په بیا لیکل شوي تاریخ کې لیکوالو لوی ملي روایت غندلي چې د ازادې د جنگیالیو په اړه یې د دوی روایات رد کړي دي. په مقابل کې دوی د ټیټې طبقې هندوان د ۱۸۵۷ کال د واقعي اصلي اتلان معرفي کړي دي.

دغه راز د پخواني سبک په تاریخونو کې د ښځو په رول هم سترگې پټېږي. دا یو تاریخي واقعیت دی چې په حضرت محل او لکشمي بای سرېږه ځینې نورې مېرمنې هم وې چې د ازادۍ په جگړه کې یې فعاله ونډه واخیسته. په دې جگړه کې د فاحشو نقش هم لکه څنگه چې پکار ده، نه دی بیان شوی. مور تاریخي سند په لاس کې لرو چې د بریلي یوه فاحشه چې ازیزان نومېده، د انگرېزانو په خلاف وځنگېده. کله چې ازیزان ونیول شوه، دې دا ونه منله چې د ازادۍ لپاره په هڅه پېښمانه شي. ازیزان د یوې باغي په حیث اعدام شوه. دغه راز د لکنهو یوې فاحشې د باغیانو مالي ملاتړ کاوه او مورال یې ورکاوه. کله چې جگړه ختمه شوه د بریتانیا حکومت په بدل کې د هغې جايداد ضبط کړ.

له بده مرغه، په تاریخ کې د عامو خلکو او نا اشنا سرتېرو نقش ته پام نه دی شوی. د تاریخ داسې بیا لیکلو او بیا تفسیر ته اړه ده چې عامو خلکو ته پکې یو محترم مقام ورکړ شي.

ترلاسه کولو لپاره پکار وو چې د دوی د هر عمل ستاینه وشي. په دغسې شرایطو کې نه یوازې په خبرو کې د غوره مالۍ خاصې ژبې انکشاف وکړ بلکه په شاعرۍ کې هم د غوره مالۍ خورا ښکلي مثالونه وړاندې شول. سربېره پر دې، کله چې به غوره مال، خپل مخاطب ته خبرې کولې نو د خپل بدن حرکات یې هم باید په کنټرول کې وای او د ستاینو د باران د ورو لپاره ورته پکار وو چې د ویلو مناسبه طریقه ومومي.

په فارسي او اردو ادب کې د قصیدې ژانر د شاهانو او اشرافو د بریاوو د یادولو له لارې د دوی د مدحې لپاره وکارېده. دا د زورورد فتوحاتو، سخاوت او زړه ورتیا په بیان کې د مبالغې هنر و، داسې چې د زور خښتن به یې د دنیا تر گردو لویو فاتحانو، واکمنو او مشهورو کسانو، لوی او بر معرفي کړي.

مثلاً د هند د مغولو د زوال د زمانې واکمنو ته ټول هغه صفات منسوبېدل چې د دوی نامي نیکونو لرل. شاعرانو به دوی په مدحو خوشحالول او دوی به د مدحو په مقابل کې شاعرانو ته د ویاړ چپنې وراغوستې او قیمتي سوغاتونه ورکول.

مورخانو هم د غوره مالۍ لاره خپله کړې وه. ابوالفضل په اکبر نامه کې اکبر پاچا ته داسې لقبونه اخلې او داسې عبارات کاروي چې دی په فوق العاده انسان بدلوي. ابوالفضل لیکي: دی د نجیبې کورنۍ، خوشحاله څېرې، ښک خوی، عالی نوع، سپېڅلي نیت، ثابتې عقیدې او کامل حکمت خاوند دی. دی د ډول ډول استعدادونو، د عزت، د سخاوت، د فوق العاده جرات او د سم قضاوت خښتن دی. د ده عفوه حد نلري.

ابوالفضل تعجب څرگندوي چې یو انسان څنگه دومره زیات صلاحیتونه لرلای شي. دا د غوره مالۍ انتها وه او اکبر پاچا ورته خوند اخیست.

د غوره مالۍ نخښه کله نا کله خطا شي. ولزګات ریجر په خپل کتاب کې چې د غوره مالۍ ستاینه نومېږي، ځینې جالبې پېښې لیکلې دي. یوناني مورخ استرابون د مقدوني سکندر د خوشحالولو لپاره په خپل تاریخ کې د سکندر او پورس تر منځ د دوه کسيزې جګړې واقعې هم را اخیستې وه. د استرابون مقصد دا و چې پاچا وستایي او زړه ورتوب یې وځلوي. ده د خپل کتاب دغه برخه د سکندر په مجلس کې چې جنرالان یې هم ناست و، ولوستله. سکندر یې په اورېدو دومره په قهر شو چې کتاب یې سین ته خطا کړ او مولف ته یې وویل چې ته هم سین ته د غور ځولو یې.

یوه بله جالبه کیسه د هولین ده. ده د ان اف کلیویس څېره دومره ښکلې انځور کړه چې اتم هانري د ان د انځور له لیدو وروسته له هغې سره واده وکړ. خو وروسته بیا هانري ته پته ولگېده چې مېرمن ان هغومره ښکلې نه ده لکه په انځور کې چې ښکاري. اتم هانري له واده شپږ میاشتې وروسته هغې ته طلاق ورکړ او هولین د پاچا له قهره د ځان یچولو لپاره وطن پرېښود.

د فرانسې څورلسم لویي دومره پیاوړی واکمن و چې ویل به یې دولت یعنی زه. خو د غوره مالې حدود ورمعلوم وو او یو ځل یې د دربار شاعر راسین ته وویل چې: زه به دې ډېر وستایم که مې ته لږ وستایي. ناپلیون یو ځل یوه مارشال ته د خپلو درباریانو په اړه وویل چې: دوی ما د هغو تر گردو ښکلو ویناوو ویناوال بولي چې ما یې یوه کلمه هم

نه ده ویلې. مارشال د درباریانو دا عمل په دې وجه سم وباله چې: د نظام د جلال او سرلوري لپاره دی. د دغسې چارو پوره اجازه ورکړئ.

زموږ په خپله ټولنه کې هم د غوره مالی دود غزونې کړې دي. موږ په دې کار کې تر خپلو نامي اسلافو په هیڅ وجه شاته نه یو. هر ځل چې یو نوی پوځی دیکتاتور د چارو واگې تر لاسه کړي، موږ سمدستي هغه د دې زمانې محمد بن قاسم یا صلاح الدین ایوبی وبولو. د طنز خبره خو دا ده چې دیکتاتور پخپله هم ورو ورو په دې فکر کې ولوېږي چې د پخوانو اتلانو روح پکې پوکل شوې ده. نتیجه دا راووخې چې هر دیکتاتور یا سیاسي لیډر د غوره مالانو او خورا ټوډې دوستانو په کړۍ کې ایسار شي او هغوی ورته دم په دم دا وایي چې ته خود ملت ناجي یې.

په فیوډالي کلچر کې د واک او ځواک خاوندان د ځانونو لپاره داسې ستاینې غواړي چې په دوی کې نشته زموږ په سیاسي او اجتماعي ادارو کې، چې مشران او آمران له مامورینو او لاس لاندې کسانو د خوشامندو او ستاینو توقع لري، د خپلو مقصدونو د پوره کولو لپاره د یوې وسیلې په توگه چاپلوسی ورځ په ورځ رخنه کوي. دا د ځان په لورد زورورو د پام د اړولو لپاره ترگرددو اسانه لاره ده.

تاریخ شاهدي راکوي چې غوره مالی د خپل مخاطب سترگې ږندوي او په غلطو لارو یې سموي خو له هیچا سره جرات نه وي چې ورته ووايي، جناب په غلطو لارو روان شوی یې! د دې وضعیت د دوام نتیجه زوال او ناکامي وي.

غوره مالی او تاوانونه یې

موږ د تاریخ په هر پړاو کې وینو چې په کبر جنو او مغرورو کسانو باندې د معمولي وگړیو په بدلولو کې غوره مالی لوی لاس لرلی دی. په اصل کې به یو ورک او معمولي سپری وي خو چې د واک په گدی کېني سمدستي نوم او شهرت وگتې او د دنیا ټولې بڼېگړې په ده کې راټولې شي. ده په تېر ژوند سترگې پټې شي او خپل اوسنی مقام یې په قهرمان بدل کړي. دی د چوکۍ په برکت د سترگو په رب کې د ویاړ او شهرت وروستيو پورېيو ته وڅېږي.

د قدرت څښتن د غوره مالی په میو داسې مست شي چې ورو ورو یې زړه ته ولوېږي چې د ملت ناجي او ژغورونکی دی، د خدای له خوا هدایت شوی لیډر دی او د هر ډول مشکلاتو د اوارولو فوق العاده صلاحیتونه ورسره دي. ده ته د یوه غوره کس په توگه چې د ملت بېرې د امن او سوکالی په لور بیایي، درناوی کېږي. ده ته ټوډې ملگري ډاډ ورکوي چې په خلکو باندې تر بل هر چا گران دی او دا ورباندې مني چې دوی یې مخلص ملگري او ده لپاره له سره تېر کسان دي.

د واک څښتن د روشنفکرو، مامورینو او ملگرو په غوره مالی باندې وغولېږي، د دغو کسانو ملاتړ ته چمتو شي او په رنگارنگ امتیازونو یې ونازوي. څرنگه چې دوی له واکمنه د ځان په گټه ډول ډول استفادې کوي نو هڅه یې دا وي چې هغه په قدرت کې وساتي.

دغه چاپلوسان ښه پوهېږي چې که واکمن بې واکه شو، په دوی به امتیازونه بند شي.

غوره مالان په حقیقت کې واکمن د هغه د شخصیت په خاطر نه بلکې د هغه د قدرت په خاطر ستایي. ځکه همدا قدرت دی چې د غوره مال ډوډۍ په غوړو کې ده. د واک څښتن ته د دغه حقیقت پته هغه وخت لگېږي چې له واکه لرې شي. کله چې د سیاسي حالاتو د بدلېدو یا د کودتا په نتیجه کې واکدار له تخته راوغوځي نو سمدستي ځان یوازې او د غوره مالانو له ملاتړ او خواخوږیو بې برخې شوی وویښي. دی یو ځل بیا په معمولي کس اوږي او هغه ټول ویاړونه او لقبونه چې تر دې دمه د ده له نوم سره غوټه وو، د سترگو په رپ کې پوپنا شي.

رسنۍ، روشنفکران او بیروکران چې یو وخت د پتنگانو غونډې د ده د واک له ډیوی راتاوبدل، د ده سپکاوي ته متې راوغاړي. هر څوک دې ته تیار شي چې په ده گوزار وکړي، په تېرو کارونو یې نیوکه وکړي، په دې رڼا واچوي چې ده له قدرته څنگه بده استفاده وکړه او څنگه یې په فساد و درغلی. کې لاس و. په دغسې شرایطو کې له قدرته غورځېدلي لیدران بهتره گڼي چې وطن پرېږدي، پاتې عمر په پردیس کې تېر کړي.

موږ د پاکستان په معاصر تاریخ کې د داسې مقتدرو کسانو مثالونه لرو چې د قدرت له زواله وروسته په بې اهمیتته کسانو بدل شوي او له خپلو تېرو خاطر سره مشغولا ته یوازې پرېښودل شوي دي. کله چې مارشال ایوب خان په ۱۹۵۸ کې کودتا وکړه نو ناڅاپه په فوق العاده انسان بدل شو او د یو داسې چا په توگه ډېر وستایل شو چې ملت د ترقي منزل ته رسولی شي. ده ته د اسيا د دوگول خطاب وشو.

ذوالفقار علي بوتو مشوره ورکړه چې ته یو تجربه کار جنرال او لوی سیاستوال یې، نو د دې لپاره چې له نورو جنرالانو دې فرق وشي، ځان فیله مارشال وبوله. پیر علي محمد راشدي خو ان وړاندیز ورته وکړ چې د پاکستان پاچا شه.

ایوب خان چې غوره مالانو ایسار کړی و، وار په واری زړه ته ولويدل چې هغه دی چې ملت له پرېشانی او بحرانه را ایستلی شي. د قدرت په وروستیو ورځو کې که څه هم ایوب خان محبوبیت بایللی و خو نژدې کسانو او ترې راتاو ملگرو یې ورته ویل چې په خلکو هماغه شان گران یې. ویل کېږي چې له ایوب خان څخه راتاو کسانو به د ده د غلطولو لپاره د اخبارونو هغه مطالب بیاتي کول چې د ایوب خان د خوشحالولو خبرې به پکې وې. دی له دې ناخبره ساتل کېده چې تگلارې یې غندل کېږي.

خو کله چې یې د فشار په نتیجه کې استعفا ورکړه نو خلکو د خوشحالی غونډې وکړې، جشنونه یې جوړ کړل. ایوب خان غلی خپل کلي ته ستون شو او هلته د یوه معمولي کس غونډې ومړ. په مرگ باندې یې نه ملي ماتم اعلان شو، نه یې ستاینې وشوې.

د ایوب خان د ځای ناستو هم همدا برخلیک و. په جنرال یحیی خان باندې له تقاعده وروسته د کترو او کنایو باران وورېد. د ده په کړیو عیاشیو باندې هر چا بد وویل. دی په تاریخ کې د داسې چا په توگه یاد شو چې د شرقي پاکستان د وېشلو مسولیت یې په غاړه دی. کله چې یحیی خان ومړ ډېرو لږو کسانو یې مرگ ته اهمیت وکړ.

جنرال ضیا الحق چې د واک په وخت کې (مرد مومن) بلل کېده، اوس په پاکستان کې د مذهبي افراط د پالونکي او د خپلو سیاسي

انځورونه بدلېږي

حوادث، مدارک او شننې د تاریخ لیکنې درې اصلي عناصر دي. پېښه ممکن د اکثر و نورو پېښو غوندې وي، بېل هویت و خصوصیت ونه لري، خو شننه ورکې معنا و جوهر پیدا کوي. یو مورخ کولای شي چې د بېلو بېلو نظریو او لیدلوریو د شننې له لارې د پېښې په اړه خپله ارزښتې بشپړه کړي.

همدا وجه ده چې تاریخ په بدلېدونکي حالت کې دی او همپشه نوي نوي الهامونه راکوي. چې نوي شواهد، مدارک او مواد وموندل شي نو مورخ د خپل وخت د سیاسي، اجتماعي او اقتصادي شرایطو په رڼا کې ممکن د پېښو نوی تعبیر او تفسیر وړاندې کړي.

په تاریخونو کې د طلايي او تاریکو دورونو مفکوره وړاندې شوې ده. دا رنگه مفکورې د خاص وخت او خاصو شرایطو پیداواري او مورخان د خپل وخت د حالاتو تر اغېز لاندې تاریخ داسې لیکي چې له هغو حالاتو او غوښتنو سره سمون و خوري. مثلاً یو وخت داسې و چې منځنۍ پېړۍ یې عموماً د تاریخ تورې شپې بللې او د تاریکې زمانې نوم یې ورکړی و، خو د منځنیو پېړیو په اړه دغه احساس تر ډېره حده د رنسانس او ریفورمېشن له زمانې سره تعلق لري، له هغه وخت سره چې مورخانو خپل تېر ژوند چې په منځنیو پېړیو کې د کلیسا تر هر اړخیزې سلطې لاندې و، تور او غمجن لید.

مقصودونو د پوره کولو لپاره د ټولو قانوني شرایطو د ماتوونکي په توګه یادېږي.

حقیقت خو دا دی چې د قدرت خاوند له غوره مالي خوند اخلي ځکه د ځان د لویولو تنده یې ماتېږي. چاپلوسي د واک خاوند ته دا احساس ورکوي چې دی تر نورو زیات دی.

د روسیې د نامتو لکيوال ليو تولستوی په قول: حتی په خورا تودو، خورا دوستانه او خورا صمیمانه روابطو کې هم چاپلوسي یا ستاینه داسې ضرور ده لکه ګریس چې د څرخ د تاوېدلو لپاره پکار دي.

ولزګات رجیر په خپل کتاب کې (د غوره مالي ستاینه) د چاپلوسی زیانونه یاد کړي او په دې یې خبرې کړې دي چې ستاینې څنګه د ستایل شوي کس بېخ باسي. د بڼاغلې رجیر په قول، غوره مالي د نشې په څېر ده چې له سره عقل اخلي. غوره مالي خطرناکه ناروغي ده چې خپل ناروغ وژني. غوره مالي د قدرت خاوند د بدې او ترخې خبرې اورېدو ته نه پرېږدي. غوره مالي د انتقاد د زغملو وړتیا کموي او بنیادم کبر او کلانکاری ته هڅوي. لنډه دا چې د قدرت خاوند د غوره مالي په دوږو کې ورک او د چاپلوسانو د کړۍ په منځ کې ایسار بندي شي.

دوی هغه زمانه توره بلله چې د کلیسا پادریانو مزې چرچې کولې او په فساد کې یې لاس و خو که به خلکو د کلیسا له لارښوونو نوکی غاړه وغړوله نو د عقیدې د لیون د ادارو له خوا یې سخته سزا لیدله په بنځو به چې د جادوگرو گومان وشو نو نیول او اور ته اچول یې په مخ کې وو. له کلیسا او پاپ سره هر ډول مخالفت کفر و او له مرتکب سره یې بې رحمانه سلوک کېده. ښوونه او روزنه د روحانیونو په کلک کنټرول کې وه، هیچا ته اجازه نه وه چې د مقدس کتاب د تعلیماتو په اړه شک وکړي او پوښتنه راولاړه کړي.

د کلیسا په غلبې سربېره سیاسي وضعیت هم داسې و چې عام خلک ورکې ناراضه وو. د پاچا د بشپړ واک د چلینج امکان نه و او د امتیاز خاوندانو له ټولو اسانتیاوو د ځان په گټه استفاده کوله. دوی به ټکس نه ورکاوه او تر قانون لوړ گڼل کېدل. د دې شي نتیجه دا وه چې عادي خلک د امتیاز د خاوندانو په لاس وځورول شي او سپکاوی یې وشي. له عادي خلکو سره نه د کلیسا او نه د سیاسي واکدارو ملاتړ ملگری و. دوی داسې خلک گڼل کېدل چې په تاریخ کې ځای نلري.

د منځنیو پېړیو د اروپا انځور د رسانس او ریفورمېشن په زمانو کې وکښل شو او دا هغه زمانې وې چې د کلیسا زور پکې وخت او سلطنت ته د څو نورو دولتي ادارو په منځ کې هغه پخوانی قوت پاتې نه شو.

د نویو فکرونو او نظرونو یوه نوې ټولنه چې مطلقو اقدارو او دودونو ته یې غاړه نه ایښوده، راڅرگنده شوه. دا د هغه وخت ضرورت و چې اروپا په نوي او زوړ دوران ووېشي، ماضي وغندي او په سبا کې رڼایي وویني.

خو وروسته چې د رومانټیسم حرکت پیل شو او د یو بل تجدد زمانه راغله نو د منځنیو پېړیو په اړه پیدا شوی نظر په خپل حال پاتې نه شو. رومانټیک روشنفران او مورخان له خپل وخته خوشحال نه وو او په تېر وخت پسې یې سړې ساوې ایستلې. دوی په منځنیو پېړیو کې کورنی ژوند، اخلاقي اقدار، د شاهانو او اشرافو لخوا د هڅونې او مالي ملاتړ دود، سوله، هارموني، د موزیک وده، ارب، معماري او ادبیات خورا وستایل او ایډیال یې وگڼل. له نوي عصر او د هغه له پرابلمونو په تنگ شویو مورخانو د اروپا د منځنیو پېړیو له دورانه داسې طلايي عصر جوړ کړ چې که یې د ژوند د طرز پیروي وشي نو د تجدد د زمانې ستونزې به اوارې شي.

په ۱۸۳۰ کې هگل په جینا پوهنتون کې د تاریخ د فلسفې په باب خپل مشهور لکچرونه ورکړل. ده ادعا وکړه چې یوازې د اروپا تاریخ اصیل دی ځکه د تحول خبره پکې کېږي. ده په قول، دغه تاریخ د فطرت د رازونو غوټې پرانیستلې. ده وویل چې هندوستان بې تاریخه دی، لکه افریقا چې ده. د هگل په قول: افریقا د دې نړۍ د تاریخ برخه نه ده. نه پکې حرکت شته او نه پکې تحول او پرمختګ لیدل کېږي. هغه څه چې په افریقا کې وینو هغه یو وروسته پاتې، بې تاریخه روح دی د هگل نظریات تر ډېرو پورې اروپایي مورخانو منلي وو او د هغو پیروي یې کوله. د هند د تاریخ په اړه د هگل نظر هندی مورخانو چلینج کړ او ثابت یې کړه چې د هند تاریخ یوازې د واکمنو کورنیو د تعبیر تاریخ نه دی بلکې نوې مفکورې او نوې نظریې یې هم وړاندې کړي دي چې په ټولنه یې اغېز کړی او پرمختګ یې راوستی دی.

دغه راز افریقایي او ځینو اروپایي مورخانو دا خبره رد کړې ده چې افریقا بې تاریخه توره لویه وچه وبولي. د دې لویې وچې د تاریخ په اړه ځینې لیکنې په نړیوال تمدن کې د دې قارې برخه ثابتوي. د مسلمانانو د تاریخ په اړه باید وایو چې مورخانو یې د طلايي زمانو یادونې کړې دي. دوی د اسلامي نړۍ د وروسته پاتې حالت په وجه د موجود احساس د شنډولو لپاره د طلايي زمانو مفکوره وړاندې کړه. دوی د خپلې ایگو د ارضا لپاره ځینې ایډیال دورانونه وموندل لکه عباسي دوران چې د سولې، نیکمرغۍ او د ادب او هنر د غوړېدو د دوران په توګه وستایل شو. دغه راز، په اسپانیا کې د عربو د واک دوران هم چې د بېلو بېلو کلتورونو او مختلفو مذهبونو ټولني ته یې وده ورکړه او اروپا یې له کلتوري او روشنفکري اړخه مخ په وړاندې بوتله، د خورا متمدن او باکلتوره عصر په توګه وستایل شو. مورخان د خپل وخت له شرایطو سره سم او د ټولني د غوښتنو مطابق د تېرې زمانې انځور بدلوي را بدلوي. د دوی تعبیرونه او تفسیرونه سپو او خاموشو پېښو ته نوی ژوند وربخښي او نوي لیدلوري یې ماضي یو ځل بیا جوړوي.

چچنامه

محمد علي کوفي چچنامه (د سند تاریخ) په ۱۲۱۶ میلادي کال کې له عربي په فارسي ترجمه کړه. دا معلومه نه ده چې د چچنامې لیکوال څوک دی خو ځینو عالمانو د اثر د متن د سبک په اساس د مولف د پېژندلو هڅه کړې ده او دې نتیجې ته رسېدلي دي چې دغه تاریخ به ممکن ال مدني لیکلی وي.

چچنامه د سند په تاریخ کې مهم ځای لري ځکه دغه اثر په دې اړه چې عربو سند څنګه ونيو او هم په دې باره کې چې د عربو تر غلبې دمخه په سند کې څه حال و، لنډ معلومات راکوي.

دغه تاریخ د د عربو فاتحانو له لیدلوري لیکل شوی او د مغلوبانو لیدلوري پکې په ښکاره له پامه غورځېدلی دی. د دغه متن تحلیل رابښي چې غالبانو څنګه خپل یرغل عادلانه ښودلی او مغلوبان یې غندلي دي.

دا یو څرګند حقیقت دی چې هر یرغلګر هڅه کوي چې خپل تېري ته اخلاقي جواز ومومي. چچنامه هم له دې قاعدې وتلی اثر نه دی. په دې کتاب کې استدلال کېږي چې د چچ کورنۍ واکمني مشروع نه وه ځکه د دسیسې له لارې یې قانوني واکمن له تخته غورځولی او قدرت یې ترولې و. نو که د داسې غاصبې کورنۍ واکمن له تخته رانسکور شي دا په اخلاقي لحاظ د منلو وړ چاره ده.

په چچنامه کې راجه داهر د قدرت ترې او بد اخلاقه بنيادم معرفي کېږي. دی د قدرت په خاطر له خپلې خور سره واده کوي ځکه نجومیانو پيش گويي کړې وه چې د دې بنځې مېړه به پاچا شي. نو داسې سړی خود واکمنی لایق نه وي.

چچنامه د یو شمېر مسلمانو بنځو او ماشومانو یادونه کوي چې سمندري غلو ونيول او حجاج له داهره د هغو د خوشي کېدو غوښتنه وکړه مگر خوشي نه شول. دا پېښه په سند باندې د يرغل اصلي دليل بلل کېږي. البته په چچنامه کې د يرغل اقتصادي سببونو ته اشاره نه ده شوې او دا خبره ناويلې پاتېږي چې عربو د خپل تجارت د مصنويت لپاره غوښتل چې په هند سمندر برلاسي واوسي.

په چچنامه کې د عربو او سندیانو تر منځ شوې جگړې د حق و باطل او ظلم و عدل تر منځ جگړې یادېږي. د دې جگړې يوې خواته د حق او انصاف قوتونه وینو او بل لور ته يې هغه کسان وینو چې خلک استثماروي او ظلم ورسره کوي. راجا داهر کافر، لا مذهب او لعنتي بلل کېږي. د عربو په نظر راجه داهر د شر او ظلمت سمبول دی. له دغو توپيرونو دا نتيجه راوځي چې له عربو سره خدای مل دی او د کافرو ماته محتومه ده. په چچنامه کې په دې اړه ډېر مثالونه مومو چې د اسلام لښکرې څنگه د خدای په مرسته له بلا او مصيبتو وژغورل شوي.

يو ځل یوه قبایلي لیدر کاکه بن کوتل وغوښتل چې په عربو باندې د شپې په تیاره کې حمله وکړي او تباہ يې کړي خو له کاکه لاره ورکه شوه او سپاهیانو يې کړی شپه په سرگردانی کې تېره کړه. کله چې کاکه له عربو سره سوله وکړه نو اعتراف يې وکاوه چې: خدای ورنه لاره ورکه کړې او کړی شپه يې په زحمت او سرگردانی کې تېره کړې

وه. دغه راز د ده د ملک نجومیانو او صادقو کسانو د ستوریو د حساب له مخې معلومه کړې وه چې د مسلمانانو پوځونه به دغه ملک نیسي. ده دا معجزه د مخه لایدلې وه او دی ډاډه و چې دا الهي اراده ده او هیڅ وسیله او خدعه به له مسلمانانو سره د مقابلې وس ونه لري.

په چچنامه کې څو ځایه لولو چې سندیانو د خپلو نجومیانو پيش گويي چې ماته به خوري، تایید کړې ده او په همدې وجه دوی عربو ته له تسلیمېدو او د هغوی د حکومت له منلو پرته بله لاره نه لري. د دغسې کسانو یو مثال برهمن دی چې د دیبال له کلا راووت او د عربو له قواوو سره ملگری شو ځکه ده لیدل چې خدای د عربو پر خوا دی. برهمن عربو ته وویل چې کلا به د معبد په وړاندو سره چې یو بیرغ ورکې رپېږي، ونيول شي. برهمن، محمد بن قاسم (عادل لیدر) بولي. له یوې خوا د نجومیانو پيش گویانې وې چې سندیان يې پخپله ماتې قانع کول او له بلې خوا د عربو عقیده وه چې خدای ورسره مل دی او د الهي هدایت په برکت به کامیابېږي. نو سند چې عربو لاندې کړ عرب يې مشروع مالکان شول. دوی په سند باندې د حکومت کولو حق وموند او د سند ثروت ورته د غنیمت په مال بدل شو.

خو سند په اسانه ونه نیول شو. راجه داهر په مېړانه و جنگېد او له عربو سره په جگړه کې ومړ. د دې معنا دا ده چې سند په سوله بیزه طریقو نه بلکې له مقاومتو وروسته ونيول شو. دغه شي عربو ته د سند د نیواک او پر هغه د حکومت کولو حق ورکاوه.

مورخان د چچنامې له شننې وروسته دې نتیجې ته رسېدلې دي چې دا لیکنه د تاریخ او اسطوري ګډوله ده.

په دې اثر کې داسې گڼ اصطلاحات وینو چې د عربو د نیواک په زمانه کې رواج نه وو. مثلاً د شهنا کلمه په سلجوقي زمانه کې کارېده. د اقطا د توري استعمال د آل بویه په زمانه کې پیل شو. دغه راز د حیوان په خام پوستکي کې د مجرم گنډل د مغولو دود و. نو دا کیسه چې محمد بن قاسم ته د جزا ورکولو لپاره هغه د حیوان په پوستکي کې وگنډول شو، سمه نه ده. محمد بن قاسم د بدنامۍ په حالت کې ومړ. (ځینې مورخان باوري دي چې خودکشي یې کړې ده.)

سند د هند براعظمگي یوازینی برخه ده چې عربو ونيو. وروسته بیا چې په سند باندي ځایي خلکو حکومت وکړ یا ترک توکمو ورباندي واکداري وچلوله، محمد بن قاسم د تاریخ له کتابونو ووت. دی د شلمې پېړۍ په شلمو کلونو کې یو ځل بیا راڅرگند شو. دا په ټول هند کې د کمیونالزم (فرقه واریت) د خپرېدو دوران و. په دې دوران کې تاریخ هم د فرقه واریت ښکار شو. مسلمانانو د ځان لپاره داسې تاریخ اختراع کړ چې دوی ته یې ویاړ او افتخار باخښه او په خپل هویت پورې یې لازيات نښلول. دوی سند ته باب الاسلام ویل پیل کړل او له محمد بن قاسم یې یو داسې ځوان اتل جوړ کړ چې د کفر لښکرو ته یې ماتې ورکړه او سند یې د عباسي امپراطوري د برخې په توگه مسلمان کړ.

خو له ۱۹۵۵ کاله وروسته یو ځل بیا د محمد بن قاسم په اړه او د عربو په لاس د سند د نیولو په اړه په تاریخي تصور کې تغییرات راغلل. کله چې په پاکستان کې ون یونټ اعلان شو او سند صوبه ختمه او د مغربي پاکستان یوه برخه شوه نو له دغو تحولاتو سره د مقابلي لپاره سنډهي نشنلیزم میدان ته راووت او د سند د تاریخ د بیا تفسیر او تحلیل هڅې پیل شوې. دغه وخت د مغلوبانو اواز چې مورخانو تر

دې دمه پورې غلی کړی و، د سند د ناسیونالیستو لیډرانو په لیکنو کې واورېدل شو. دوی د محمد بن قاسم انځور بدل کړ. هغه یې یو تیریگر او یرغلگر وباله چې پرته له کوم اخلاقي جوازه یې د سند په خاوره برید وکاوه. په دې نوې هڅه کې راجا داهر د خپل ملک په دفاع کې وژل شوی اتل معرفي شو.

دغو تحولاتو د سند د تاریخ د پیل وخت هم بدل کړ. تر دې دمه که د سند تاریخ د عربو له راتگه (۷۱۲-۷۱۱ میلادي) پیلېده، تر دې وروسته د اندوس وادي له تمدنه پیل شو. جالبه دا ده چې هغه ماضي چې یو وخت غیر اسلامي او بې اهمیته بلل کېده، تر دې وروسته د ویاړ سبب وگرځېده او په دې ډول د سند تاریخ لیکنه غیر مذهبي شوه.

د احساساتو ځای په تاریخ کې

د انسان په ژوند باندې د احساساتو د اغېز مطالعه د ارواپوهانو د کار ساحه گڼل کېدله خو اوس چې مورخان د تاریخ د علم ساحه غځولې ده، د تاریخ په جوړېدو او پرمختلو کې یې د احساساتو د اغېز مطالعه ته هم متبې رانغښتې دي. مورخ د احساساتو مطالعه له تاریخي منظره کوي او دا گوري چې په بېلو بېلو زمانو کې احساساتو څه معنا لرلې او په کومه سترگه ورته کتل شوي دي.

د مثال لپاره به قهر راواخلو. د قهر په وسیله هر څوک خپله نهیلي، بېوسي او کله کله په نورو باندې برلاسي څرگندوي. د قهرېدلي کس کاوړ (غصه) نه یوازې د هغه د بدن له حرکتو او له څېرې اوري بلکې دهغه د خبرو له ډوله هم رابښکاري.

قهر د کمزورو طبقو د کنټرول لپاره د یوې وسیلې کار هم ورکوي. له یوې خوا سپارښتنه کېږي چې ممتازې طبقې باید په خپلو نوکرانو غصه وکړي چې هغوی په وېره کې واوسي او له بلې خوا له کمزورو طبقو توقع کېږي چې د زورورو له استثمار او بې عدالتۍ سره سره باید خپله غصه څرگنده نه کړي.

د انلزد مکتب مورخان د تاریخ په مطالعه کې د نویو ساحو له موندلو سره دلچسپي لري. د دې مکتب یو مورخ ممکن د احساساتو تاریخ ولیکي. باربارا روزین وین یو کتاب خپور کړی دی چې (د قهر ماضي: په منځنیو پېړیو کې د احساساتو اجتماعي اړخ) نومېږي. دغه کتاب

په تېر وخت کې د قهر د بېلو بېلو اړخونو په باب د یو شمېر تکړه مورخانو د مقالو ټولگه ده. په دغو مقالو کې لولو چې قهر له مختلفو طبقو سره څنګه رابطه لرله او دوی په خپلو خاصو شرایطو کې خپل قهر څنګه څرګنداوه.

مثلاً د روحاني طبقې کاوړ له مذهب سره اړوند و. واکمنو، اشرافو او فیوډالانو چې قدرت ورسره و او سلوک یې استبدادي و، له قهره د لاس لاندې کسانو د کنټرول په مقصد استفاده کوله. بېوزلو خلکو او بزگرانو خپل قهر نه څرګنداوه، پټ یې ساته او ټولې رېږې یې په پټه خوله زغملې.

د منځنیو پېړیو د قهر مختلفې څېرې وې. یوه څېره یې د قهر په حالت کې ښېرا وه. د ښېرا ماهیت د وګړي اجتماعي او مذهبي حالت ته اشاره کوله. که به سړی مذهبي و نو هغه به له خدایه د مخالف لوري تباهي غوښته. مثلاً د ده په ښېرا کې به دا رنگه جملې وې: خدای دې یې غوښي د هوا د مرغانو او د مخکې د ځناورو خوراک کړي! د خدای په لعنت دې ککړ شي! دوزخ دې یې ځای شي!

د خدای په لاس د یو چا د تباهي یا ځورېدو غوښتنې دوی څېرې څرګندولې. یوه دا چې قهرېدلی کس خورا کمزوری دی، د بدل اخیستلو وس نلري، نو د خدای مرسته غواړي. بله دا چې قهرېدلی د مخالف لوري د ځورېدو د مسولیت منلو ته تیار نه دی. ارزو یې دا ده چې خدای پوه شه او د مقابل لوري تباهي.

غیر مذهبي کنځلې له مذهبي هغو بېلې وې. دلته مخالف لوري داسې کنځل کېده چې اجتماعي موقف ته یې صدمه رسېده. مثلاً که به څوک حرمونې وبلل شو نو معنا یې دا وه چې حلالی نه دی، او په دې ډول یې اجتماعي حیثیت خرابېده.

له بلې خوا، هغوی چې لاسبری وو د قهر په وخت یې تر لاس لاندې کسان لټ، احمق، بې سواده او بې کلتوره وحشیان بلل. شاهانو په عادي حالاتو کې هڅه کوله چې ځان ارام وښيي خو باغیانو، جنایت کارو او متمرّدو ته به یې د خپل قهر زور وربښود. دا یو دود و چې د پاچا د فرمان له صادرېدو وروسته به یادونه هم کېدله چې که ونه منل شونو د پاچا له قهره به هیڅوک په امان کې پاتې نه شي.

په تېرو زمانو کې د مرات الامرا په نوم تعلیمي کتابونه وو. دغسې کتابونه چې واکمنو ته به یې په مختلفو حالتونو کې د چلند او سلوک طریقې وربښودلې، په ختیځ او لویدیځ دواړو کې لیکل شوي دي. په دغه ډول کتابونو کې واکمنو ته لارښودنه کېږي چې په قهر او مهرباني دواړو کې اعتدال وساتي. که اعتدال ونه ساتي نو ګډوډي او انارکي به خپره شي.

مثلاً خپلو معاصرو مورخانو په جلال الدین خلجي باندې نیوکه کړې ده چې د جنایت کارو او باغیانو په مقابل کې تر حد زیات مهربان و او دا رنگه سلوک یې د حکومت د کمزورۍ سبب شو. له بلې خوا بلبن او علاوالدین خورا سخته رویه کوله او جنایت کارو او باغیانو ته یې خورا شدیدې سزاګانې ورکولې. خو ځای ناستو یې برعکس، خلکو ته یې حده ازادې ورکړه چې په نتیجه کې د دوی د لړۍ د واک ختمېدو ته لار پرانستل شوه. هم په نرمۍ او هم په سختۍ کې افراط واکمن په بلا اړوي.

په منځنیو پېړیو کې چې بزگران وحشي او بې کلتوره بلل کېدل نو د دوی غصه به چې د دوی د اجتماعي حیثیت په رڼا کې ورباندې قضاوت کېده، بابېزه چاره حسابېدله. د بزگر قهر یو په ځای عکس العمل نه بلکې داسې کار بلل کېده چې اغتشاش، اړودوړ، بې نظمي

او بې قانوني زېږوي. د هغه وخت مورخانو د بزگرانو شور شونه د احمقانه قهر نتایج بللي او غندلي یې دي. نهم پاپ ګریګوري په ۱۲۳۳ میلادي کال کې په بریمن کې د باغي بزگرانو په خلاف د جهاد اعلان وکړ او بزگران یې وحشي بلاوي وبللې. واکمنو طبقو د بزگرانو په شور شونو کې دې اړخ ته پام نه کاوه چې له استثماره په تنګ شوي او راپاخېدلي دي بلکې د حکومت په خلاف بغاوت وربښکارېده او د اطاعت نه کولو فتنه یې پکې لیدله.

پاول فریمن په خپله مقاله (په منځنیو پېړیو کې د بزگرانو قهر) کې لیکي چې: په هغه وخت کې چا دا نه گڼله چې د بزگرانو شورش د بې عدالتۍ په مقابل کې عکس العمل دی او دا خو ډېره لرې خبره وه چې بامقصد اجتماعي غورځنګ وبلل شي. تصور دا و چې بزگران که سم کنترول نه شي نو د دوی په شپږ فطرت کې پروت قهر طغیان کوي. دا معمولا ناممکنه گڼل کېدله چې بزگران دې د حیثیت د ساتلو یا بدل اخیستلو لپاره حساب شوی او سوړ قهر ولري.)

په طبقاتي اساس وېشل شوې ټولنه کې د بزگرانو بغاوت ته ځکه په سپکه سترګه کتل کېدل چې د بزګرو وظيفه خو خواري مزدوري وه او دا خو د شوالیه وو حق و چې جګړه وکړي. د بزګرو غصه او د غصې په نتیجه کې بغاوت نادره چاره گڼل کېدله، همدا وجه وه چې په بې رحمۍ سره مقابله ورسره کېدله.

فرانسوي مورخ مارک بلچ په منځنیو پېړیو کې د خلکو د احساساتي حالاتو د علتونو په باب پلټنه کړې ده. دی وايي چې د دغو خلکو د قهر یو علت دا و چې مغذي خواړه نه وررسېدل، بله دا چې دغو خلکو د نظافت شعور نه درلود. دغه دوه علتونه وو چې د منځنیو پېړیو اوسېدونکو په ورځني ژوند کې احساساتي چلند کاوه. په دې سربېره

د سترگو شهوت

د تجسس او کنجکاوي عنصر د تاریخ په جوړېدو، بدلېدو او تکامل کې لویه برخه لرلې ده، ځکه د تجسس او کنجکاوي شوق بشر همپشه هڅولی دی چې د طبیعت رازونه راڅرگند کړي، ناوېلې خبرې راوسپړي او د منع شویو ساحو لټون وکړي.

لټون د نویو دنیاگانو د موندلو سبب کېږي او له نویو نظریو مو خبروي. لټون د پېړیو پېړیو زارۀ دودونه او تاریخ تېر ارزښتونه بې اعتباره کولای شي. همدا وجه ده چې ټولنې او ممتازې طبقې د تجسس د بهیر مخې ته خنډونه اچوي او د دې مخنیوي په کار کې له مذهبي او اجتماعي قوانینو چې وایي د موجود معرفت له پولو به نه وراوړي، استفاده کوي.

په مقدس کتاب (بایبل) کې تجسس د سترگو شهوت بلل شوی دی او خبرداری ورکول کېږي چې بنیادم باید تر هغې پوهې چې خدای پر انسان لورولې ده، ورها خوا څه زده نه کړي. د ټولنې محافظه کارو او زورپالو کړیو د لټون او کنجکاوي پلویان باغیان بللي او غندلي یې دي.

خو تجسس دومره پیاوړی اشتیاق دی چې له ټولو تابوگانو او بندیزونو سره سره، ساینس پوهان، مورخان، ادیبان او هنرمندان همپشه په لټون بوخت دي او د معرفت په سین کې نوې مرغلرې مومي.

د واک له خاوندانو، له کاڅتۍ، له ساري ناروغیو، د تشدد له واقعیاتو او له شکنجې وېره د دې سبب شوې وه چې د منځنیو پېړیو اوسېدونکي د ناامنی له احساس سره واوسي.

رنسانس په اروپا کې بدلون راوست. په نوي بدل شوي چاپېریال کې د قهر کنټرول او نرم چلیدل په اخلاقي فضیلت او حسن بدل شول. په اوسني وخت کې د ټولنې په بدن کې د دیموکراسي د روح په داخلېدو سره د قهر په ماهیت کې نور تغییر هم راغی. اوس خلک نه بلکې دا چارواکي دي چې د خلکو له قهره وېرېږي.

په تېرو زمانو کې ښځې ملامتې وبلل شوې چې د معرفت په لټه کې یې پولې ماتې کړې، حد یې ونه پېژاند. په لرغوني ادب کې ایو (په عبري ژبه کې حوا) او پاندورا (په یوناني اساطیرو کې لومړنۍ ښځه) د سرغړوونکو مېرمنو په توګه مشهورې دي. په منځنیو پېړیو کې چې ښځې له فعال ژوند منع وې نو پخپله دوی د کنجکاوې او تجسس په موضوع بدلې شوې. په منځني پېر کې ګومان کېده چې ښځې له ځینو رازونو خبرې دي او په تېره بیا په اروپا کې ښځې د کوډګرو په نوم ونيول او وځورول شوې. دغه ښځې ګویا د ځینو بوټو له طبیعي خواصو خبرې وې. د دوی د تعقیب مقصد دا و چې له دې شیطاني پوهې محرومې شي. خو په حقیقت کې دا د ښځو د اېلولو او په اجتماع کې یې د اهمیت د کمولو لپاره د نارینه وو هڅه وه.

کله چې اروپایي قدرتونه نوې دنیا (امریکا) وموندله او د هغې د اوسېدونکو بدوي ژوند یې ولید نو دا د لټون او کنجاوي احساس و چې کاشفانو د امریکا د اصلي اوسېدونکو د تېر تاریخ او کلتور د پېژندلو هڅه پیل کړه. دغه پېژندنه د نوې دنیا په اصلي اوسېدونکو باندې د غلبې لپاره پکار راغله. د مستعمرو د خلکو د پېژندلو لپاره د انټروپولوجي او اتنوګرافي نوي میتودونه وکارول شول او په دې ډول د لټون شوق له استعمار او امپریالیزم سره مرسته وکړه چې مختلفې ټولني او د دوی کلتورونه وپېژني.

د لرغوني او منځني پېر سیلانیان چې به د نورو هېوادونو له سیاحتو راوگرځېدل نو د لیدلیو وطنونو د جالبو کیسو د کولو له لارې به یې اورېدونکي په ځان راټولول او د هغوی د کنجکاوې حس به یې تخناوه. دغسې یو سیلاني مارکوپولو و چې چین ته په سفر کې یې ډېر ملکونه ولیدل. د ده په سفرنامه کې د اسماعیلیه وو په لاس په

الموت کلا کې د جوړ شوي جنت ذکر شوی چې په حقیقت کې د خاورینې دنیا په مخ د موجود جنت د اسطوري انعکاس دی.

مارکوپولو وایي چې په یوه دره کې د دنیا تر ګردو لوی او ښکلی باغ و. په دې باغ کې د دنیا د تر ګردو ښو مېوو ونې ولاړې وې، بې حده شانداره ودانۍ یې لرلې چې په سرو زرو او د دنیا په ټولو ښکلاوو ښکللې وې. په دې باغ کې څلور ویالې بهېدلې. یوه د شیدو، بله د شاتو، دریمه د شرابو، څلورمه د اوبو. دلته د نړۍ د مخ تر ګردو ښکلې پېغلې او مېرمنې شته وې چې په نخا او په ساز او په سندرو کې یې مثل نه و.

د سیلانیانو په راپورونو سربېره د خلکو د مشغولا لپاره د پردو ملکونو په باره کې کیسې هم لیکل کېدلې. په اسلامي دنیا کې سندیاد او د هغه نکلونو د ګڼو کسانو توجه جلب کړې وه ځکه چې د نورو وطنونو مفصل داستانونه پکې وو.

سوداګرونه یوازې د نورو ملکونو هغه مالونه په بازارونو کې خرڅول چې د عامو خلکو پکار وو، بلکې ځینې نادر شیان یې هم راوړل چې شتمن یې د پېرودلو وس درلود او شتمن یې په لرلو ویاړېدل.

د لټون لېوالتیا وګرځېدلې خطرناکه سفرونو او د دنیا له ګوټ ګوټه د راز راز شیانو راوړلو ته هڅول. کله چې د لرغون پېژندونکو د هڅو په برکت د لرغونو تمدنونو په خاورو کې پټ اثار وموندل شول نو دې شي د موزیم جوړولو مفکوره راپیدا کړه چې د تېرو زمانو اثار پکې د پخواني میراث په توګه وساتل شي.

لومړنی موزیم په ۱۵۸۱ کال کې د ایټالیا په یوفیزی مانی کې جوړ شو. واتیکان په ۱۷۴۰ کې د موزیم څښتن شو. برتیش موزیم په ۱۷۵۳ کې تاسیس شوی دی. وروسته بیا نورو اروپایي هېوادونو هم د

کمیونالیزم او تاریخ

د مولانا شبلي دود او سنت د هغه شاگرد مولانا سید سلیمان ندوی جاري وساته. البته، د استاد او شاگرد یو توپیر دا و چې شاگرد د هندوستان د تاریخ په باره کې لیکنې کولې.

سلیمان ندوی د هندیانو او عربو د روابطو په اړه ژوره څېړنه کړې ده. د ده دغه څېړنه د عربو هېوادونو او هند براعظمګي تر منځ په اجتماعي او کلتوري روابطو باندې رڼا اچوي.

په اردو تاریخ لیکنه کې عبدالرزاق کانپوري هم د ستاینې کارونه کړي دي. د هغه دوه کتابونه، الابرارکمه او نظام الملک توسي د خراسان په یوې اشرافي کورنۍ او یوه سلجوقي وزیر باندې بحث کوي.

په اعظم ګر کې د مولانا شبلي په لاس جوړې شوې ادارې، دارالمصنفین، د هند او اسلام د تاریخ په موضوع باندې ګڼ کتابونه خپاره کړل. که څه هم د دې انستیتیوت پوهانو عربي او فارسي ژبې ښې زده وې او د اول لاس ګڼې منابع یې لرلې چې استفاده ورنه وکړي خو دوی د تاریخ لیکنې د علم له بنیادي پرمختګونو ناخبره وو. د دوی بل مشکل دا و چې د اسلام د تاریخ په متنازع فیله موضوعاتو یې له دریځ خپلولو ډډه کوله او دا یې بهتره بلله چې د دغسې موضوعاتو له شننې تېر شي، په مازې روایت او یادونه یې اکتفا وکړي.

موزیم لرلو هڅه وکړه او له کابو هر ښار سره دا شوق پیدا شو چې خپل موزیم ولري.

د تجسس عنصر د یو شمېر کسانو په تېره بیا هغو لپاره چې ځینې پخواني اثار سپېڅلي ګڼي او ساتي یې، د مینې او ذوق په کار بدلېږي. دغسې اثار هم په شخصي کلیکسیونونو کې او هم په کلیسا ګانو، معبدونو او جوماتونو کې چې د ایمان خاوندان د خپلې روحي تندي د ماتېدو لپاره ورځي، ساتل کېږي.

شتمن او وسیالي په نادر و شیانو پسې ګرځي چې ویې مومي او له ځان سره یې وساتي، ځکه د نوادرو لرل یې په ټولنه کې اهمیت ورزیاتوي. هغوی چې په تاریخي شیانو خپل انحصار غواړي په حقیقت کې په نورو باندې د لاسبري لپاره د پوهې د انحصار په فکر کې دي.

والي له منگولو وژغورله د دغه لید طبیعی نتیجه دا وه چې دوی توقع لرله چې اروپایان خپله گرده ترقی د مسلمانانو له برکته وگڼي. د نولسمې پېړۍ په وروستیو او د شلمې پېړۍ په ابتدا کې په اردو تاریخ لیکنه کې یو نوی تمایل پیدا شو چې د نړۍ په حالاتو کې د تغییراتو په وجه و. دا هغه وخت دی چې د اروپا استعماري قوتونو یا اسلامي ملکونه نیولي یا یې د نیولو په حال کې وو. له بلې خوا عثماني امپراطوري په چټکۍ سره مخ په زوال روانه وه. په بالکان کې د شوررشونو د خپلو لپاره د عثماني امپراطوري اقداماتو خونړۍ شخړې وزېږولې او دې پېښو هندي مسلمانانو ته اندېښنه پیدا کړه چې د اروپایي قدرتونو د شریکو هڅو په نتیجه کې عثماني امپراطوري د ماتېدو په حال کې ده.

ځینو هندي مسلمانانو د بالکان ټکرونو ته د اسلام او عیسویت د ټکر په سترگه وکتل. له بلې خوا په همدې وخت کې گڼو اروپایي مستشرقانو په اسلام او د اسلام په کلچر او تاریخ باندې حمله وکړه چې د گڼو مسلمانانو د روحیې د کمزورۍ سبب شوه. دغه شي هم په اردو تاریخ لیکنه باندې اغېز وکړ.

په اردو تاریخ کې یو ځل بیا د هندوستان له تاریخه اسلامي تاریخ ته توجه واوښته. سرسید احمد خان په خطبات احمدیه کې یو شمېر مقالې ولیکلې او شبلي خپل پام د مسلمانانو د حکومت د بریاوو او د مسلمانو واکمنو د عملونو د دفاع موضوع ته واړاوه.

د شلمې پېړۍ تر شلمو کلونو پورې د هند په تاریخ کې ځینې تغییرات راغلل. د خلافت او نه همکارۍ د نهضت ناکامي کمیونالیزم وزېږاوه چې په نتیجه کې یې تاریخ هم په یو ډول سره د فرقه واریت (کمیونالیزم) ښکار شو. هندو فرقه پرستو مورخانو استدلال وکاوه

په نتیجه کې د دوی لیکنې په زړه پورې نه دي او لوستونکي یې هغه نتیجه گیری او کانکلوزیونونه نه شي منلای چې د دوی د وار مخکې قضاوت پیدا وړ دي.

د پان-اسلامیزم په اساس تاریخ لیکنه ځکه دود شوه چې د هند مسلمان شخصیتونه د اسلام د شانداره ماضي د روښانولو شوقیان وو. دوی د هند په تېر تاریخ کې د سلطنت او مغولو د دوران حکومتونو ته پام نه کاوه خو د ډیلي، اگری او فتح پور سکري په ځای یې په پوره شوق او جذبه د بغداد، قاهرې او قرطبي د شان و شوکت یادونې کولې. دوی مبهمې او ناڅرگندې ماضي ته مهاجرت تر دې غوره باله چې د خپل عصر شد لو او معمولي واقعیتونو ته وگوري.

د دغه وخت اردو شاعرانو، اردو ناول لیکونکو او مورخانو د هند د مسلماني ټولني لپاره د منلو وړ چوکاټونو په منځ کې د خیالي ماضي د جوړولو په کار کې له یو بل سره سیالي کوله. عجبه دا ده چې دوی ته په خپل چاپیریال او شاوخوا کې د سلطنت او مغولو د وخت وړانو ویجاړو و دانیو او یادگارونو الهام نه شواى ورکولى.

دوی چې د اروپایانو په مقابل کې ځان وروسته پاتې لیده او د حقارت احساس یې کاوه نو له دغه روحی حالت سره د مقابلي لپاره یې خپلو گومانونو او فرضیو ته پناه یووړه. دوی وویل چې اروپایانو خپل تمدن او پرمختگ له مسلمانانو پور کړی دی او اسپانیا چې مسلمانانو، مسیحیانو او یهودو پکې په سوله کې ژوند کاوه د خورا پرمختللي کلچر مرکز و منځۍ وه چې د پوهې مشالونه یې بل کړل او همدې مشالونو اروپا ته رڼا یې وروسته، اروپا یې د وروسته پاتې

بهکتی غورځنگ

په دیارلسمه او خورلسمه میلادي پېړۍ کې په هندوستان کې ژور سیاسي، اجتماعي، کلتوري او مذهبي تحولات روان وو. د ترکو واک کوچینی حکومتونه ختم کړل او د داسې سلطنت بنیاد یې کېښود چې د هندوستان شمال یې په سیاسي لحاظ متحد کړ. له بلې خوا دیني علماوو، چې د مسلماني دنیا له بېلو، بېلو برخو راغلي وو، د کافر او مسلمان تر منځ د دیني توپیر د رابرسېره کېدو هڅه کوله او پر حکومت یې فشار اچاوه چې شریعت عملي کړي. دغه راز، په دې زمانه کې د مختلفو سلسلو صوفیانو د مذهب دود شوې بڼه چلینج کړه او د مذهبي زغم تبلیغ یې وکاوه. چې ترک د واک په گدی کېناستل هغه واکمن د واک له گدی پرېوتل چې برهمن یې نازواو پالل. دې پېښې برهمن د ټولني د سین څنډې ته څپ وهل. چې فارسي د دربار ژبه شوه، د سانسکریت اهمیت ورسره کم شو او دې تحول برهمن نور هم کمزوري کړل.

په دې سربېره هغې تکنالوژي هم د هند ټولنه ډېره بدله کړه چې ترکو له ځان سره راوړه. دې نوې تکنالوژي زراعتي پیداوار زیات کړل او د نویو کسبونو له رواجېدو سره یې مرسته وکړه چې ورسره د کسبگرو اجتماعي مقام لوړ شو.

د لوړو طبقو دا نه خوښېدل چې ټیټې طبقې دې د لوړو هغو ځای ته د ختلو امکان ومومي. همدا وجه ده چې د سلطنت د زمانې مورخ ضیا

چې مسلمانان تېریگر وو او په هند کې د دوی حکومت د پردو او بلوسگرو حکومت و. دوی هغه کسان وستایل چې له مسلمانو جمله کوونکو سره یې ډغرې وهلې وې. د دوی په نویو اتلانو کې پاراتوي راج، رانا پاراتاب او شیواجي یادولای شو. د هندي فرقه پرستو مورخانو په ځواب کې مسلمانو مورخانو محمد بن قاسم، محمد غوري او محمود غزنوي د خپلو نویو اتلانو او د اسلام د مدافعانو په توگه راوړاندې کړل.

کله چې د اورنگزیب په مذهبي پالیسي باندې نیوکه وشوه نو شبلي د اورنگزیب ناکامه دفاع وکړه. د تاریخ سیاسي کولو او د اجتماعي او مذهبي ډلو د تعصباتو په خم کې د تاریخ رنگولو، هم د هندوانو او هم د مسلمانو په روحيې باندې خورا ژور اغېز وکړ.

جالبه دا ده چې دغه وخت د هند په مسلماننه ټولنه کې یو سوال راپیدا شو چې د مغولو د حکومت د زوال مسولیت د چا په غاړه دی؟ د اکبر که د اورنگزیب؟ د مسلمانو کمیونالیستو په اند، اکبر د هندي مسلمانانو د زوال ذمه دار دی ځکه ده په خپل حکومت کې گڼ شمېر هندوان شامل کړل چې دا کار د ده له حکومتته د مسلمانانو د څنډې ته کېدو سبب شو. په اردو تاریخ لیکنه کې دغه بحث اوس هم یو له تودو بحثونو څخه دی.

الدین برني ټیټو طبقو ته په خورا سپکه سترگه گوري او واکمنو ته نصیحت کوي چې دوی ته لویې چوکۍ ورنه کړي.

بهکتی غورځنگ د دیارلسمې او خورلسمې پېړۍ د دغسې اجتماعي- کلتوري چاپېریال پیدا او راوړ. ایا دغه نهضت د ټیټو طبقو او بې وسه خلکو اواز و چې هغه دودونه او رواجونه وگوانبوي چې له دوی سره د تعصب او تبعیض سبب کېدل؟ او که بې نور سببونه لرل؟ مورخانو په دې اړه مختلفې خبرې کړې دي. د ځینو په نظر د نهضت مقصد دا و چې اسلام ته د هندوانو د اوبتلو مخه ونیسي او د هندوانو په ټولنه کې چې د اسلام له چلینج سره مخ وه، له لاندې خوا اصلاحات راولي. له بلې خوا ویل شوي دي چې بهکتی نهضت په هندوایزم کې د مسلمانانو د شاملولو هڅه وه. د مشهور مورخ کې این پینکار په نظر، د مسلمانانو غلبې هند ژوبل کړ او بهکتی نهضت د هند د زخمي بدن لپاره ملهم و. روسي مورخانو دغه نهضت د فیوډالیزم په خلاف د خلکو پاڅون تعبیر کړی دی. د ځینو نورو په اند دغه غورځنگ د هغو باورونو او مناسکو د پرېښودلو له لارې د هندو او مسلمان د وحدت نهضت و، چې د دغو دوو دیني ټولنو ترمنځ بې اختلاف پیدا کاوه.

د بهکتی غورځنگ ټول ملاتړي او شارحان د ټیټو طبقو کسان وو او په دې ویاړېدل چې له دغو طبقو سره اړه لري. دغه واقعیت دا رانښيي چې په ټولنه کې تحرک پیدا شوی و او د کاست فولادي نظام د ماتېدو په حال کې و. د بهکتی نهضت بله ځانگړنه دا وه چې په مذهبي چارو کې بې د ملا او پنډت واکداري، د مذهب ظاهري او قشري تعبیر او مذهبي شعایر چلینج کړل. دوی له خدای سره په بې واسطې او مستقیم ارتباط ډېر تاکید کاوه. له خدای سره نېغې رابطې

په مذهبي ډله کې غړیتوب ته اړتیا نه لرله. د خدای مینې ټول تعصبات او اختلافونه ختمول او خلک یې طبقې، عقیدې او توکم ته له پامه پرته سره یو ځای کول. د دې نهضت دریمه لویه ځانگړنه دا وه چې مشرانو یې د خلکو د خوځولو او هڅولو لپاره د شعر مختلف ژانرونه وکارول. دا په نالوستې ټولنه کې خورا اغېزمنه او جذابه طریقه وه. دوی به کلي په کلي گرځېدل او له خدای سره د مینې شعرونه به یې اورول. د دې غورځنگ بل مهم خصوصیت دا و چې لارویانو یې خپل فعالیت په کلیو پورې محدود وساته. د دوی په اند ښارونه د فساد او حرص ځالي وې. نو دوی د کلیو عادي خلکو ته مخاطب شول. دوی د عادي خلکو په زړونو کې د ژغورنې د امید زړې وکرل او د بدمرغیو د زغملو روحیه یې ورکړه. بهکتی نهضت د سگونا او نیرگونا په دوو فکري مکتبونو ووېشل شو.

د سگونا په عقیده د خدایي قدرت د لمانځنې او عبادت لپاره یو شکل او فورم ته اړتیا ده. د دې فرقي پیروانو د بتانو او اصنامو عبادت اختیار کړ. د اصنامو د عبادت لپاره معبدونه پکار شول او په معبد کې د مقدسو کتابونو لوستل او اورول پکار راغلل. د دې مکتب په لویو استادانو او شارحانو کې د سر داس، تلس داس، میرا بهایي، چایتینیا، او ویدیا پي نومونه اخیستلای شو. دغه مکتب د هندوایزم په لوی سین کې حل شو.

په مقابل کې نیرگوما د خدای د عبادت لپاره په هیڅ ډول فورم عقیده نه لرله. دوی د خدای د عبادت لپاره نه کوم معبد ته تلل او نه یې مذهبي مناسک او شعایر تر سره کول. دوی له عقیدې سره سم خدای له هر چا سره شته نو معبد یا جومات ته اړتیا نشته. کسبگر، کارگران

په خوراكي نظام كې تحول

خوپو د ژوند په سټیج كې همېشه مهم رول لوبولی دی. نامتو انټروپولوژیست لویی سټراوس د بشر تاریخ د خوراک د طریقو د بدلانه په اساس په دريو دورونو وېشي: یو هغه دور و چې بنیاد ناپاخه شوي خواره خورل بل هغه دور دی چې بشر اور کشف کړی او د غوښو وړیتول یې پیل کړي دي. په دریم دور كې بشر اېشپدلي خواره خوري. د سټراوس په نظر دغه هر دور د بشري تمدن د پرمختګ د یو پړاو او د خوپو په عادت كې د تحول څرګندونه كوي. چې د خوپو ذایقې وده كړې ده د بشريه جسم او ذهن كې هم بهتري راغلي ده.

خوراک له بدن سره خاصه رابطه لري. د همدې رابطې په اساس غوښتنه کېږي چې د بدن د ضرورت تر اندازې زیات خواره باید ونه خورل شي. کله چې انسان د ښکار له لارې خواره تر لاسه کول نو ډاډه نه و چې په منظم ډول به خواره ومومي. همدا وجه وه چې ډېره ډوډۍ یې خوره ځکه نه پوهېده چې بل ځل به خواره چېرته او څه وخت په گوتو ورځي. چې زراعت وده وکړه د خوپو عادتونه نور شول. نور نو ډوډۍ په اسانه موندل کېدله او په ورځ كې د درې ځله خوراک کولو عادت پیدا شو.

کله چې ټولنه په طبقو ووېشل شوه، هغوی چې سخت کارونه کول، چاغ نه شول او ځانونه یې روغ وساتل خو هغوی چې د نورو د زحمت

او وره کي سوداګر چې د دې فرقې غړي وو د کتابونو په معرفت پسې به یې ټوکې کولې. کبیرجي، رای داس، اخو، بهگت، چرن داس او دادو دیال د دې مکتب لیدران وو.

بهکتی غورځنگ د هندو او مسلمان روحاني د ریا او تعصب په چلینجولو سره د هندوستان په ټولنه كې زغم زیات کړ او د بېلو بېلو مذهبي ډلو د ټکرونو او تناقضاتو په منځ كې یې هارموني راوسته. که څه هم دې فرقې په مذهب كې واكداري ونه منله خو په خپلو پیروانو یې ټینګار وکړ چې د مرشد او گورو ومني.

په دې نهضت باندې دا نیوکه کېږي چې د وګړي په ژغورنه یې تاکید وکړ خو د ټولني د ژغورنې لپاره یې هڅه ونه کړه. بله دا چې د ژغورنې په چاره كې یې ډېر څه خدای ته حواله کړي وو او عقیده دا وه چې خدای به ظالمانو او مظلومانو ته سزا او جزا ورکوي.

خو په مهاراشترا كې، بهکتی نهضت چې رام داس خپور کړی و، مهاراشترا دهرم رامنځ ته کړ. رام داس له مغولو سره په مقابلې كې د شیوا جي ملاتړ وکاوه او خپله امپراطوري یې جوړه کړه. په پنجاب كې گورو نانک د نیرګونا مکتب پیروي وکړه خو پیروانو یې ورو ورو د لاره پرېښوده او سیک ټولنه یې د مغولو پر خلاف پوځي کړه.

که څه هم بهکتی نهضت د تاریخ برخه ده، خو سندرې یې تر اوسه پورې خلک په هیجان كې راولي او د ورځني ژوند له هغه خشن او تریخ ماحوله یې چې پکې اوسي راباسي. خلک د سولې، روغې جوړې او هارموني دنیا ته وربولي.

ډوډۍ خوړله چاغ او لټ شول. دوی ته چاغښت او کار نه کول د نېکمرغۍ او شتمنۍ نخښې ښکاره شوې. په سند کې د تالپور میرانو چاغوالی د ښکلا سمبول ګاڼه.

د تمدن د انکشاف په یوه پړاو کې د بشر مسالو ته پام شول چې د خوړو خوند زیاتوي. اروپایي سوداګر په مسالو پسې اسیا ته راغلل چې استعمار ته یې لار پرانیستله. په دغو مسالو کې مالګه مهمه وه. مالګې نه یوازې ډوډۍ خوندوره کوله بلکې غوښه یې هم له ورسټېدو ساتله. همدا د مالګې اهمیت و چې حکومتونو د مالګې تولید انحصار کړی او ټکس یې ورباندې لګولی و. په ځینو هېوادونو کې مالګه د پیسې په توګه استعمالیده او په تنخواه کې ورکول کېده.

خوړه په هر کلچر کې مقدس ګڼل کېږي او د ارباب النواعو او الهود رحمت او حمایت د ترلاسه کولو لپاره هغو ته وړاندې کېږي. دا دود هم و چې خوړه د اولیا و الله ګانو او مقدسینو په نوم د خوړانو په منع کې وپېشل شي. عقیده وه چې په زیارتونو کې پخه شوې ډوډۍ خپل چاپیریال مبارکه کړي ده او چې زیارت ته راغلي کسان یې وخورې شفا به ومومي. په مذهبي مراسمو کې د خاصو خوړو د پخولو دود تر ننه پورې پاتې دی. مثلاً په محرم کې حلیم (په افغانستان کې بیا شوله زرد پخېږي. ژباړن) او یا د برات په شپه حلوانن هم معمول دي.

په ځینو دینونو کې ځینې خوړه منع دي. هغه خوړه چې په اسلامي کلچر کې ورباندې بندیز نشته حلال باله شي او د یهودو حلال خوړه کوشر بلل کېږي. په هندو ټولنه کې د ډوډۍ د پاکۍ او ناپاکۍ مفهوم ژورې رېښې لري. پخوا د لوړې طبقې هندوانو د لاندې کاست له وګړیو سره ډوډۍ نه خوړه. د لوړې طبقې ځینې کسانو به غوښه بېخي نه خوړه، تر دې حده چې پیاز او اوبه یې هم چې د غوښې په پخولو کې

پکار بدل، نه خوړل. د دوی په اند، اشپزخانه مقدسه ساحه وه چې بل هیچا د ورتلو اجازه نه لرله. البته، په اوسنۍ هندو ټولنې کې د دغو خبرو اهمیت کم شوی دی.

د اشرافو لپاره پخلنځی د حیثیت یوه ذریعه هم وه. د اشرافي د کور اشپز د ډېر اهمیت څښتن و ځکه ده داسې ډول ډول خوړه برابرولای شوی چې د بل چا د وس خبره نه وه. اشرافي به د خپل ثروت او مېلمنه پالنې د ښودلو لپاره خپل دوستان او خپلوان دعوتول او نوي نوي خوړه به یې ورته پخول چې مېلمانه تر تاثیر لاندې راشي. په یوه دسترخوان باندې کېناستلو وګړي سره نژدې کول. د ډوډۍ د بلنې نه منل د کوربه د سپکاوي معنا لرله.

له بلې خوا، وړی کس ټولنې ته خطر ګڼل کېده. هغه د خپلې ګېډې د اورد وژلو لپاره هر جنایت ته تیار و. تاریخ دا هم راته وایي چې د کاختۍ په وختونو کې خلکو د خوړو په منع کې د حلال او حرم فرق نه دی کړی. لوړې او کاختۍ اخلاقي اقدار هم له پښو غورځولي دي. په داسې حالاتو کې میندو او پلرونو د یوې ګولې ډوډۍ لپاره ماشومان پلورلي دي. لوړې او کاختۍ ښځې تر نارینه وو زیاتې خوړولې او فحشا او بې عزتۍ ته یې اړایستلې دي.

د جګړې، وچکالۍ یا کاختۍ په وختونو کې به خوړه په جیره ورکول کېدل. په دغسې حالاتو کې به د سوداګرو غوا لګنه شوه، ښې ګټې به یې وکړې.

په ځینو دیني عقیدو کې د معنوي پیاوړتیا لپاره د لوړې ګالل هڅول شوي دي. ویل شوي دي چې بودا ځکه د معنویت لوړو مدارجو ته ورسېد چې لوړې یې وګاللې. مور د صوفیانو په سلوک کې هم د ښوولۍ ستاینه وینو ځکه عقیده ده چې یوازې وړی بنیادم ډېر ژور او

د محصلانو غورځنگونه

نن سبا په گرده نړۍ کې محصلان په سیاسي، کلتوري او اجتماعي فعالیتونو کې فعاله برخه اخلي او د ځپونکي دودیز سیستم په خلاف اواز اوچتوي.

دا د دیموکراسي او د هغې د موسسو نتیجه ده چې محصلان او زده کوونکي د یوه فعال قشر په څېر را څرگند شول. تر دیموکراسي دمخه په منځنیو پېړیو کې محصلان له هر ډول سیاسي او اجتماعي ارتباطاتو جدا په خپلو تعلیمي ادارو کې ایسار وو.

د محصلانو په سیاسي فعالیتونو کې درې عاملونو لوی لاس لرلی دی. اول باید صنعتي انقلاب یاد کړو چې په انگلستان کې پیل او په نوره اروپا کې خپور شو او د فیوډالیزم کلچر یې ختم کړ. د دې کلچر د ختمېدو په نتیجه کې د فرد حیثیت د هغه په لیاقت او تخصص پورې اړه پیدا کړه او دغه شي د یوې فعالې کارگرې طبقې له پیدا کېدو سره مرسته وکړه چې د ټولني د جوړښت د بدلېدو سبب شوه.

صنعتي انقلاب په تعلیمي نصاب هم اثر واچاوه، ځکه فابریکو ماهرو منیجرانو او ټکنیشنانو ته اړتیا لرله. دې شي منځنیو اقسارو ته یو چانس په گوتو ورکړ چې خپل اولادونه د مناسبو دندو د ترلاسه کولو لپاره تعلیمي ادارو ته واستوي.

دویم لوی عامل د فرانسې د ۱۷۸۹ کال انقلاب و چې سلطنت او فیوډالیزم یې ختم کړل او د ملي دولت بنیاد یې کېښود. ملي دولت د

متمرکز فکر کولای شي. د صوفیانو په اند، خواړه د جسم لپاره خو لوږه د روح لپاره اړین دي. همدا وجه چې صوفي بزرگانو بېوزلي ستایلې او شتمني غندلې ده.

د حیرانتیا خبره دا ده چې د هغو طبقو خلکو چې د تاریخ جوړوونکې یې گڼو، خپلې گېډې د بزگرو په اضافي تولیداتو مړې کړې دي. د ښار د اوسېدونکو ډوډۍ د استثمار شویو کلیوالو په لاسونو برابرې. دا هم د تاریخ یو حقیقت دی چې که ښارونو ته غلې دانې او نور خواړه ورنه شي، له وگړیو تشېږي، په ډاگونو بدلېږي.

تعلیم کار د کلیسا له گوتو وایست، ملي یې کړ. دې پېښې د منځنۍ طبقې ډېرو ماشومانو ته گټه ورسوله.

د محصلانو په سیاسي کولو کې دریم لوی عامل د فیلسوفانو، مفکرانو، ناول لیکونکو، هنرمندانو، او شاعرانو وو چې ټولنې ته یې سیاسي او اجتماعي شعور ورکړ. ښوونکو او استادانو شاگردان وهڅول چې په عملي ژوند کې برخه واخلي او د سیاسي او اجتماعي بدلون لپاره مبارزه او مجاهده وکړي.

دغو پېښو په شریکه په اروپا کې د محصلانو د غورځنگونو پیلېدو ته لاره واره کړه. کله چې ناپلیون جرمني، روسیې، ایټالیې او استریا ته ماته ورکړه او په نتیجه کې یې په مغلوبو ولسونو کې د خپلو ملکونو د ازادۍ لپاره نیشنلزم غزونې وکړې نو د محصلانو په غورځنگونو کې لا ډېر قوت پیدا شو.

په ۱۸۱۵ میلادي کال کې د ناپلیون له ماتې وروسته، د استریا صدراعظم میترنیخ اروپا ته زور نظم (د اولډ اړدر) ستون کړ چې محصلانو ونه مانه د میترنیخ له اقدام سره د مقابله لپاره د جینا پوهنتون محصلانو یوه اتحادیه جوړه کړه چې د بورشن شافتن په نوم یادېږي. د دې اتحادیې څانگې د جرمني په کابو ټولو پوهنتونونو کې په لنډ وخت کې جوړې شوې. پخوا به محصلانو نشې کولې، بلواوې به یې جوړولې یا به یې د غیرت په نوم له یو بل سره ډغرې وهلې خو دلته د محصلانو بل ډول مبارزې پیل شوې. دا سیاسي مبارزې وې.

د اتحادیې غړیو د وطنپالنې جذبه لرله او شعار یې شرف، ازادي او وطن و. اتحادیې په ۱۸۱۷ کې په وارت بورگ کې د محصلانو عمومي غونډه راوبلله. راغونډیو شویو محصلانو په خپلو کې ملگرتوب احساس کړ او د بورشن شافتن د شعار ملاتړ یې وکاوه.

دوی په ۱۸۱۹ کې یو ځل بیا په جینا کې سره راغونډ شول او اتحادیې ته یې وفاداري څرگنده کړه. بالاخره د جرمن محصلانو لومړۍ اتحادیه جوړه شوه. دوی تور، سور او طلايي د جرمني ملي رنگونه وبلل. اتحادیې د محصلانو د ژوند په طرز کې تغییرات راوستل. دوی اوږدې څڼې او اوږدې ږیرې پرېښودې، د جرمني د منځنیو پېړیو زمانه یې ایډیاله وبلله او هوډ یې وکاوه چې یوه کلمه فرانسوي به هم نه وایي.

د محصلانو د اتحادیې محبوبیت جرمني دولتونه ووېرول او په ۱۸۱۹ کې یې د پورشن شافتن د بندولو حکم وکاوه. د محصلانو د توندو حرکتونو د درولو لپاره ځینې قوانین نافذ شول تعلیمي ادارو ته پټ جاسوسان واستول شول چې د محصلانو فعالیتونه وڅاري. د پروفیسرانو لکچرونو ته به جاسوسان ورتلل چې وگوري دوی څه وایي. څارگرو به د هغو کتابونو لیستونه کتل چې محصلانو لوستل. دغو محدودیتونو محصلان پټو فعالیتونو ته اړایستل چې د څار له ادارو خوندي وي.

د ۱۸۳۰ کال د انقلاب په درشل کې چې قانوني نظام غوښتنه کېدله، بورشن شافتن بیا فعالیت پیل کړ. که څه هم دغه انقلاب کامیاب نه شو خو محصلانو د انقلابونو نوې تجربه وکړه. محصلان څو کاله وروسته په ۱۸۴۸ کې په پاریس، ویانا او برلین کې د نورو انقلابي گروپونو د تکره شریکانو په توگه راڅرگند شول. د ۱۸۴۸ کال د انقلابونو اجندا دا وه چې په اروپا کې سلطنتي نظام ختم کړي او په ځای یې د اساسي قانون حاکمیت او دیموکراتیکې ادارې راولي. دوی له حکومتي قواوو سره چې پوره مسلح وې، مقابله وکړې او په لارو کوڅو کې یې مورچې جوړې کړې چې د دغو قواوو د حرکت مخه

تاریخ او افسانه

کلاسیک مورخان خپله ټوله انرژي د جگړې او د هغې له پیله تر پایه پېښو په تفصیلي بیان لگوي. خو د جگړو حالات ممکن له بېلو بېلو زاویو وڅېړل شي. نظامي ماهران او جنرالان یې له دې چې د جگړې تباهیو ته اهمیت ورکړي، ډېر پام د جگړې د تاکتیکونو او ستراتیژي څېړلو ته کوي خو د تاریخ خپل ماهران د جگړې په علتونو او نتایجو ډېر غږېږي.

معمولا د فاتحانو د کړو وړو په وړاندې کولو کې مبالغه کېږي او د اتلانو په څېر انځورېږي. د جگړې په ډگر کې بری ملي احساسات پاروي. دغه بری په شور و شوق و ولوله لمانځل کېږي او کله نا کله خو د بري نېټې ان ملي ورځې شي او جشن یې جوړېږي.

تاریخ چې د غالبانو له لیده ولیکل شي د مغلوبانو لید ورکې له پامه وغورځي. په دغسې لیکنو کې د تېري او مداخلې د عادلانه ښودلو هڅه روانه وي او افتخار ورباندې کېږي. هر وخت چې په یوه ملک تېری شوی دی، د تېري لپاره اخلاقي توجیحات تراشل شوي دي. معمولا ویل شوي دي چې د مداخلې په برکت ولسونه د پرځېدلیو واکمنو له ظلمه ژغورل شوي او له انارکي او گډوډي راوتلي دي.

د بابر د يرغل د عادلانه ښودلو لپاره، مغولو مورخانو لیکلي دي چې هغه وخت په هندوستان کې گډوډي وه، وړې، وړې باجهې وې چې په خپلو کې سره جنگېدلې او هېواد په اجتماعي او اقتصادي بحران کې

ونيسي. محصلان د لارو کوڅو په نښتو کې ډېر تکړه وو، تر اخره په میدان کې ودرېدل.

دلته مهم ټکی دا و چې محصلانو د دیموکراتیک مقصد لپاره د عادي خلکو په خوا کې مبارزه کوله. که څه هم انقلاب ناکام او په درې واړو ښارونو کې وځپل شو خو محصلانو له خپلو تجربو عملي سبقونه زده کړل چې په راتلونکو غورځنگونو کې یې ورنه استفاده وکړه.

په ایټالیا کې محصلان په یوه گروپ کې چې د کاربوناري (د سکرو لمبه) په نوم ټولنه یې جوړه وه، شامل وو. دوی واحده ایټالیا غوښته او په دې لړ کې یې د مازیني د هڅو چې د پردو له منگلو یې د ایټالیا د را ایستلو لپاره مبارزه کوله، ملاتړ کاوه.

وروسته بیا په روسیه کې هم د محصلانو اتحادیه جوړه شوه چې د زار له استبداد سره مقابله وکړي. دوی په روسیه کې ترور او تشدد ته مخه کړه چې واکمنه طبقه ووېروي او دا ورته ووايي چې د خلکو د منافعو په خلاف گام مه اخلئ.

د دغو غورځنگونو تخم په اسیا، افریقا او لاتینې امریکا کې هم وکرل شو او هلته محصلانو د ازادۍ په مبارزو کې د مخکښو رول ولوباوه.

لاهو و. مغولو په هند کې انارکي ختمه کړه او سیاسي تېکاو یې راوست.

کله چې انگرېزانو د ایسټ انډیا کمپنۍ په ذریعه په هند کې سیاسي واک تر لاسه کړ نو ادعا یې کوله چې د مغولو د امپراطوري د زوال په نتیجه کې اداره فاسده شوه، په ملک کې گډوډي و ناامني راغله، پرنګیانو ناسمه اداره ختمه کړه او (انګرېزي سوله) یې راوسته.

په دغو دواړو مثالونو کې د غالبانو لیدلوری بیان شوی خو د مغلوبانو لیدلوری هېر شوی دی. حقیقت خو دا دی چې هندي ټولنه نه د بابر تر یرغل دمخه او نه د انګرېزانو د مداخلې په درشل کې له بحران سره مخ وه. د مغولو او انګرېزانو د وخت مورخانو ځکه د هند منفي انځور وړاندې کړی دی چې یرغل او غلبې ته پلمې جوړې شي.

د هند د ټولو سیمو او صوبو په نیولو کې د انګرېزانو د مداخلې او غلبې لپاره د توجیه پالیسي دغه یو شان وه. کله چې انګرېزانو په ۱۸۴۳ کې سند ونيو او په ۱۸۴۹ کې یې پنجاب لاندې کړ نو د دغو سیمو د سیاسي بحران او اداري کمزورۍ په اړه یې دومره په قوت خبرې وکړې چې خلکو رشتیا بللې، د تېریګرو نظر یې ومانه او ان تر ننه پورې په هند باندې د انګرېز حکومت د خدای رحمت گڼل کېږي.

خو همېشه داسې نه وي چې مغلوبان د غالبانو لیدلوری ومني. داسې هم شوي دي چې مغلوبانو خپله ماته نه ده منلې، هغه یې د دسیسې او خیانت نتیجه بللې او د لاسه وتلي ویاړ د ستونزو لپاره یې مبارزې ته ادامه ورکړې ده.

په دولسمه میلادي پېړۍ کې محمد غوري څو ځله په هند حمله وکړه. د هغه لویه جګړه په ۱۱۹۱ کال کې د تاریخ په میدان کې له پریټویراج سره وه چې ماته یې وکړه او د اجل له غشي په تصادف کې یې شو. له دې

پېښې کال وروسته د تاریخ په دویمه جګړه کې محمد غوري خپل بدل واخیست. پریټویراج مات شو او ووژل شو، خوراجپوتو ماته ونه منله.

د پریټویراج راسا په نوم کتاب کې چې د دې جګړې بیان راغلی، تاریخ تحریف شوی دی.

د ځینو مورخانو په قول دا تاریخ هغه وخت و لیکل شو چې پریټویراج ژوندی و خو ځینې نور ادعا کوي چې دغه تاریخ څو سوه کاله وروسته په اولسمه پېړۍ کې لیکل شوی دی. دغه کتاب د پریټویراج ماته نه مني او بلکې وايي چې راجا له ماتې وروسته محمد غوري ته بندي راوستل شو. د راجا چې سترګې تړل شوې وې، ورنه وغوښتل شول چې یوه نخښه وولي خو د محمد غوري وویشت، هغه یې وواژه او بیا یې ځان وواژه. دا کیسه چې له راجا یې اتل جوړ کړی دی او د پریټویراج راسا خورا مهمه برخه ده، په راجپوت قبایلو کې ډېره مشهوره شوه.

د تاریخ د میدان ماته په کتاب کې په بري واوښته. دا مثال رابښي چې کله د تاریخ او افسانې تر منځ ټکر واقع کېږي نو افسانه چې احساساتي روایت کوي، له تاریخه میدان وړي.

په ۱۳۸۱ کې صرب امیر، لالازار ته عثمانیانو ماته ورکړه خو صربانو د یوې جوړې کړې افسانې په ذریعه چې د دوی په ټولنه کې خورا مشهوره شوه، ماته په بري واروله افسانه وايي چې د جګړې تر پیلېدو دمخه امیر ته فرشته راغله، پوښتنه یې ورنه وکړه چې ایا دی په جګړه کې بری غواړي چې په فاني دنیا حکومت وکړي او که غواړي چې شهید شي، خپل قام ته جنت وگټي. لالازار د قام د خیر په خاطر شهادت غوره کړ. په دې ډول وینو چې د جګړې په میدان کې ماته د صربو لپاره په معنوي فتحې بدله شوه. لالازار د خپلې قربانۍ له برکته د کلیسا په بزرگانو او مقدسینو کې حساب شو.

نو د تاریخ او افسانې په روایت کې دومره فرق دی.

د مغولو دولت

د اسیایي دولتونو په اړه ویل شوي دي چې استبدادي جوړښت یې درلود او زورور و او اکمنو یې خپله اراده د قانون په چوکاټ کې نه ایساروله خو سلطنتي نظامونه که په اروپا کې وو یا په اسیا کې، یو شان ځانگړنې یې لرلې. دغه نظامونه خورا متمرکز وو. سلاطینو ته چې اصلي قدرت له دوی سره وو، ځانونه د خدای له خوا ټاکل شوي بنسکارېدل.

البته، دغو رژیمونو ځینې موسسې لرلې چې د سلاطینو د قدرت کاغذ باد ته یې چېلک وراچاوه. په اروپا کې فیوډالانو وخت په وخت د پاچا واک چلینج کاوه او د ادارې په اډانه کې یې خپله برخه غوښته. دغه راز په اسیا کې، جاگیردارانو او دیني عالمانو هڅه کوله چې پاچا د دوی د گټو او غوښتنو خیال وساتي او په دې برخه کې یې خودسری ته پرې نه ږدي.

په اسلامي ټولنو کې د مرآة الامرا په نوم یو ژانر و چې واکمنو ته پکې توصیه کېدله چې په عدل وچلېږي او د رعیت خیال وساتي. د نظام الملک سیاست نامه د دې ژانر یو کتاب دی چې د منځنیو پېړیو د مسلمانو واکمنو او امرانو د خوښې اثر و. په سیاست نامې سر بېره د مسلمانو امیرانو د لارښودنې لپاره نور گڼ کتابونه هم کښل شوي دي.

مورخانو د مغولو د دولت د جوړښت په اړه مختلفې خبرې کړې دي. یوه ډله وایي چې دا یو پیاوړی مرکزي دولت و چې اداره یې د بیروکراسي په لاس کې وه. ځینو مورخانو ورته د (میراثي بیروکراتیک دولت) عبارت کارولی دی. د مورخانو بلې ډلې ویلي دي چې په دغه دولت کې واک دومره متمرکز نه و بلکې په بېلو بېلو اداري واحدونو کې وېشلی و. د دغو اداري واحدونو اداره کوونکو مستقل واک درلود او له ځایي غوښتنو سره سم سیاست یې کاوه. په دې منځ کې امپراطور د مرکز او ولایتونو تر منځ یوازې د ارتباط ذریعه وه.

د مغولو د دوران مورخانو خپل پام دربار او مرکز ته اړولی دی او د هغو په اړه یې رپورټونه ورکړي دي خو اوس د نوموړي دوران د تاریخ په مطالعه کې یو بل تمایل پیدا شوی دی. اوس پوهان غواړي چې د ادارې په بدلونونو او د پالیسیو په جوړولو کې د هغه وخت د ولایتونو نقش او اهمیت مطالعه کړي.

فرحت حسن په خپل کتاب کې چې (د مغولو په هند کې دولت او ولایتونه) نومېږي، وایي چې قدرت د دولت د موسسې یو مهم عنصر و. قدرت له یوې خوا، واکمنو او زورورو طبقو د خپلو گټو د ساتلو لپاره استعمالاوه او له بلې خوا د حکومتي مقاماتو او ځمکه والو له فشار او ظلمه د خلکو د ساتلو لپاره استفاده ورنه کېدله دی دا هم وایي چې په منځني پېر کې د اشرافیت د وفادارۍ مفکوره نه وه. اشرافو به د خپلو شتو او امتیازونو د ساتلو لپاره د وفادارۍ لوري بدلول رابدلول.

ځینې مغول اشراف د همایون (۱۵۳۰-۱۵۵۵) له درباره وټنښتېدل، د گجرات د پاچا بهادرشاه (۱۵۲۷-۱۵۳۷) په دربار کې یې پناه

واخیسته کله چې همایون گجرات ونيو، د بهادر شاه اشراف سمدستي د همایون ملگري شول خو بزگرو او سوداگرو د همایون واک ونه مانه او خپل پاچا ته یې د مالیې ورکول جاري وساتل. د دوی دغه چلند همایون په غصه کړ، خپلو عسکرو ته یې د لوټ، تالان او قتل عام امر وکاوه. دا پېښه رانیسي چې که به واکمن عادل و، عامو خلکو ورسره وفا کوله.

فرحت حسن له محبوب واکمنه د خلکو د ملاتړ یو بل مثال ورکوي. د گجرات پاچا سلطان محمود دومره کمزوری و چې ان د خپل رعیت دوو اشرافو یې اطاعت نه کاوه او همېشه یې ورته دسیسې جوړولې. سلطان یوه ورځ بازار ته ووت او په عوامو یې غږ وکاوه چې له دغو دوو یې وژغوري. خلکو چې د سلطان شکایت واورېد، د دواړو کسانو په کورونو ورغلل، کورونه یې وروسخول، شتمني یې ورتالا کړه او مجبور یې کړل چې ښار پرېږدي، وتښتي.

له همایونه وروسته، نورو مغولو واکمنو د هغه له سیاسي تجربو ځینې درسونه زده کړل. فرحت حسن په نیول شویو سیمو کې د مغولو د بري په علتونو غور کړی دی. دی وايي چې د مغولو دولت محلي اشراف، علما او صوفیان په دولتي کارونو کې استخدام کړل او د دوی د وفادارۍ د ترلاسه کولو لپاره یې لقبونه او جاگیرونه ورکړل. له بلې خوا په هغه دوران کې بزگرانو ته هم خاصه توجه کېدله ځکه چې له دوی سره د عوایدو یوه لویه برخه غوټه وه.

حسن د سورت او کامیبي مثالونه ورکوي چې مغولو والیانو هلته د ځایي اشرافو او سوداگرو په همکارۍ حکومت کاوه. والیانو د مرکزي حکومت نماینده گي کوله او ځایي اشرافیت ته په اداره کې برخه ورکړه شوې وه. دا ښيي چې د مغولو دولت مطلق العنانه نه و

بلکې د ځایي خلکو په مرسته یې حکومت چلاوه. د بازار خلکو او سوداگرو به د فاسدو او نالایقو چارواکو په خلاف مظاهري کولې او د هغو د عملونو په اړه به یې پاچا ته معلومات ورکول. پاچا معمولاً د خلکو غوښتنه منله او نامحبوب افسران یې تبدلول.

خلکو له چارواکو د شکایت څرگندولو بېلې بېلې طریقې لرلې. یوه طریقه یې دا وه چې په چارواکي پسې به یې سپکې سپورې و ویلې، سپکه به یې ورواړوله او د خندا او د ټوکو به یې کړې.

په ۱۶۸۵ کال کې چې د مارکیت د چارو مسوول شیخ عبدالوهاب د قیمتونو په کنټرول کې پاتې راغی، نو خلکو یې په گاډۍ باندې تېرې وورولې او توهین یې کړ. په ۱۷۲۴ کې د کامیبي د والي احسان الله په کاروان باندې هم خلکو همدا ټوکه وکړه، د تیږو باران یې ورباندې ووراوه. احسان الله د خلکو خورا بد ایسېده.

د مغولو د دوران په هندوستان کې دا هم وینو چې سوداگرو او دوکاندارانو د حکومت د پالیسو خلاف خپل دوکانونه بند کړي او چارواکي یې د خپلو غوښتنو منلو ته اړ ایستلي دي. تاریخ راته وايي چې عوامو د بې عدالتۍ او فساد پر خلاف همېشه اواز اوچت کړی دی او داسې نه وو چې دوی دې یوازې لاس ترزنه کښي، د نورو د قدرت د لویې ننداره دې وکړي.

د قبرونو ډبرلیکونه

د مړي خښول خورا پخوانی دود دی. دا عقیده چې مړي به یوه ورځ راپاڅي او ژوندي به شي، د دې سبب شوې ده چې ټولنه او خپلوان د مړي خپل شيان په قبر کې ورسره خښ کړي چې په بیا ژوندون کې یې پکار راشي. په دغو شيانو کې خټین لوبښي، ډوډۍ، وسلې، جواهر او زیورات شامل وو. په قبرونو کې ایښودل شویو شيانو لرغونپوهانو ته د پخوانو ټولنو د کلچر او تاریخ په اړه ډېر څه وروښودل.

کله چې په گڼو ټولنو کې د شخصي جايداد د لرلو او ميراث مفکوره خپره او د مړي د اولاد او خپلوانو تر منځ د هغه د جايداد د وېشلو چاره عامه شوه، په قبرونو کې د شيانو د ایښودلو رواج له پامه وغورځېد.

د قبر د پاسه ډبرلیک ځکه رواج شو چې د قبر خاوند وپېژندل شي. ډبرلیکونه مازې نخښې نه وې بلکې د مړي د ژوند په اړه معلومات، د هغه بریاوې، وړتیاوې، ځانگړنې، او د هغه لپاره دعا چې په بله دنیا کې یې جنت په نصیب شي، دا ټول پکې راتلای شوی. کله نا کله به په ډبرلیک باندې د فاني دنیا په اړه او د دنیايي خوندونو په یاد د مشهور شاعر اشعار ثبت شوي وو. په ډبرلیکونو به دا یادونه هم راتله چې د ژوند وروستی منزل دغه دی.

مورخانو چې د مختلفو زمانو د قبرونو ډبرلیکونه ولوستل، هڅه یې وکړه چې د بېلو بېلو زمانو د کلتوري او اجتماعي اقدارو او رواجونو

د تاریخ په تدوین کې ورنه کار واخلي. مثلاً که ټولني په قیامت عقیده لرلې ده نو د هدیرو ډبرلیکونو یې په بله دنیا کې د اجر و جزا په اړه د خلکو باورونه را اخیستي دي. که ټولنه بېخي بې دینه وه نو د قبرونو ډبرلیکونو یې د خدایانو او د هغوی د غضب او جزا گانو په اړه خبرې نه دي کړې.

په تاریخي لحاظ د بلې دنیا وېره هاله را پیدا شوه چې لویو دینونو ظهور وکړ او د ښو چارو لپاره په جنت کې د اجر او د بدو چارو لپاره په دوزخ کې د جزا مفکوره وغورځېده. په بې دینو ټولنو کې د مرگ وېره نه وه. مړینه له اندېښنې پرته طبیعي ښکارنده انګېرل کېدله.

د قبرونو د ډبرلیکونو په بحث کې د رومیانو د قبرونو لیکنې خورا جالبې دي. مورخان او لرغونپېژندونکو د رومي قبرونو کابو سل زره ډبرلیکونه لوستي دي. دغه لیکنې رانښيي چې دوی په قیامت باندې چندان عقیده نه لرله او ان د مرگ په وخت یې هم د دې دنیا له چارو سره دلچسپي وه. دا د روم د اشرافو او شتمنو رواج و چې له ښاره راوتلې لارې په غاړه به یې قبر جوړاوه. په دې کار کې مقصد دا و چې لارویان او مسافر قبر ته ودرېږي او ډبرلیک ولولي. د ډبرلیکونو موضوعات د مړيو له شخصي مسایلو سره اړه لري. په گڼو ډبرلیکونو باندې دوستانو او خپلوانو ته د قبر د څښتن ورمونه او لارښوونې او غلیمانو ته یې کنځلې او غندنې لولو. لارویانو ته د ښه سفر هیله یوه بله هغه خبره ده چې په رومي ډبرلیکونو کې یې ډېره وینو.

د یوه رومي قبر په ډبرلیک باندې لاروي ته ویل شوي دي چې: لارویه، ولوله هغه څه چې ما په دې دنیا کې کړي دي. او اوس چې تا ډبرلیک ولوست نو ښه سفر درته غواړم. په ځواب کې یوه لاروي په دغه قبر باندې کښلي دي چې: ځان ته یې هم وغواړه.

ځینو کسانو د خپلو قبرونو په ډبرو خلکو ته خپل پیغامونه پرې ایښي او ورته ویلي یې دي چې د دوی د ژوند له تجربو سبق واخلي. د یوه رومي قبر په ډبره کښل شوي دي: زما چې څومره ژوند و ټول مې په ذلت او کنجوسی کې تېر کړ. زه درته نصیحت کوم چې تر ما له ژونده ډېر خوند واخلم. دا ژوند دی: تر دې ځایه راوړسېدې او نور به یې وغځوي. ما د خپل استاد نصیحت ته هیڅوخت اعتنا ونه کړه. له ډاکټرانو سره پام کوه. دوی زما په قاتلانو کې شامل دي.)

ځینو کسانو ان د قبر له منځه هم خپل غلیمان او مخالفان نه دي هیر کړي او سپکې سپورې یې ورته ویلي دي. یوه اشرافي هغه څوک چې ده ازاد کړی او هغه ورسره خیانت کړی و، د خپل قبر په ډبرلیک باندې قطع الطریق او لاره وهونکی بللی دی. یوه پلار ویلي دي چې نه منونکې لور ته میراث نه ورکوي. یوې مور په بلې ښځې تور لگولی چې د دې زوی ته یې زهر ورکړي دي. د یوه قبر په ډبرلیک باندې د مړي دا ارزو کښل شوې ده چې د ده گناهکار او شریر ملگری دې د اسمانونو د خدایانو په غضب گرفتاره شي.

د ماشوم یا ځوان په مړینه د ویر او خپگان خبرې هم د قبرونو په ډبرلیکونو لوستلای شو. یو ځای لولو: باکس (په روم کې د شرابو خدای) دی و تنستاوه چې د ځان دوست او ملگری یې کړي.

د شخصي ژوند تاریخ په نوم کتاب مولف پاول وبن لیکي چې: موږ په دې باندې د یوه حقیقت په توگه پوهېدلې یو چې کله به یو رومي د یو څه مطالعې شوق وکړ نو له ښاره به ووت. د قبرونو د ډبرلیکونو لوستل د بدخطو کتابونو تر لوستلو اسانه وو. هلته به هیچا د ویرجنو د ویر خبره نه کوله، ټولو د مړي د اجتماعي رول او د کورنۍ او ملگرو په مقابل کې د هغه د وفا او تر سره کړیو کارونو ذکر کاوه. دا یو

اجتماعي عیب نه و چې د چا په مېلمستیا کې دې د هغه د قبر د ډبرلیک په اړه خبرې وشي. د کوربه په ذهن کې به شاید غمجن فکرونه ورتېر شوي وای خو هغه به دا ډاډ ترلاسه کړی و چې له مرگه وروسته به یې هم د خلکو په خاطر وکې درناوی کېږي.)

د تېرو وختونو د ډبرلیکونو مطالعه رانښيي چې څنگه د مرگ مفکوره وخت په وخت بدله شوې ده. خو یو شی یقیني دی او هغه د انسان دا ژوره ارزو ده چې له مرگه وروسته هم هېر نه شي. ځینې کسان د لنډ وخت لپاره په حافظو کې پاتېږي، ځینې نور چې ښکمرغه دي، د ژغورونکو او اتلانو په حیث د ډبر وخت لپاره په یادونو کې پاتېږي. موږ د مړه بنیاد د یاد په ژوندي ساتلو کې د قبرونو د ډبرلیکونو له روله انکار نه شو کولای.

تنباکو

په طبي لحاظ خو اوس دا معلومه ده چې سگرت څکول د روغتيا لپاره د زهرو حيثيت لري او له همدې کبله د دې عادت د پرېښودلو او کمولو په مقصد قوانين تصويب شوي او اجتماعي بنديزونه لگېدلي دي چې عمومي ځايونه د تنباکو له لوگيو پاک وساتل شي. خو داسې زمانه هم وه چې اروپايان د تنباکو په ليدو گېڼي نيول او د زړه له تله يې غوښتل چې له امريکا څخه په دې نوي راوړل شوي بوتي عادت شي. تمباکو په لومړي ځل له امريکا څخه اروپا ته اسپانويانو راوړل.

په کيوبا کې د کولمبس ملگرو د ځايي خلکو تنباکو څکول ليدلي وو. دغه مشاهده په اسنادو کې دا رنگه ثبت شوې ده: دوی دا يو سر بلوي او دا بل سر زېښي، ژدويي يې او هغه لوگی کشوي ټټر ته يې نښاسي، چې ورسره يې بدن کرخت کېږي، گواکې نشه کېږي، دوی وايي چې دا چم وکړي بيا نو ستړيا نه پېژني.

تمباکو په اروپا کې ژر عام شول. پرتگاليانو تمباکو جنوبي هند ته راوړل او له همدې ځايه د اسد بېگ په نوم يوه اشرافي په لاس په (۱۶۰۴-۱۶۰۵) کې د اکبر دربار ته راوړل شول.

اکبر پاچا، اسد بېگ بېجاپور ته د خپل استازي په حيث استولی و. دلته د تنباکو وليدل او څرنگه چې پوهېده چې اکبر د نويو او نادرو شيانو شوقی دی نو فيصله يې وکړه چې تنباکو د سوغات په توگه

اکبر ته يوسي. د اسد بېگ په قول اکبر يې په ليدو تعجب څرگند کړ، د تمباکو په باره کې يې چې په پايب کې و، پوښتنې وکړې، ويې ويل، دا څه دي، له کوم ځايه دې راوړي دي. نواب خان اعظم ورته وويل چې: دا تنباکو دي، په مکه او مدينه کې ورسره خلک ښه بلد دي. دغه طبيب تاسې معظم ته د دوا په توگه راوړي دي.

اکبر کنجکاو شو او ويې غوښتل چې ويې څکوي. اسد بېگ ورته يو ښکلی چيلم راوړ. دا چيلم چې درې زرې (د لاس د منځوۍ گوتې له سره د څنگلۍ تر سره پورې فاصله چې په متوسط ډول نيم گز کېږي. ژباړن) اوږد و، په ښه طريقه وچ شوی او رنگ شوی و. دواړه سرونه يې جواهر نشانه او مينايي شوي وو. د دربار طبيب هڅه وکړه چې پاچا د يوې نا آشنا دوا له څکولو راوگرځوي، ځکه شايد صحت ته خطر پېښ کړي خو اکبر ونه منله او د اسد بېگ د خوشحالولو لپاره يې لږ تمباکو وڅکول. وروسته بيا اکبر له دوا پېژندونکي څخه چې د تنباکو او د هغه د خواصو په اړه د معلومات ورکولو لپاره دربار ته رابلل شوی و، پوښتنې وکړې. دوا پېژندونکي وويل چې د ده په کتابونو کې د تنباکو په باره کې هيڅ نه دي راغلي. وروسته بيا د تمباکو په اړه يو جالب بحث وشو چې د اکبر په دربار کې د روشنفکرۍ د چاپيريال ښودنه کوي. يوه طبيب وويل: دا يوه ناتجربه شوې دوا ده چې طبيبانو يې په باره کې هيڅ نه دي ليکلي. نو موږ تاسې معظم ته د داسې ناپېژندل شويو شيانو خواص څنگه بيا ن کړو؟ دا به ښه نه وي چې تاسې معظم يې امتحان کړئ.

اسد بېگ طبيب ته ځواب ورکړ: اروپايان احمق نه دي چې تنباکو به نه پېژني خو څکوي به يې. په دوی کې عاقل کسان شته چې په ندرت سره تېروځي او خطا کوي. تاسې څنگه کولای شئ چې د يو شي تر

تجربه کولو او د هغه د خواصو تر معلومولو دمخه، د هغه په اړه قضاوت وکړئ، د داسې شي په باره کې چې ممکن له طبيبانو، پاچهانو، لویو کسانو، او اشرافو سره تعلق ولري؟ په شیانو باید د هغو د بنو یا بدو خصوصیاتو په اساس قضاوت وشي او فیصله باید د موضوع د حقایقو مطابق وي.

طبيب خواب ورکړي: موږ د داسې عادت په منلو کې چې زموږ عاقلانو تجربه کړې او منلې نه وي، د اروپایانو پیروي نه کوو.

اسد بېگ ورته وویل: دا نو عجه خبره ده. له ادمه تر دې دمه هر دود یو وخت نه یو وخت نوی و. عادتونه او دودونه ورو ورو پیدا شوي دي. کله چې په یوه ټولنه کې یو نوی شی پیدا کېږي او د دنیا خلک ورسره ښه بلدېږي نو هر څوک یې مني. د یوه شي د ښه والي یا بد والي په اړه باید طبيبان او هونبیاران فیصله وکړي. د یوه شي ښه خصوصیات ممکن وار له واره معلوم راڅرگند نه شي.)

اکبر له دې مباحثې خوند واخیست او تبصره یې وکړه چې: واقعا موږ باید یو شی چې د نورو ملتونو هونبیارانو منلې دی، یوازې په دې دلیل چې دا خو زموږ په کتابونو کې نشته، رد نه کړو. کنه نو څنگه به پرمختگ کوو؟

اسد بېگ پر تمباکو او یو شمېر چلمونه راوړل چې خپلو ملگرو او اشرافو ته یې سوغات ورکړي. اکبر بل ځل تمباکو ونه څکول. د مآثر رحيمي ليکوال هم دغه تمباکو چې په اول ځل د اکبر په زمانه کې راوړل شول او د مغولو اشرافو په ټولنه کې په لنډ وخت کې رواج شول، وڅکول البته، داسې ښکاري چې د تمباکو له څکولو سره کلک مخالفت هم شوی دی. جهانگیر پاچا په ۱۶۱۷ کې په خپل توزک کې یادونه کوي چې: څرنگه چې د تمباکو څکول د گڼو خلکو په ذهن او

صحت بد اثر کړي و نو ما امر وکړ چې هیڅوک دې یې نه څکوي. زما ورور، شاه عباس، هم د تمباکو له ناوړه اغېزو خبر دی او د هغو استعمال یې منع کړی دی.)

داسې ښکاري چې په اوولسمه پېړۍ کې د تمباکو له څکولو سره پراخ مخالفت وشو. په هغه وخت کې د انګلستان پاچا لومړي جیمز هم د تمباکو استعمال منع کړ. عثماني امپراطور سلطان مراد (۱۶۲۳ - ۱۶۴۰) هم په تمباکو بندیز ولگاوه. له بندیزه د غاړه غړوونکي جزا اعدام وه.

انګرېز سفیر توماس رو ته چې د شپاړلس سوه پنځلس او شپاړلس سوه اتلس کلونو تر منځ موده کې د مغولو دربار ته تللی و، په هندوستان کې د تمباکو موندل مشکل شول، ځکه بندیز ورباندې لګېدلی و. ده په انګلستان کې خپل یار، پاپول ته ولیکل چې د هغه د خپل مصرف لپاره څلور، پنځه پونډه تمباکو ورواستوي. کله چې جرمن سیاح مانډسلو د شاه جهان په زمانه کې هند ته لاړ، هلته یې ولیدل چې د تمباکو استعمال هم په اشرافي ټولنه کې او هم په عادي خلکو کې عام دی.

تاریخي اسناد رانښيي چې وروستنیو مغولو واکمنو د بانډار خانې په نوم د تمباکو د څکولو لپاره بېله شعبه لرله شاهانو، نوابانو او اشرافو به د چلیم د څکولو لپاره خاص ترتیبات نیول. کله چې انګرېزان هندوستان ته راغلل، دوی هم په اوله کې همدا سې وکړل. چې یو څه وخت تېر شو، عوامو هم د چیلیم د څکولو لپاره پېچلي رواجونه په شوق سره ومنل. چیلیم د خلکو او ولس د ورورگلوۍ یو سمبول شو.

غزنوي محمود

د شلمې پېړۍ په شلمو کلونو کې چې د هند سیاست د فرقه پرستی (کمیونالیزم) بنسټکار شو، د هند په تاریخ باندې هم دغه ټوکه وشوه. د دواړو غاړو مورخانو خپل اتلان وغټول او د نورو په اتلانو پسې یې بد ورو وویل. هندو کمیونالستو غزنوي محمود (۹۶۸-۱۰۳۰) وحشی او ډبرزې بنیادم وبلله چې هند ته یې تباهي راوسته، په شاهي خزانو او معبدونو کې راټوله شوې شتمني یې ولوټله او هند یې په سیاسي انارکي او اقتصادي بحران دوخاره کړ. د محمود له خوا د معبدونو وړاندې او د بوتانو بې احترامی د هندوستان د خلکو مذهبي ژوند پرېشان کړ. د دغو کمیونالستو په نظر، محمود یوه وژونکې بلا وه چې هند ته یې نه جبران کېدونکي تاوانونه واپول.

له بلې خوا مسلمانو کمیونالستو مورخانو د محمود فتحې په ډېر شد و مد وستایلي او د بت شکن په لقب یې ولمانځه. ایم، ناظم په خپل کتاب (د غزنوي محمود ژوند او زمانه) کې هغه یو داسې لوی جنرال یاد کړی دی چې هیڅ وخت یې ماته ونه کړه، ټول خنډونه یې له مخې لرې کړل او په خپلو گړدو پلانونو کې بریالی شو.

محمود شیراني په خپلو څو مقالو کې د دې تور د ردولو هڅه کړې ده چې غزنوي محمود له لوی شاعر فردوسي سره په خپله ژمنه ونه درېد او هغومره پیسې یې ورته کړې چې ورته ویلي یې وو. شیرواني وایي چې محمود سخي سړی و، د علم او ادب د خاوندانو حامی و. د ده په قول، دا تورونه غلط دي چې محمود حریص او کنجوس و.

محمد حبیب په خپل کتاب (غزنوي محمود) کې د محمود نقش له سکیولر او غیر مذهبي لیدلوري شنلی دی. د حبیب په نظر محمود د فتحه شویو سیمو د نیواک او له ځان سره ساتلو شوقي نه و. د ده دلچسپي دا وه چې له هنده ثروت یوسي او په مرکزي اسیا کې یې د خپلې امپراطورۍ په جوړولو ولگوي. ده له ځان سره له هنده د کسب او کمال خاوندان بوتلل چې خپل پایتخت، غزني ورباندې بنکلی ودان کړي. غزني د محمود په زمانه کې په لنډ وخت کې د علمي او ادبي فعالیتونو زړه او مرکز شو. محمود د مذهب په چارو کې متعصب نه و. د زغم څښتن و او په خپل پوځ کې یې هنديان هم شامل کړل. ده پنجااب له خپل قلمرو سره یو ځای کړ او لاهور یې ورته پایتخت وټاکه. لاهور په لنډ وخت کې په یوه اسلامي ښار بدل شو. دې ښار ته له گردې اسلامي نړۍ پوهان، دیني علما، صوفیان او شاعران راغلل.

د محمود پراخي او مضبوطې امپراطوري د بغداد د خلیفه سیاسي قدرت ته خطر پېښوله. په نتیجه کې د غزني د سلطنت او په بغداد کې د عباسي خلافت تر منځ اختلافونه پیدا شول. چې څومره محمود سلطنت پیاوړی کاوه هغومره په بغداد کې د خلافت قدرت او اقتدار کمېده. دغه حالت په اسلامي دنیا کې یو تغییر راوست او خلکو د خلیفه په ځای له خپل سلطان سره چې د دوی ساتندوی او مدافع و، وفاداري څرگنده کړه. خلیفه د اسلامي نړۍ تش په نوم مشر باندې بدل شو. سلاطین چې پوره مستقل شول نو د خپلو خلکو د هويت ځلولو او د ځایي کلچر غوړولو ته یې متې راوغښتې. د دې کار یوه نتیجه دا راووته چې اسلامي نړۍ ووبشل شوه او محلي واکمنو په خپلو ټولنو کې د خپل قدرت رېښې وځغلولې.

دغه سیاسي تغییر، په غزنوي دربار کې د فارسي ژبې او کلچر د احیا سبب شو. دې کار د عربي ژبې سلطه وگوانبله او فارسي یې د علم و ادب په ژبې بدله کړه.

محمود خپل دربار ته د لویو ادبي څېرو او پوهانو په وړبللو سره د فارسي ژبې حمایت وکاوه. ابن سینا یو هغه څوک و چې د محمود بلنه یې ونه منله. خو نورو د محمود بلنه ومنله، د هغه دربار ته لاړل او له امتیازونو برخور شول.

حقونه او مقاومتونه

ستمگرو واکمنو طبقو د تاریخ په هر پړاو کې ولسونه استعمار کړي دي او چې ولسونو په ټولنه کې د محترم ځای د لرلو، عدالت او مساوات غوښتنې کړي د دوی له غوښتنو سره مخالفت شوی دی. د استبدادي سلطنتونو په زمانه کې چې ټول واک له ټولواک سره و، له هغه سره مخالفت بغاوت بلل کېده. بغاوت لوی جرم و او باغي ته په بې رحمۍ سره سزا ورکول کېدل. باغيان شکنجه کېدل، د دوی کولمې را ایستل کېدلې او په ښکاره اعدامېدل چې نور خلک سبق واخلي. خو له سختو سزاگانو سره سره، د خلکو چې هر وخت وس رسېدلی د ظالمانو په خلاف یې اواز اوچت کړی دی. دا به شاید له ازادۍ، برابری او عدالت سره فطري مینه وي چې خلک له رسمي او منل شویو رواجونو سره مقابله ته وربولي. ډېر ځله وینو چې خلکو له هغې وروسته هم مبارزې ته دوام ورکړی او له سربښدنې یې لاس نه دی اخیستی چې د پوره مسلح دولتي قواوو په وړاندې یې د بري تمه شلېدلې ده. د خواشینۍ ځای دا دی چې مورخانو له خلکو سره خواخوږي نه ده لرلې. مورخانو د خلکو د مبارزو د ثبتولو په ځای پاڅون کوونکي د ټولني غلیمان یاد کړي او د نظام د ثبات د ختمولو عاملان یې بللي دي. د تاریخ لیکونکو د دې سلوک نتیجه دا ده چې

ستر شاعر فردوسي د شاهنامې په لیکلو سره د ایران لرغوني افسانوي تاریخ تدوین کړ. شاهنامه د ایراني نشنلیزم لپاره د مقدس کتاب حیثیت لري. شاهنامه له عربي کلچر سره د مقابله او د ایراني دودونو او ارزښتونو د ستایلو او غټولو لپاره یوه پیاوړې وسله وه چې له عرب امپریالیزم سره په مقابله کې د ایران نشنلست غورځنگ ته په لاس ورغله. شاهنامې په فارسي ژبې سیمه کې د عربي کلتور وده ورو کړه او ویې دروله. د هند مسلمانې ټولني هم تر عربي کلچر ایراني کلچر ډېر ورخپل کړ، ځکه اسلام د ایران له لارې هند براعظمګي ته ورسېد. د محمود زمانه د فارسي ژبې د رنسانس زمانه بلل کېږي.

د محمود په لاس د هند فتحې نامتو عالم البیروني ته هم دا چانس ورکړ چې هند ته راشي او هندي کلچر و تمدن له نژدې مطالعه کړي. د دۀ تحقیق (کتاب الهند) د هند د مذهب، فلسفې، دودونو او شعایرو د پېژندلو لپاره تر ګردو ښه او تر ګردو دقیق سند دی. کتاب الهند د مسلماني دنیا او هندوستان تر منځ د فاصلې په سین باندې د تفاهم او پوهاوي یو پل وټار. دلته یو تاریخي درس دی چې زده کړه یې پکار ده: د غزنوي محمود په لاس لویه جوړه شوې امپراطوري د هغه له مړینې وروسته په لنډ وخت کې ونړېده خو په ذهنونو باندې د شاهنامې او کتاب الهند اغېزان تر ننه پورې پاتې دی. د انګریزانو او افغانانو تر منځ د دویمې جګړې په زمانه کې برطانوي پوځ د هندوانو د خوشحالولو او د افغانانو د سپکاوي په خاطر د سومنات دروازې له غزني څخه هندوستان ته یوړې. خو مخکې تر دې چې په معبد کې ودرول شي، معلومه شوه چې دغه دروازې له خورا ورستیو وختونو سره تعلق لري. شاید مقاماتو به شرم او سپکاوی احساس کړی وي چې دروازې یې په اګره کې په یوه زېرخانه کې کېښودلې او د هغو په هکله یې بیا هیڅکله هیڅ ونه ویل. په دې ورستیو کې، رومیلا تاپار د سومنات په اړه خورا عالي مقاله لیکلې او هغه ټوله افسانه یې راسپړلې چې په دې اړه موجوده ده.

اوس د اکثرو تېرو مقاومتونو په باره کې معلومات نه لرو او د ماضي په دورو کې رانه پټ و ورک دي.

په معاصره زمانه کې مورخان هڅه کوي چې د تېرو مقاومتونو تاریخ راپیدا کړي. بزگرو د ډېرو ټکسونو او د اضافي حاصلاتو د نه ترلاسه کولو په وجه د ملاکانو په خلاف پاڅونونه کړي دي. غلامان د اجباري کار او ناوړه چلند په خلاف راپاڅېدلي او کسبگر، کارگر او دوکانداران د چارواکو کبر و کلانکاري، چې د دوی وس ته یې نه کنټل خو پیسې ورته غوښتې، پاڅون ته مجبور کړي دي. خلکو په ښارونو کې مظاهري کړې او د بدې ادارې یا د خوړو د لوړې بیې په مقابل کې یې تحریکونه چلولي دي. دغو تحریکونو د اخوت یو احساس پیدا کړی او دغه احساس خلک د خپلو غلیمانو په مقابل کې یو موټی کړي دي.

د مقاومت له دغو تحریکونو سره په ټولنه باندې تلپاته اثرات پرېوتل ځکه د ټولني حساس او مهم سیاسي، کلتوري او مذهبي مسایل رڼا ته راوتل او بېداري راتله نو تغییر ته متې رانغښتل کېدې.

البته دغه اغېز د ټولني په ټولیزه حافظه کې پاتېږي او په راتلونکو نهضتونو باندې ژور اثر غورځوي. مثلاً په اوولسمه میلادي پېړۍ کې په انگلستان کې د ډیگرز او لیولرز په نوم د مقاومت دوه نهضتونه رامنځ ته شول چې رادیکالې غوښتنې یې لرلې. دوی غوښتل چې بزگرو ته دې د ناکرل شویو ځمکو د کرلو اجازه ورکړه شي، شخصي ملکیت دې لغوه شي، په اجتماعي او سیاسي لحاظ دې له ټولو وگړیو سره برابر چلند وشي، د رایو حق دې لازياتو کسانو ته ورکړ شي، او د لارډانو جرگه دې ختمه شي.

دغه تحریکونه له روحانیونو سره هم وران وو ځکه هغوی د منل شویو رسمي اصولو چې د عوامو له گټو سره په ټکر کې وو، ملاتړ کاوه.

خو د مقاومت ځینې تحریکونه په دومره بې رحمۍ سره ځپل شوي چې په ټولنه یې هیڅ اثر ونه شینده. په هندوستان کې بزگرو او قبایلو د استعماري حکومت په خلاف بغاوت وکاوه خو د دوی هڅې په کامیابۍ سره وځپل شوې.

سنټالي په ۱۸۵۷-۱۸۵۵ کې، د نیلو کرونده گرو په ۱۸۶۲ کې، په پونه کې مرهټه بزگرو په ۱۸۷۶ کې، او د شرقي بنگال بزگرو په ۱۸۷۲ کې د استعماري دولت خلاف بغاوتونه وکول خو دغه ټول بغاوتونه وځپل شول.

د ۱۸۷۶ او ۱۸۹۶ کلونو په منځ کې د هند د جنوب د مویلا بزگرو د ملاکانو او برطانوي حکومت په خلاف دوه ویشته ځله پاڅون وکاوه. د دوی پاڅون هر ځل وټکول شو او په ۱۹۳۰ کال کې یو ځل بیا چڼي شو. خو هغه څه چې خرگند دي دا دي چې دغو باغیانو هیڅ وخت ماته ونه منله.

کله چې د مقاومت یو غورځنگ کامیابېږي، نو خلکو ته روحیه ورکوي چې له یوې نوې انرژي سره په ټولنه کې ریفورم راولي. خو که وځپل شي نو خلک تر څه وخته پورې په روحي لحاظ مړاوي وي. دې ته کافي وخت پکار وي چې خلک له کوما ډوله حالته راوځي او په ځان کې یو ځل بیا د مقاومت انرژي احساس کړي.

هغه لیډران چې په ماضي کې له سرونو تېر شوي د اتلانو په څېر راخرگندېږي. مثلاً د روم د امپراطوري په خلاف راپاڅېدلی غلام، سپارتاکوس چې په شپېتمو او اويايمو کلونو کې د رادیکالو گروپونو سمبول شو. نن ورځ زیاتا، چيگوارا، او بگت سینګ چې له ستمگرو رژیمونو سره وجنگېدل، د اتلانو مقام لري. که څه هم دوی په خپل وخت کې ناکام شول خو وروسته بیا د راتلونکو نسلونو لپاره د الهام بڅښونکو په توگه وځلېدل.

په شمالي هند باندي د ترکو غلبه

په یولسمه او دولسمه میلادي پېړۍ کې د هندوستان په شمالي سیمو باندي ترکانو حملې وکړې چې په نتیجه کې یې د ډیلي سلطنت تاسیس شو. مورخانو د دغو فتوحاتو د اغېز په اړه بېلې بېلې خبرې کړې دي. د تاریخپوهانو یوې ډلې دا حملې، فتحې او نیونې د هندوستان لپاره مصیبت او افت بللې دي ځکه د هند د تاریخ بهیر یې مختل کړی دی او د هندي ټولنې په وده او پرمختګ کې یې ګډوډي پېښه کړې ده.

د دوی په نظر د دغو فتوحاتو په نتیجه کې یو بهرنی عنصر د هند د سیاست، ټولنې او اقتصاد په میدان کې لاسبری شو. دغه عنصر د هندوستان خپل خلک د خپل وطن په چارو کې له فعال رول لوبولو راوگرځول او په دویم درجه کسانو یې بدل کړل. بله دا چې د یرغلګرو او مدافعانو ترمنځ جګړې د ګڼو هنديانو د وژلو سبب شوې او د هند خلک یې بې سبکې کړل. دغو حملو هندوستان ته په کلتوري او معنوي لحاظ لوی تاوانونه ورسول.

خو ځینې نور مورخان وايي چې د ترکو حملو هنديان له درانه خوبه راپاخول او دوی یې له نویو چیلنجونو سره مقابله ته چتمو کړل. دوی چې خطر ولید نو وسله یې راواخیسته او خونړۍ جګړې یې وکړې. د مقاومت روحیې په هندي ټولنه کې نوې ساپوهه کړه او د لید و نظر ساحه یې ورپراخه کړه.

دغه مورخان دا هم وايي چې د ترکو تر فتوحاتو دمخه شمالي هند په وړو، بې اهمیته دولتونو وېشلی و چې کمزورو خو مستبدو واکمنو ورباندي حکومت کاوه. دغه واکمن به له خپلو غلیمانو سره په جګړو بوخت وو او

خپل قوت او امکانات یې د هېڅ لپاره لګول. د ترکو د استیلا یوه مهمه نتیجه دا وه چې دا وړې واکمنۍ ختمې او په یوه واحد سیاسي سیستم کې چې سوله او ثبات یې راوړ، مدغمې شوې.

ترکوله ځان سره یو نوی کلچر راوړ او هندي ټولنه یې په لنډ وخت کې په څو کلچرواله ټولنه بدله کړه. د کلچر تنوع د هندي ټولنې په رګونو کې چې یوازې شوې وه او نویو نظریو ته یې اړتیا وه، تازه وینه جاري کړه. یو مثال به راواخلو: د ترکو تر نیواک دمخه پوځي خدمات یوازې په کشتريا طبقې پورې محدود وو، نورو طبقو د وسلو لرلو اجازه نه لرله. د ترکانو استیلا دغه انحصار ختم کړ او ټولو طبقو ته یې د پوځي خدمت اجازه ورکړه.

څرنګه چې نویو فاتحانو په ښارونو کې واړول او خپل پوځونه یې د ښار په کلاګانو کې دېره کړل نو له دې سره ښاري انقلاب راغی چې د ښار ټول جوړښت یې بدل کړ. نوي ښارونه ودان او پخواني ښارونه پراخ و بهتره شول. د علیګر د نامتو مورخ، محمد حبیب په نظر، دغه ښاري انقلاب په هندي ټولنه کې عظیم تغییرات راوستل.

نحس او د ټیټو طبقو خلک چې د ښار په چارديوالي کې یې د اوسېدا اجازه نه لرله، د ښار په داخل کې له نورو طبقو سره اوسېدلو ته پرېښودل شول. د محمد حبیب په نظر دې نوې پالیسي ښاري جوړښت مطبوط او د تېري په مقابل کې د ښارونو د مقاومت قوت زیات کړ. په ښار کې ژوند د دې سبب شو چې کسبګر او صنعتګر خپل مهارتونه لا زیاتو خلکو ته وروښيي.

اشرافو او شاهي کورنیو ښې جامې، پسولونه، جواهر، فرنیچر او د اسونو او هاتیانو لپاره وسایل پکار وو. دغه صنعتګر په شاهي کارخانو کې استخدام شول چې د اړتیا وړ شیان جوړ کړي. د صنعتګرو اقتصادي سوکالي په ټولنه کې د دوی قدر زیات کړ. حال دا چې دوی په پېړیو پېړیو په بې قدری کې ژوند کړی و.

کله چې فارسي د دربار ژبه شوه، د سانسکریت ژبې او برهمن طبقې چې د سانسکریت زده کړه یې په انحصار کې وه، اهمیت کم شو. برهمنانو، چې

د استعماري دوران له تاریخ سره د چلند ډولونه

د اسيا او افريقا هغه هېوادونه چې د استعمار دوران يې ليدلی دی د استعماري قوتونو په لاس د خپل تاریخ او کلتور د شکل د بدلېدو او مسخه کېدو ترخه تجربه لري. له خپلواکۍ وروسته د دغو هېوادونو يو لومړی کار دا و چې خپل تاریخ له سره وليکي او هغه ځايونه پکې سم کړي چې استعمار د خپلو سياسي گټو په خاطر بدل کړي او يا له قلمه غورځولي وو.

له استعماري ماضي سره چلند د دوی لومړی مشکل و چې ورسره مخ شول. خپلې دې ماضي دوی ته ماته، بې حيثيتي او وروسته پاتې والی وريادول. دغو هېوادونو له خپل ماضي سره دوه ډوله چلند وکړ: يو دا چې د مستعمره کېدلو له بهيره څه زده کړي او د خپلو ټولنو په وروسته پاتې حال ځانونه پوه کړي. دوی وغوښتل چې د هغه شاته پاتې حال چې په نتيجه کې يې د نورو تر لاس لاندې شول، علتونه ومومي او له تاريخه دا درس واخلي چې بيا هغسې حال ورباندې رانه شي.

دويم چلند دا و چې د خپلې ماتې د هېرولو او د استعماري قوتونو په لاس د خپلې غلامۍ د هېرولو لپاره يې په استعماري ماضي ځانونه ناگاره واچول. دغه کار اسپانيا والو هم کړی و. د اسپانيا مورخان د خپل ملک د تاریخ د ليکلو په وخت عرب له پامه وغورځول، لکه

نور ورته په دربارونو کې ځای و ډوډۍ نه وه، نورو کارونو ته مخه کړه. دوی له سوداگرو سره کاتبان و محاسبان شول او په دې ډول يې په ټولنه کې قدر کم شو. لکه څنگه چې البيروني وايي، ځينې برهمنان د محمود له يرغله وروسته کشمير ته او د هندوانو نورو واکمنيو ته ولېږدېدل چې په دربارونو کې ډوډۍ پيدا کړي او بې قدره نه شي.

خالق احمد نظامي په خپل کتاب (د ديالسمې پېړۍ په هند کې د مذهب او سياست ځينې اړخونه) کې ليکلي چې: له اتمې پېړۍ را په دې خوا هندوستان له بهرنۍ دنيا سره بې ارتباطه پاتې و. په شمالي هندوستان باندي د ترکو د غلبې يوه لويه بريا دا وه چې دغه انزوا يې ختمه کړه او هند د هغې زمانې په پېژندل شوي دنيا کې خپل ځای وموند.

په ستراتيژيکو ځايونو کې د کلاگانو جوړولو تجارتي لارې له غلو وساتلې او د هند مارکيتونه له خارجي مالانو مالا مال شول. سوداگري د دې سبب شوه چې يو قانوني سيستم وده وکړي او د تعرفو لپاره مقررات جوړ شي. کله چې ترکو پاچايانو خپلې پيسې را وايستلې، اقتصاد پولي شو او داخلي و خارجي تجارت يې وغورځاوه.

لوی مورخ عرفان حبيب وايي چې د ترکو د غلبې په وجه هند ته نوې تکنالوجي راغله او د صنعتگرو په لاس يې لاسي و سيلې ورکړې چې د دوی توليدي وړتيا يې لوړه کړه. د دې شي په نتيجه کې د ټيټو طبقو ټولنيز حيثيت بهتره شو او په ټولنه کې د محترم ځای د لرلو په لټه کې شول.

د دې لټون په وجه پيدا شوی اجتماعي ټکر د هغه وخت په ادبياتو کې منعکس شوی دی. لوړې طبقې او خواص د ټيټ ډاتو له لاسه، چې په ټولنه کې يې د محترم ځای د لرلو هڅه کوله، شکايت کوي چې کلانکاره شوي دي. دغه ټکر د بلبن په زمانه کې (۱۲۸۷-۱۲۴۶) چې په لوړو دولتي څوکیو کې يې د ټيټ ډاتو مقررول منع کړل، ډېر څرگند دی. خو، کله چې د بدلون بهير پيل شو، دا مشکله شوه چې مخه يې ونيول شي. نو، کوم بدلون چې په هند کې له ترکو سره راغی په دې ټولنه يې دايمي اثر وکړ.

عرب چې بېخي اسپانيا ته راغلي نه وو. دغه پالیسي د بالکان مسیحي دولتونو هم خپله کړه. دوی د نیواک د دوران د هېرولو لپاره له خپل تاریخه د عثماني دوران خاطرې وایستلې.

د براعظمگي مورخان هم له دې مشکل سره مخ دي چې د بریتانیا د واک دوران څنگه تحلیل کړي او څه معامله ورسره وکړي؟ په دې دوران سترگې پټول ممکن نه دي. دا یو داسې تاریخي حقیقت دی چې مورخ ورنه په اسانه ټوپ نه شي اچولی. پوښتنه دا ده چې: ایا د انگرېز دوران د هند د تاریخ په بهیر کې مداخله وه او که له دخالت او لاس وهلو سره سره یې د داسې دور په توگه تحلیل کړو چې د هند د تاریخ پیوستون او اتصال پکې په خپل حال پاتې شو؟

یوه بله فرضي پوښتنه دا ده چې که په هند کې برطانوي راج نه وای، د براعظمگي بڼه به څنگه وه؟ بې شکه چې د انگلستان راج په هند کې تغییرات راوستل او د نویو اقدارو موسسې یې جوړې کړې چې له پخوا سره یې رابطه وشلوله او د تاریخ تداوم یې ونه ساته. لا مهمه دا چې ټولنه یې په دوو ډلو ووېشله: یوه د غربي شویو ډله وه چې د اروپا په طرز یې د هند عصري کول غوښتل. دویمه ډله په وطني اقدارو پورې ونښته او له هر ډول تغییر سره یې مخالفت وکړ. لومړۍ ډله په خپله ماضي شرمېدله خو دویمه ډله یې ویاړېدله. دا وېش تر اوسه پورې په هند و پاکستان کې وینو.

هغوی چې د پردو د واک پلویان دي، استدلال کوي چې که یو پرمختللی قدرت په یوه وروسته پاتې هېواد واکمني وکړي، نو د عصري کېدو بهیر به یې چټک شي او کله نو په ترقي به یې ډېر وخت ولگېږي. د دغه استدلال په اساس، بریتانیا پلوي ډلې وایي چې د انگرېزانو د واک په وجه هندیان له نویو فکرونو سره بلد شول او

سیاسي گوندونه یې جوړ کړل. د مستشرقانو خپرندو د هند د ماضي په اړه پټ او ناڅرگند معلومات رڼا ته راوايستل. د اروپایانو ساینس او فلسفې د هند په تعلیم یافته طبقه کې نوی شعور او معقولیت پیدا کړ. د لویدیځ مادي کلچر اقتصادي سوکالي او اسوده گي راورپه او وگړیو هڅه وکړه چې له ژونده خوند واخلي او مزې پکې وکړي.

سیاسي او اجتماعي موسسو ټیټو طبقو ته د تعلیم کولو امکان برابر کړ او د عزت څښتنان یې کړل، حال دا چې په پیړیو پیړیو د دوی له محترم گڼلو انکار شوی و. استعمار نوې کاري څانگې لکه ډاکټري او وکالت وزېږولې چې منځنۍ طبقه یې پراخه او په ټولنه کې یې د هغې رول پیاوړی کړ.

دغه دلایل په دې اساس رد شوي دي چې انگرېزانو دا هر څه د خپلو گټو لپاره وکړل. البته، تاریخ شاهدي ورکوي چې د انگرېزانو حکومت د ټولني د بنيادي جوړښت او سترکچر د بدلولو هڅه نه کوله. انگرېز حکومت لوړو طبقو ته اجازه ورکړه چې له حکومت سره د همکاري په بدل کې خپل امتیازات وساتي.

جی، الویسیوس په خپل کتاب (په هند کې بې ملته نشنلیم) کې لیکي چې د بریتانیا واکمني د هند ټولنه په چټکۍ سره بدله نه کړه. د بریتانیا د راج عصر له ماضي سره د انقلابي پریکون عصر نه بلکې تر ډېره حده د ماضي د ادامي عصر بللای شو. دی دا ادعا هم سمه نه گڼي چې انگرېزانو هند واحد کړ. دی لیکي چې: د یوالي پروسه نیمگړې وه. د براعظمگي کابو دریمه برخه خاوره د نوابانو تر کنټرول او ادارې لاندې پاتې شوه چې له مرکز سره یې تفاوتونه لرل...

د الویسیوس استدلال دا دی چې په حقیقت کې برتانوي حکومت هندي ټولنه بدله نه کړه او بلکې د سیاسي ثبات په خاطر یې د هغې

د مغولو د زوال برطانوي روايت

باور عام دا دی چې بریتانیا ځکه د هند واکمنه شوه چې د مغولو امپراطوري د غروب په حال کې وه. دغه وخت هندي ټولنه ټوک ټوک شوې وه او د وحدت ځای ورکې تفرقې نیولې و. د هند اقتصاد شپږدلی و، اخلاقي و معنوي ارزښتونه یې بې سبکه شوي او په دودونو او موسسو کې یې اعتبار و اقتدار پاتې نه وو. د دغو کمزوریو په وجه پیدا شوې خلا د شرقي هند کمپنۍ په اسانۍ سره ډکه کړه. کمپنۍ چې قدرت ته ورسېده، په هند کې نوې دوره پیل شوه، کورنۍ جگړې ختمې شوې، قاتلان و داړه مار وځپل شول، سوله او سوکالي بیا راغله او د یوه داسې حکومت تېره یې کېښوده چې سیاسي او اقتصادي ثبات ورسره مل و.

د مغولو د دوران د ختمېدو او د انگرېزانو د دوران د پیلېدو په اړه دغه پاسنی تعبیر ډېره موده منل شوی و او شک پکې نه کېده. خو دې زمانې ته ژوره کتنه او نوي اسناد د نوموړي تعبیر نیمګړتیا او یو اړخیزوالی رانښيي. اوس دا خبره کېږي چې برطانوي مورخان او سیاستوالو په هند باندې د انگرېزانو د سلطې د توجیه کولو لپاره د مغولو د زوال په باره کې له مبالغې سره اخیښلې تیوري جوړه کړې وه. په دې کې شک نشته چې د مغولو امپراطوري د اورنگزیب له مړینې وروسته (۱۷۰۷) مخ په ځوړ وه. په دربار کې توطیو او دسیسو اشرافیت په مخالفو ډلو سره ووبشه او دولت یې کمزوری کړ. دا د

زارة اقدار او دودونه په ځای وساتل. مثلاً کله چې انګلیسي سرکاري ژبه شوه، د برهمنو په څېر لوړو طبقو زده کړه او خپل پخوانی موقف یې وساته. په تجارت او سوداګري کې مرواريس او بنیاس د شرقي هند کمپنۍ ته د نماینده ګانو په څېر کار کاوه او ډېرې ګټې یې وکړې. په کلیوالو سیمو کې فیوډالانو له انګرېزانو سره همکاري لرله او د دوی ملاتړ ورته حاصل و. د دې حالت په نتیجه کې دغه طبقې ونه توانېدې چې د بدلانه د نماینده ګانو رول ولوبوي او ټولنه لږ و ډېر په خپل حال پاتې شوه.

د انګرېزانو د دوران په اړه د مطالعې یو بل اړخ وایي چې په دې دوران کې هندي او اروپایي تمدنونه سره غاړه غاړه شول او دې شي د هند په بې حرکت کچر کې نوې سا وغړوله. نویو وسایلو او میتودولوژي له هندي منورینو سره مرسته وکړه چې د خپلې ټولنې د زوال علتونه وڅېړي او وپلټي او دغه راز مرسته یې ورسره وکړه چې دا وڅېړي چې نویو چلینجونو ته د ځواب ورکولو لپاره باید څنګه پخپله ټولنه کې ریفورم راولي. د راجا رام موهن رای نهضت او د سرسید ریفورمونه د دې پروسې نتایج دي. د ریفورم دغه حرکتونه د دوګم په ځای تر ډېره حده د عقلانیت په رڼا کې د ارزښتونو او دودونو قضاوت ته لاره پرانیستله.

نو مورنه دا ویلی شو چې استعماري دوران بې تاثیر و او پخوانۍ ټولنه په خپل حال پاتې شوه او نه دا ویلی شو چې انقلابي بدلونونه یې راوستل او ټولنه یې ګرد سره بدله کړه. البته دا یقیني ده چې د بریتانیا رول په ځینو اړخونو کې بدلونونه راوستل خو په زوړ سترکچر بې غرض ونه کړ. نو مور د هند په تاریخ کې د استعمار په نتیجه کې هم اتصال او هم پریکون وینو. دغه شی له مور څخه د بریتانیا د وخت د هند د تاریخ دقیقه مطالعه غواړي له ټولو پېچلتیاوو او ضمنی اړخونو سره.

دولت د کمزوری نتیجه وه چې نادرشاه افشار او احمد شاه ابدالي په هندوستان حملې وکولې او د مغولو راتوله کړې شتمنې یې خپلو ملکونو ته یووړه. په اخر کې امپراطور ته اهمیت و پرستېز پاتې نه شو او د مرهټه وو یا د کمپنی رحم و کرم ته کېناست. د امپراطور د شان و شوکت په ختمېدو سربېره د شاهي کورنۍ غړي او اشراف مفلس او په مالي تنگسه کې گرفتار شول. هغوی چې د دربار او اشرافو دغه حال ته د ډیلي له لیدلوري کتل، دې زوال ته یې د ټولنې د زوال په توگه کتل. خو حقیقت بېخي بل شان و. ډیلي چې له خپل تېر برم سره خدای پاماني وکړه نو په ولایتونو کې حکومتونه د خپل رول د لوبولو لپاره له نوي ځواک او انرژي سره راڅرگند شول.

لکنهو، بنگال، حیدرآباد، بکائر، جیپور او پونه د کلتوري فعالیتونو مرکزونه وو. د پوني دولتي اسناد د پوني د حکومت په قلمرو کې په ښارونو او کلیو کې د ژوند حال په تفصیل سره راکوي. دغه اسناد مو پوهوي چې د هغه وخت په ټولنه کې گډوډي یا ناخوښي نه وه. جالبه دا ده چې د بریتانیا د حکومت په زمانه کې مورخانو اجازه نه لرله چې دغه اسناد وگوري، ځکه له حکومت سره وېره وه چې د زوال په افسانه باندې به شک وشي. په ۱۹۱۷ کې د بمبۍ گورنر، سي، اي، کنکاډ ته خوښه ورنه کړه چې په مرهټه وو باندې خپل لیکلی کتاب خپور کړي. له گورنر سره تشویش و چې دغه کتاب به د حکومت په رسمي لیدلوري باندې لوستونکي یې باوره کړي.

نوي څېړنې دا هم ښودلې ده چې د مغولو د امپراطوري زوال د هغې د موسسو زوال نه و. راوروسته حکومتونو لکه په بنگال کې د مرشد قلي خان او علي وردي خان ادارو په خپل قلمرو کې د مغولو سیستم

ته ادامه ورکړه او ان د نولسمې پېړۍ په منځ کې رنجیت سینگ د مغولو ډېری موسسې په خپل حال وساتلې.

دغه راز، نه سیاسي سقوط او نه د واحد حکومت په ځای د څو حکومتونو ظهور، له هندي ټولنې خپله خلاقه انرژي واخیستلی شو. په دې ټول دوران کې هندي ټولنې په پوره شوق و جذبې کلتوري و اجتماعي نوښتونه وکړل.

هرمان گوتز په خپل کتاب کې چې: په اتلسمه پېړۍ او د نولسمې پېړۍ په سر کې د هندي تمدن بحران نومېږي، لیکلي چې: ایا ممکنه ده چې د جیپور، جودپور، ډک، اودیپور، لاهور، لکنهو، مرشد آباد، او پوني خیال ته ورته قصرونه او باغونه له پامه وغورځوو؟ ایا د هغې زمانې له بې شمېرو ظریفو، ښکلو انځورونو انکار کولای شو؟ ایا د اردو، بنگالي او مرهټه ادب زرین عصر د هېرېدو دی؟ ایا د هغو وختونو د موزیک و نڅا په عظمت کې شک کولای شو؟ او یا په هغې ټولنه کې د ښځو مهم مقام او د اجتماعي ژوند مهذب والی د دې دی چې سترگې ورباندې پټې شي؟ ایا موږ باید دې نتیجې ته ونه رسېږو چې د اتلسمې پېړۍ او د نولسمې پېړۍ د ابتدا پېر نه یوازې د سیاسي او اقتصادي زوال پېر نه و بلکې د هندي کلچر د ظرافت و لطافت د اوج مهال و؟

د مغولو د زوال یوه مثبت نتیجه دا وه چې د دربار او اشرافو په کړۍ کې ایسار شوی عالي کلچر د درباریانو او اشرافو له انحصاره راووت، په ټول هند کې خپور شو. هنرمندان، شاعران، مورخان او د کسب و کمال خاوندان د حامیانو او پالونکو د موندلو په نیت په ټول هندوستان کې خپاره شول. دوی چې د ډیلي له درباره راوتلي وو، نوی ژوند یې تجربه کړ او نوي تجربې یې خلاقیت وریات کړ. دوی د کار

نوی چاپیریال وموند او د اظهار لپاره نوي موضوعات په گوتو ورغلل چې په نتیجه کې هندي کلچرلا شتمن شو.

په دې دوران کې د اقتصاد ولاړ او ساکن حالت د دې سبب نه شو چې ټولنه وشرېږي. سوداگرو خپل کار ته ادامه ورکړه او د ټول هند مارکیتونو ته یې مالونه ورسول. مور په دې اړه ډېر جزییات موندلای شو چې په ښارونو او ښارگوټو کې څنگه نوي مارکیتونه ودان او تجارتي فعالیتونه پکې وار په ارزیات شول. سي، اي، بېللي په خپل کتاب کې (بازاریان او بازارونه: د ۱۷۷۰ او ۱۸۷۰ کلونو تر منځ د بریتانیا د نفوذ د خپرېدو په وخت د هند د شمال ټولنه) د دغو بازارونو په اړه ډېر اسناد خوندي کړي دي.

د دې وخت یو بل مهم خصوصیت دا و چې د خلکو مذهبي تعصبات کم شول یو عام پسند، ولسي مذهب چې د ټولو مذهبونو د خلکو یو ځای کولو ته مایل و، د راڅرگندېدو په حال کې و. مقبرې او زیارتونه به له معمولي خلکو ډک وو. دلته به خلکو خپل مذهبي توپیرونه خاورو ته وسپارل او سره گډ او مخلوط به شول.

نو، ویلی شو چې د مغولو د زوال او د هغو په ځای د انگرېزانو د راتلو ټوله تیوري برطانوي مورخانو جوړه او په دومره قوت یې خپره کړه چې د تاریخ په ثابت حقیقت بدله شوه. د افسانو شاربل او د واقعیت او دروغو بېلول، وخت غواړي په هندوستان کې د قدرت گدی ته د انگرېزانو د ختلو او د مغولو د راکوزېدلو په اړه دغه شاربل تر سره شوي دي او اوس دا ثابت شوي ده چې د مغولو زوال په مجموع کې په هندي ټولني اثر ونه کړي. سیاسي بلواوې ونه توانېدې چې له دې ټولني ژوند، تحرک او انرژي واخلي.

قهوه خانه اوس نشته

پخوا به خلکو د تفریح او وزگارتیا وخت له یارانو سره په ناسته او د ورځنیو مسایلو په اړه په خبرو اترو تېراوه. د دغو ناستو اسانتیا په میخانو کې مهیا وه. د شرابو نشې به بحثونه تاوده او احساساتي کړل. کله کله به نشه شویو ډلو یو بل ته لاس واچاوه، اخ و ډب به یې جوړ کړ او گډوډي به راغله. په دغسې وختونو کې د میخانې چلوونکي ته د خشمېدلیو مشتریانو کنټرول مشکل و.

همدا وجه وه چې سپین روبو او درنو کسانو دا رنگه ځایونو ته له تلو ډډه وکړه. په فرانسه کې اشرافي مېرمنو د داسې ناستو لپاره سالونونه جوړ کړل چې منورین او فرهنگيالي به ډېر ورتلل او د مهذبو ملگرو له ملاقاته به یې خوند اخیست. په نورو هېوادونو کې هم کله دلته او کله هلته شخصي غونډې جوړېدلې چې د لوړو طبقو او لوړو سویو کسانو به په مهذبه طریقه له یو بل سره بحثونه کول او نظرونه شریکول.

نو د قهوه خانو رواج د لوړو طبقو او منورینو په کلتوري ژوند کې یو نوی تغییر راوست. قهوه خانې د لیکوالو، هنرمندانو، مهندسانو، ښوونکو، ډاکترانو، سوداگرو او حقوقپوهانو په څېر افشارو لپاره په اول ځل د ناستې او د خپلې خوښې په موضوعاتو د بحث کولو ځای برابر کړ.

د قهوه خانو او میخانو ډېر توپیر و. په قهوه خانه کې نشې نه کېدلې. دلته راتول کسان نه بېسده کېدل. څرنگه چې دلته معمولاً منورین او د

مهارتونو څښتنان راغونډېدل نو ان په ډېرو شدیدو بحثونو کې هم د ادب و درناوي خیال ساتل کېده. د قهوه خانو مالکانو هم د خپلو مشتریانو د اسوده ساتلو او ښه خدمت په وسیله د هغو لپاره د طبعي چاپېریال برابر کړی و. معمولا به د قهوه خانو فرنیچر ښه په سلیقه ایښودل کېدل او له یو بله به یې دومره فاصله وه چې د راز د خبرو او د خواله امکان به موجود و. د ژمي په موسم کې به د قهوه خانې د منځ د هوا د ماتولو لپاره د سکرو منقلونه ایښي وو. که به د خبرو لپاره څوک نه وو نو یوازې کس د قهوي له څښلو سره په یوه وخت کتاب لوستلای یا شعر، کیسه، یا لیک لیکلای شوی.

ستپورات لې الین په خپل کتاب کې چې (د شیطان پیاله) نومېږي، د قهوه خانو په تاریخ غږېدلی دی. دی لیکي چې لومړنۍ قهوه خانه په استانبول کې په ۱۵۵۵ کې پرانستل شوه. دغه نوبت د ډېرو کسانو خوښ شو او ورو ورو د ترکیې په بېلو بېلو ښارونو کې قهوه خانې پرانیستل شوې. په هره قهوه خانه کې به یو بېل کلتوري فعالیت و. مثلاً ځینې یې په دې مشهورې وې چې مشتریان پکې شعرونه وایي. په ځینو نورو کې به تمثیلي پروگرامونه وو او یو شمېر نورو قهوه خانو د موسیقي په خپرولو کې نوم درلود. د قهوه خانې دود مصر و ایران ته لاړ او په دغو هېوادونو کې په لنډ وخت کې هر ځای قهوه خانې جوړې شوې. د استریا مرکز ویانا د اروپا لومړنۍ ښار و چې په اوولسمه پېړۍ کې قهوه خانه پکې جوړه شوه. دلته له قهوي سره شیدې او پیروي هم یو ځای شول چې د قهوي ترخوالی کم کړي. وروسته بیا په نورو اروپایي ملکونو کې قهوه خانې پرانیستل شوې. په لندن کې په لومړي ځل اکسفورډ قهوه خانه په ۱۶۵۲ کې یوه یهود جوړه کړه. په انګلستان کې د دې نوبت هرکلی وشو نورې قهوه خانې پرانیستل شوې او تریو زرو او اوولس سوه کاله پورې یې شمېر دوه زرو ته ورسېد. دغو قهوه خانو د

انګلستان د ټولنې په سیاسي، کلتوري او روشنفکري پرمختګ کې مثبت رول ولوباوه. مثلاً په ترکس هیلد کافي هاوس کې مشتریانو ته د رایو یو صندوق ایښی و چې د روانو حالاتو په اړه خپل نظر په یوه ټوټه پاڼه ولیکي او صندوق ته یې واچوي. دا یوه نوې روده او طریقه وه چې وګړیو ته یې اجازه ورکوله چې د استخباراتو د ادارو له وېرې پرته په پټه د زړه خبره له زړه راوباسي. ځینو مشهورو کمپنیو هم خپلو کارکوونکو ته قهوه خانې جوړې کړې، لکه ایل، لویډس کافي هاوس، بالتیک کافي هاوس، او د شرقي هند کمپنۍ یورشلم کافي هاوس. د قهوه خانو آرام او خلوت چاپېریال کاروباریانو ته اجازه ورکوله چې په خپلو پرابلمونو باندې په سره سینه غور وکړي.

په انګلستان کې ځینې خاصې قهوه خانې وې چې لیکوالو، هنرمندانو او ساینسپوهانو ورته تګ راتګ کاوه. اسحاق نیوتن به یوناني قهوه خانې (ګرشن کافي هاوس) ته همېشه ورته. جانانان سویفت او الکساندر پوپ (ویل کافي) خوښوله. ریچارډ ستیل چې په کافیانو کې جالبو خبرونو او اوازو ته پام شو نو یوه ورځپاڼه یې خپره کړه. ده خپل خبریلان په بېلو بېلو قهوه خانو کې کښېنول چې ده ته له هغو ځایونو د تازه خبرونو په اړه معلومات ورکړي. د ده ورځپاڼه چې ټاټلر نومېده، ډېره ژر د خپلو جالبو موضوعاتو په خاطر مشهوره او محبوبه شوه.

په فرانسه کې کافي په لومړي ځل د څورلسم لویي د دربار ترک سفیر نورو ته وروپېژندله او چې فرانسویانو ته یې خوند ورکړ نو په فرانسه کې یو شمېر قهوه خانې پرانیستل شوې چې د دغه هېواد اشرافي کړۍ یې جذب کړې. د پروسوپو دل کولتیلی په نوم د سیسل د ټاپو یو سړی چې په دې پوه شو چې د فرانسی د اشرافو او منورینو په خټه کې له زرق و برق سره مینه ده نو په پاریس کې یې د شاهانه سلیقې قهوه خانه پرانستله. د دې قهوه خانې مېزونه د مرمرو وو، خورا ظریفې چوکۍ یې

لرلې، چت او دیوالونه یې په هیندارو پوښلي وو، چلچراغونه پکې خورند وو او پیاده گانو یې داسې ارایش کاوه لکه د شاهي دربار نوکران چې وي. دا قهوه خانه د والتیر، روسو، ناپلیون او ارستو کراتو د خوښې قهوه خانه شوه. دغه خای اوس هم شته او سیلانیان په گڼ شمېر کې ورځي.

په هندوستان کې شواهد ښيي چې د مغولو د اشرافو یوې محدودې کړۍ قهوه څښله. قهوه د ډېرو کسانو د خوښې څښاک نه وه. د انگرېزانو د واک په زمانه کې قهوه د منورینو او متخصصانو په قشر کې رواج شوه. په نولس سوه څلوېښتمو کلونو کې انډیا کافي بورډ د هندوستان په ټولو لویو ښارونو کې قهوه خانې پرانیستلې. په کراره او دوستانه چاپیریال کې د قهوهې ارزانه پیاله د دې سبب شوه چې قهوه خانې په لنډ وخت کې د منورینو د تلو راتلو ځایونه شي. په ډهلي او لکنهو کې قهوه خانو ته مشهور شاعران لکه مجاز، جوش، سلام، علي سردار جعفري او نورو تگ راتگ کاوه. د لاهور قهوه خانې هم د ادب د خاوندانو د مباحثو او خبرو اترو په خاطر مشهورې وې. د هند او پاکستان له بېلابېلو وروسته په کراچي کې زیلین کافي هاوس او ایسترن کافي هاوس داسې ځایونه وو چې محصلان، سیاستوال، او لیکوال به ورتلل او له یو بل سره به یې نظریات مبادله کول.

د خواشینۍ خای دی چې د قهوه خانو په زړه پورې او ارزانه کلچر اوس نشته. امریکایانو د چټکو خوړو په شان دا دود هم راوايست چې یوه پیاله کافي ژر ژر وڅښه او لاړ شه. نور نو دومره وخت نشته چې ترډېرو پورې له یارانو سره کښېنې او له ناستې یې خوند واخلي. البته خورا گرانېبه قهوه خانې اوس هم شته چې یوازې شتمن کسان ورتللی شي.

ترکان

عربو مرکزي اسیا په نهمه میلادي پېړۍ کې ونيوله د دې پېښې په نتیجه کې ترک قبایل ورو، سوکه او وار په وار مسلمان شول. دوی د اسلامي ټولنې د ساتلو لپاره لایق او پیاوړي پاچایان، زړه ور عسکر او وفادار غلامان وړاندې کړل. دوی څوک دي؟

د مورخ اندرې وینک په قول، یوازې له شپږمې میلادي پېړۍ راهیسې وینو چې د مرکزي اسیا کوچي قبایلو ته د ترک کلمه کارول شوې ده. د چین خلکو دوی توکوی، یونانیانو تورکوی، عربو اتراک، ایرانیانو ترکان او د هند خلکو تورو شکا بللي دي. هغه قامونه چې له ترکو سره مخ شوي دوی یې بد خلک معرفي کړي دي.

دا طبیعي خبره ده چې غلیمان یو بل بد بولي. ترکان د مریبونو په توگه د ټیټې درجې خلک، د عسکرو په توگه د پیسې او ټنگې لپاره جنگېدونکي کسان او د واکمنو په حیث غاصبان گڼل کېدل.

مثلا په اسلامي ټولنه کې دوی اوله پلا د غلامانو په توگه راڅرگند شول. په هره هغه ټولنه کې چې خلک په لوړو او ټیټو طبقو وېشل شوي وي، هلته غلام ته په درنه سترگه نه کتل کېږي. همدا وجه ده چې د هغه وخت په ادبي اثارو کې ترکان د تحقیر له مخې احمقان بلل شوي دي. دوی ته هغه وخت یوڅه په درنه سترگه وکتل شول چې د غلامانو په توگه د عباسي خلفاوو په شخصي گارد کې شامل شول. چې عباسي خلفا په زور کې وو، دوی یې په اخلاص خدمت وکړ خو د

خوشبویی ځای اوس د بوتیو د کباب تورم او د ترکو رذیلانو بد شورماشور نیولی دی.

اروپایان هغه وخت له ترکانو سره بلد شول چې عثمانیانو کنستنتینوپول او د بالکان مسیحي ملکونه ونیول. کله چې سلیمان په ۱۶۸۳ کې ویانا محاصره کړه، غریبانو ته ترکان لوی خطر و برېښېدل. د ترکو په خلاف په ټوله اروپا کې دا خبرې خپرې شوې چې وحشي، جگړه مار او غیرمتمدن خلک دي.

ایچ، ای، ایل فیشر په خپل کتاب (د اروپا تاریخ) کې د ترکو په باب لیکلي دي چې: ترکان د افکارو څښتنان نه وو. دوی ان تر همدې اوسني کھوله پورې د غرنۍ اسیا د کوچیانو له ژوند او فکر سره مناسبي شیوي ساتلې وې.

اکسفورډ ډکشنري نن هم، ترک وحشي، ستمگر او نه ایلېدونکی کس تعریفوي.

د اوسني هند په تاریخ لیکنه کې دا بحث څو ځله تود شوی دی چې ایا مسلمانانو هندوستان د اسلام لپاره ونیو که د سیاسي گټو لپاره.

هغوی چې په دې باور دي چې د غزنوي محمود یا شهاب الدین غوري په شان مسلمان واکمن د اسلام په خاطر هند ته راغلل، دوی ته دغه واکمن مقدس جنگیالي ښکاري چې اسلام یې خپور کړ او په هند کې یې اسلامي دولت تاسیس کړ.

جالبه دا ده چې د سید سلیمان ندوي په شان مذهبي عالم وایي چې د ترکو په لاس د هندوستان نیواک د اسلام لپاره نه و، ځکه نیواکگرو پخپله د اسلام په اړه کافي معلومات نه لرل. دوی نومسلمانان کسان وو چې خپل غیر اسلامي قبایلي عادتونه یې لا نه وو پرې ایښي. د ده په نظر د عربو په لاس د سند فتحه د اسلام لپاره وه ځکه عرب سوچه

هغوی د کمزوری او زوال په وخت یې بد نوم وگاټه او د خلیفه جوړوونکو په توگه یاد شول. همدا وجه ده چې د عباسي دورې په وقایع نامو او پېښلیکونو کې د ترکو منفي انځور وړاندې شوی دی.

دغه انځور ایرانیانو، چې له ترکو سره یې ان له هغه وخته خصومت درلود چې اسلام نه و راغلی، لا بد رنگی کړ. ایرانیانو ته ځان خورا مهذب او با کلتوره ښکارېده خو ترکان یې شډل، وحشي او بې رحمه ایسول. له ترکو سره د ایرانیانو او عربو همدا مشترک تعصب دوی رخنه کړ او د خلفاوو وژونکي معرفي کړل.

طیب الهمري په خپل کتاب کې چې اسلامي تاریخ لیکنې ته بیا کتنه نومېږي، لیکي: د اسلامي امت په بېلو بېلو ټولنو کې له یوې سره هم دومره خصمانه سلوک نه دی شوی لکه له ترکو سره. د ایرانیانو ښکاره تعصب د دې سبب شو چې ترکان د مسلمانانو په تاریخونو او روایتونو کې په بد نوم یاد شي.

په بل پړاو کې ترک د واکمنو په حیث راڅرگند شول. دوی هندوستان په یولسمه او دیارلسمه پېړۍ کې ونیو. په سانسکریت لیکنو او ادبیاتو کې چې په ټول هندوستان کې خواره دي، د ترکو نوم خورا بد دی. چاټوپډیا یا په خپل کتاب (د نورو معرفي) کې د سانسکریت یو روایت رانقل کړی چې په هغه کې ترکان تباہ کوونکي او قاتلان بلل شوي دي.

د تورو شکا حکومت او د دوی د غلبې نتایج داسې توصیف شوي دي: معبدونه چې عبادت پکې بس شو، له پامه وغورځېدل. د معبدونو په منځ کې د میریدانگا (د موسیقي یوه آله) د خواره اواز په ځای د شغلانو وپروونکې انګولاوې اورېدل کېږي. د بتۍ د لوگي د

د تمدن په نوم

د تمدن د کلمې تعریف ډېر مشکل کار دی او چې داسې ده نو دا هم مشکله ده چې څوک متمدن وپولو، څوک ونه بولو. معمولا پیاوړي ملتونه ځانونه متمدن بولي او له دې شي د کمزورو هېوادونو د لاندې کولو لپاره استفاده کوي. لرغوني یونانیان د نړۍ په هغو لومړیو خلکو کې شامل دي چې د تمدن په نوم یې د گاونډیو نیولو ته متبې راوغښتې. له هغه راهسې نړۍ په متمدنو او وحشي خلکو باندې وېشل شوې او له تمدنه د نورو هېوادونو د نیولو او د هغو د طبیعي منابعو د استثمارولو لپاره یوه پلمه جوړه شوې ده.

د فرانسوي مورخ برادل په قول، د سولایزېشن (تمدن) کلمه په لومړي ځل په اتلسمه پېړۍ کې د فرانسې تر انقلاب لږ دمخه فرانسوي اشرافي میرابو وکاروله. تر دې دمخه به دغه مفهوم د پولس، پلیس، یا پولایت د کلمو په ذریعه ادا کېده. کله چې د سولایزېشن کلمه جوړه شوه، ورو ورو له فرانسې، هالنډ، بیا جرمني او ورپسې انګلیسي ژبو هېوادونو ته ورسېده. جرمنیان د کلچر او سولایزېشن د کلمو تر منځ توپیر کوي. د دوی لپاره کلچر تر سولایزېشن ډېر بامعنا دی.

اروپایان ولې ځانونه متمدن بولي او په نورو ملتونو د وحشي او بربر ټاپه لگوي؟ د لويديځو مفکرانو په بېلو بېلو تعبیرونو کې د دې سوال ځواب موندلی شو. مثلاً، فرانسوی مورخ جیزوت، د اروپایي تمدن په جوړولو کې درې عناصره ویني: په پیل کې اروپایي تمدن له رومي تمدنه

مسلمانان وو او د اسلام د تبلیغ لپاره سند ته راغلي وو. د مولانا ندوي په نظر د هندوستان په شمال باندې د ترکو غلبې دنیایي مقصدونه لرل، نه دیني. وروسته بیا د علیګر پوهنتون خالق احمد نظامي هم د مولانا ندوي خبره وکړه. دی دا استدلال نه مني چې د هندوستان نیولو دیني انگېزې لرلې. دی وايي چې ترک جنگیالي مجاهدین نه بلکې مازې تیریګر وو.

په دغو دوو تعبیرونو کې د لید لوري توپیر وینو.

سلیمان ندوي چې دغه فتوحات د سیاسي انگېزو په اساس ګڼي، غواړي د اسلام په اړه تصور د دغو فاتحانو له کړو، چې لوټ یې وکړي، تالان یې وکاوه او د خلکو وینې یې وپهولې، بېل کړي. مولانا پوښتنه کوي چې یو مجاهد نو څنگه داسې ظلمونه کولای شي؟ دی وايي چې دوی سم، سوچه مسلمانان نه وو. د دوی ستمونه د اسلام لپاره نه بلکې د خپلو ګټو لپاره وو. تاریخ ښيي چې دوی د مفتوحه سیمې منابع او لوټ کړي ثروتونه د خپلو شخصي اړتیاوو لپاره وکارول نه د عامو مسلمانانو لپاره.

د خالق احمد نظامي تعبیر و تفسیر له سکيولر هندوستان سره سمون خوري. د ده په نظر، ترک تیریګر د نورو تیریګرو او بلوسګرو غوندې وو چې هر ډول جرمونه یې ځانونو ته روا ګرځولي وو. دوی په نوم مسلمانان وو مګر عملونو یې له اسلام سره تعلق نه درلود. دې ته ضرورت نشته چې دوی وستایو او د اسلام اتلان ورنه جوړ کړو.

د دولتي موسسو، لکه سنا، بناوالي، قضا، قوانينو او حکومت چلولو ميراث تر لاسه کړي. وروسته بيا اروپايي تمدن دين او سياست سره بېل کړل. ورپسې يې د فردیت او ازادۍ مفاهيم خپل کړل چې د خلاق ذهنيت له ودې سره يې مرسته وکړه. دغو ټولو عواملو د لويديځ تمدن په جوړېدو کې برخه واخيسته. جيزوت باوري دی چې مذهب د تمدن په وده کې لويه برخه لري او د اروپا په مورد کې وايي چې مسيحيت د تمدن په وده کې لويه ونډه واخيسته.

له بلې خوا توکم پال مفکر گوبينو د تمدن په جوړېدو کې د مذهب له نقشه منکر دی. د ده په نظر مذهب له بلې دنيا سره تعلق لري نه د دې دنيا له چارو سره. د ده په نظر يو سوچه توکم د يوه پياوړي، روغ او شتمن تمدن لوی عامل دی. کله چې د توکم سوچه والي ته زيان ورسې، تمدن يې زوال مومي او بې اهميته کېږي. نو دا د سوچه توکمونو حق دی چې په ناسوچه او ختمېدونکو توکمونو حکومت وکړي. دې توکم پالې تيوري اروپايانو ته چې د وروسته پاتې او کمزورو هېوادونو د نيولو او په هغو باندې د حکومت کولو په لټه کې وو، يوه بله وسله او پلمه په لاس ورکړه. هربرت سپنسر يو بل مفکر و چې توکم پاله نظريه يې د داروين د بقای اصلح د تيوري په مرسته پياوړې کړه. ده خپلې نظريې ته د اجتماعي داروينيزم نوم ورکړ او د اروپايانو استيلا يې په اسيایي او افريقايي هېوادونو باندې چې اوسېدونکي يې گویا په توکميز لحاظ پريوتي خلک وو، توجيه کړه.

په دوی سربيره دلته ځينې نور مفکران وو چې د تمدن منشا او وده يې وڅېړله. فرويد په خپل کتاب کې چې تمدن او مخالفان يې نومېږي، استدلال کوي چې د تمدن د ودې وجه د شک و بې باوري هغه حالت دی چې انسان پکې ژوند پيلوي. د طبيعت په مقابل کې د ځان د حفاظت لپاره انسان خپله ټوله انرژي کاروي چې په خپله گټه د طبيعي منابعو د

استعمالولو په مقصد په چاپيريال برلاسی شي. له طبيعت سره د مقابلي په بهير کې بشر هم وده کوي او هم له تباهي و تخريب سره مخ کېږي. خو دغه ټکرونه انسان د تمدن د ودې لپاره خلاقت، ابتکار او فعاليت ته اړباسي.

نوربرت الپس په خپل کتاب کې چې د تمدن بهير نومېږي، ليکي چې دهر تمدن يو مهم شاخص دا دی چې خلک خپل احساسات او د بدن حرکات څنگه کنټرولوي. د ده په نظر يو څوک هغه وخت د يوې ټولنې په باره کې قضاوت کولای شي چې د هغې ټولنې عادتونه او رواجونه وڅېړي او په دې ځان پوه کړي چې د دې ټولنې اوسېدونکي څنگه ډوډۍ خوري، څنگه خبرې کوي او چلند يې څه ډول دی.

دی په خپل يو بل کتاب کې چې د دربار کلچر نومېږي، وايي چې دا د درباري آدابو برکت و چې درباريان په دې پوهېدل چې څنگه د پا چا په وړاندې د خپل بدن حرکات کنټرول کړي. دغه کلچر ورو ورو له اشرافو او درباريانو عامو خلکو ته ورسېد او د ټولنې په عادت بدل شو. دی د تمدن په خپرېدو کې پياوړي دولت او د هغه موسسو ته هم اهميت ورکوي چې د اشرافو او فيوډالو ملاکانو نفوذ يې کم کړ او بورواژي يې وهڅوله چې را مخکې شي. په نتيجه کې تمدن يوازې د اشرافو په ولکه کې پاتې نه شو بلکې نورو طبقو ته هم خپور شو.

د خندا خبره دا ده چې په نړۍ کې ډېرې جگړې د تمدن په نوم شوي دي. په دې جگړو کې د نړۍ د متمدن کولو په ځای د مغلوبو ملتونو مدنيتونه تباه او دوی اړايستل شوي دي چې د غالبو هېوادونو اصول او ارزښتونه ومنې. دغه پروسه ان تر ننه پورې روانه ده مثلاً د امريکا امپرياليزم د تمدن په نوم نور هېوادونه نيسي چې لويديځ اقدار وساتي او د مغلوبو هېوادونو ارزښتونه ختم کړي. له خپلو ارزښتونو او کلتوره بې برخې شوي مغلوب ملتونه بې کلتوره او غير مهذب شي. دا حالت د عراق، افغانستان او فلسطين په پېښو کې وینو.

د تاریخ کشف

تاریخ چې په خپل وخت ونه لیکل شي یا دروغ پکې شامل شي او د حقیقت د معلومولو اصلي منابع له گوتو ووځي، نو په داسې حالت کې د موادو راغونډول او د ورکو کړیو موندل اسانه کار نه وي. خو له دې سره سره له ازادۍ وروسته د هند براعظمګي مورخانو هڅه وکړه چې د ۱۸۵۷ کال د پېښو څرک ولگوي او له نشنلست لیدلوري یې نوی تاریخ ولیکي. د براعظمګي مورخانو په اول قدم کې د انګرېزانو هغه اسناد ولوستل چې د ۱۸۵۷ کال د بغاوت په اړه سرکاري پالیسي پکې بیان شوې وه.

د برطانوي لیکوالو په لیکنو کې د ځینو پېښو ذکر شوی دی چې د ۱۸۵۷ کال د بغاوت په دوران کې مو له هنديانو سره د انګرېزانو له قهرجن چلنده خبروي. په دغو لیکنو کې د هنديانو د کلیو د سوځولو، په مازي شک د وګړیو د اعدامولو، بې له پوښتنې او تحقیقه د وګړیو د وېشتلو، د مسلمانو او هندوانو په بدنونو باندې د سرکوزي او غوايي د وازدې د منبلو له لارې د خلکو د ځورولو، او د اعدام د حکم د اورولو په وخت د وګړیو د سپکولو له پېښو خبرېږو. دغسې ټول موردونه داراښي چې انګرېزانو د نوموړي کال د پېښو په دوران کې بې رحمۍ او شقاوت ته مخه کړې وه.

د ۱۸۵۷ کال د تاریخ د لیکلو بله منبع د هغه وخت هندي ورځپاڼې دي. د جګړې په دوران کې دا ورځپاڼې ازادې وې چې د باغیانو په ګټه

خبرونه او اعلاميې هم خپرې کړې. مثلاً د مولوي باقر، دهلي اردو اخبار د باغیانو د هڅو ملاتړ کاوه او دوی یې له بهرنیانو سره جګړې ته هڅول. په دې اخبار کې د نورو ښارونو خبرونه هم خپرېدل. د هغه زوی، محمد حسین ازاد، د کمپنۍ او د هغې د حکومت په خلاف یو نظم ولیکه.

بله ورځپاڼه صدیق الاخبار وه چې جمیل الدین هجر چلوله. دې اخبار هم خپلو لوستونکو ته د باغیانو په اړه خبرونه خپرول. دغه اخبار د انګرېزانو په خلاف د بهادرشاه ظفر شاعري خپروله. صدیق الاخبار د کافرانو په خلاف د دیني علماوو د جهاد مشترکه فتوا هم خپره کړه.

پیام ازادي یوه بله ورځپاڼه وه چې د امپراطور لمسی میرزا بیدار بخت یې چلوونکی و. د نانا صاحب یو نژدې ملګری عظیم الله د پیام ازادي په چلولو کې د میرزا بیدار بخت همکار و. په دې اخبار کې د عظیم الله یو مشهور شعر چې د هندوستان خلک یې د خپلې خاورې د ازادۍ لپاره له انګرېزانو سره مقابلې ته رابلل، خپور شو. په اردو سربېره ځینې فارسي خپروونو لکه گلشن نوبهار، سلطان الاخبار، او سراج الاخبار د جنگ په دوران کې په منظم ډول خبرونه خپرول. په دې دوران کې د پاچا ځینې فرامین، ځینې پامفلیټونه او پوسترونه هم خپاره شول چې خلک یې له پردو واکمنو سره په مقابله کې یو والي ته رابلل.

ظهير دهلوي په خپل کتاب (داستان غدر) کې، تر بغاوت پخوا دهلي کې د کلتوري او اجتماعي ژوند انځور او دغه راز د هغه وخت انځور چې باغي پوځ دهلي ته راننوت او هر څه بدل شول، په زړه رابښوونکي انداز کښلی دی. ده د خلکو د لوټېدلو، وژلو او له ښاره د شړلو بدمرغۍ په تفصیل سره بیان کړې دي. دغه اثر د هغو خلکو یو

د میرت په بازار کې
 پرنگي ته لاره نیول شوې ده، لاس ورلو بدلی دی
 د میرت په بازار کې، په رڼا ورځ
 وگوره، واه، وگوره، پرنگی وهل کېږي، ټوپک ورنه تښتول کېږي
 د هغه اس مړ پروت دی
 د هغه تمانچه ټوک ټوک شوې ده
 د میرت په بازار کې په رڼا ورځ
 د جانسي د رانۍ (د جانسي ملکه) لپاره هم گڼې سندرې ویل شوې
 دي. یوه سندره وايي چې څنگه: هغه د نارینه په شان زړه وره
 وځنگېدل، اه، د جانسي رانۍ (خوب لري مرداني، اري جانسي والي
 راني!) دغه راز کنور سنگ، رانا بيني مدو، تانتيا ټوپ، گلاب
 سنگ، او حضرت محل په سندرو کې یاد شوي دي. دغه سندرې د
 ازادۍ لپاره د دوی قرباني ستايي. په دغو سندرو کې د انگرېزانو د
 حکومت غندنه او ورنه کرکه وینو. سندرو د ولسونو احساسات
 څرگند کړي دي. که څه هم د هندوستان خلکو سياسي او پوځي ماته
 وخوره خو دغو سندرو د دوی ماته په بري بدله کړه او د بغاوت
 کوونکو یاد یې ژوندی وساته. ویل کېږي چې د هغه وخت خلکو د
 ملیت مفکوره نه لرله خو دا سندرې رانبيي چې د هند خلکو د خپلو او
 پردو واکمنو تر منځ پوره فرق کاوه. دوی انگرېزانو ته نه بلکې ځایي
 لیډرانو ته وفاداره وو.
 وروسته بیا خواجه حسن نظامي او راشد الخیري له ژغورېدلیو
 کسانو سره د مرکو او د هغو د توضیحاتو په اساس د ۱۸۵۷ کال د
 پېښو په اړه مواد راغونډ کړل. دا د هغې ټولنې د حال بیان و چې د
 بغاوت د ناکامۍ په وجه یې اډانه تباہ شوې وه.

ژوندی داستان دی چې د کورنۍ غړې یې له لاسه ورکړي او له خپلو
 کورونو او جايدادونو محروم شوي دي. دی ليکي: د انگرېزانو فاتح
 پوځونو د کورونو لوټ پیل کړ. که به دوی له وگړيو تش کور ولید
 سمدستي به ورغلل چې لوټ یې کړي، که به یې په کور کې څوک
 وموندل، بې له ځنډه به یې و واژه. په یوه محله کې یو سلو څوښت
 کسان ونیول شول او راجگر ته راوستل شول. هلته په دوی ټولو د
 ټوپکو بارونه وچلبدل او مړي یې سین ته وغورځول شول. ښځې
 دومره پرېشانه شوې چې له ماشومانو سره له کورونو راووتې او
 کوهیانو ته یې ځانونه واچول. د کوچۍ چیلان ټول کوهیان د دوی له
 مړيو ډک شول... زما قلم نور وړاندې نه شي تلی.)
 ډيلي د کلتوري فعالیتونو مرکز و او تباهي یې په اوسېدونکو باندې
 د غم، خپگان او مړاویتوب توپان راوست. مېرزا غالب خپلو نژدې
 دوستانو ته په خپلو مختلفو لیکنو کې د ښار په تباهي اوښکې
 تویوي. په هغو شاعرانو کې چې په ډيلي باندې یې مرثیې کښلي دي
 غالب، حالی، داغ، صدرالدین ارزو، ظهیر دهلوي، میرزا قربان،
 علي بېگ سالک، منیر شکوه ابادي، او میر مهدي مجروح شامل
 دي. ماتې، چې د هند د مشرانو د وژنې، اعدام یا جلاوطنۍ سبب
 شوه، د هندیانو زړونه مات کړل. د انگرېزانو د بري جشن ډېر شانداره
 و. پي، سي جوشي په خپله یوه لیکنه کې هغه ولسي سندرې او کیسې
 را اخیستې دي چې له همدې پېښو سره تعلق لري. دا له احساساتو
 مالامالې سندرې عوامو جوړې کړې او په ولسونو کې خپرې شوې
 وې. په یوه ولسي سندره کې د میرت د خلکو قیام په دغو الفاظو بیان
 شوی دی:
 واه، راشه او وگوره!

د براعظمگي له ازادۍ راهيسې مورخانو د ۱۸۵۷ کال په پېښو باندې مسلسل کار کړی دی. کله چې په ۱۹۵۷ کال کې د بغاوت سلیزه وه، په دې اړه د هنديانو د لیدلوري څو کتابونه خپاره شول. سرب کال (۲۰۰۷) د خپلواکۍ د جگړې د یوسلوپنځوسم کال په مناسبت یو شمېر کتابونو او مقالو د ۱۸۵۷ کال هیر شوي اړخونه رڼا ته راوایستل.

د براعظمگي تر وپشلو دمخه هندوستانی اکتور او فلم جوړوونکي سهراب مودي د جانسي په رانۍ باندې یو عالي فلم جوړ کړ چې د انگلستان حکومت یې په ښودلو سمدستي بندیز ولگاوه. په دې وروستیو کې په منگل پنډي باندې یو فلم چې اصلي نقش پکې امیرخان لوبولی دی، د سینما په پرده رابنکار شو. دغه فلم که څه هم له تاریخي حقایقو سره پوره سمون نه خوري خو د راج (په هندوستان باندې د انگریزانو حکومت) په خلاف یې د خلکو احساسات ښه څرگند کړي دي.

په دې وروستیو کې مورخانو د ۱۸۵۷ قیام، د امپریالیزم او توکم پالنې په خلاف مقاومت سره غوټه کړی دی. دا به مشکله وي چې د ۱۸۵۷ حادثه یوازې پوځي بغاوت وبلو او دا ونه وایو چې د انگریزانو د کلتوري، مذهبي، سیاسي، اقتصادي او اجتماعي غلبې په مقابل کې یو عکس العمل هم و. هغه تاریخ چې ورک شوی دی، د کشف کېدو په حال کې دی. نور نو په تاریخ لیکنه باندې د انگریزانو غلبه ختمېدونکې ده.

هندوستان داسې و نیول شو

دا د هند په تاریخ کې یو جالب خو مهم سوال دی چې انگریزانو څنگه او ولې د هندوستان سیاسي واگې په اسانۍ سره او بې درد سره ترلاسه کړې؟ ایا وجه دا وه چې د هندوستان سیاسي، اجتماعي او اقتصادي نظام دومره وروست و کاواکه شوی و چې د انگریزانو د غلبې مخه یې نه شواي نیولی؟ ایا هغو تحولاتو چې په انگلستان کې راغلل او ټولنه یې بدله کړه، انگریزانو ته په هندوستان باندې د ځان برگیلو او غلبې روحیه وپخښله؟ او کله، دا هسې یو چانس و چې انگریزانو ته په گوتو ورغی او استفاده یې ورنه وکړه؟

دا هم یو مهم سوال دی چې ایا انگریزانو واقعا هندوستان په اسانۍ سره ونیو او که له مقاومت سره مخ شول؟ په دې کې شک نشته چې په لومړي پړاو کې د شرقي هند کمپنۍ او د هغې مامورینو سیاسي جاه طلبۍ او بلند پروازی نه لرلې. د دوی مقصد یوازې تجارت و. دوی غوښتل چې د لازياتې گټې لپاره له واکمنو امتیازات واخلي.

د شرقي هند کمپنۍ په داسې وضعیت کې نه وه چې ډېر عسکر ولري. دې ادارې د خپلو فابریکو او کاروباري مرکزونو د ساتلو لپاره محدود عسکر لرل. خو د مغولو دامپراطوري د شپږو پوځي وجه چې مسلح بریدونه پیل او د قطاع الطریقو گروپونه فعال شول، نو د دې ادارې د عسکرو شمېره زیاته شوه. مثلاً شېوا جي څو ځله سورت ښار چې تجارتي مرکز و، لوټ کړ. د کمپنۍ د مسلح کېدو بل علت له فرانسویانو سره رقابت و.

د اتلسمې پېړۍ تر اواسطو پورې د بریتانیا حکومت او کمپنۍ د دغه پوځ مصارف ورکول خو تر دې وروسته حکومت دې نتیجې ته ورسېد چې دنوموړي پوځ مصارف دې یوازې د کمپنۍ په غاړه وي. کمپنۍ تر دې مودې پورې په هندوستان کې په کافي اندازه د منابعو کنټرول تر لاسه کړی و او دا یې په وس کې وه چې د انگلستان له مرستې پرته په خپلو پیسو یو لوی پوځ وساتي.

د پلاسي په جگړه کې بری، کمپنۍ له یوې تجارتي ادارې په یوه سیاسي ځواک بدله کړه. کمپنۍ د سیاسي ځواک په توګه له هندي دولتونو او ایالتونو سره اتحادونو او معاهدو ته ملا وتړله. دغو ځایي دولتونو ته به یې په سود پیسې ورکولې او عسکر یې وراستول چې دفاع یې وکړي. که به دغو حکومتونو د پور د ادا کولو وس نه درلود نو په بدل کې یې ورته خاوره لاندې کوله او د خپلو خدماتو په مقابل کې یې مالیه ورته ټولوله. د بکسر (۱۷۷۰) له جگړې وروسته کمپنۍ د بنگال، بیهار او اوریسې د مالیاتو د غونډولو حق تر لاسه کړ.

د مصارفو د پوره کولو بله طریقه دا وه چې کمپنۍ به د خپلو هغو عسکرو مصارف غوښتل چې د هندي نوایبو او حکومتونو دفاع یې کوله. په ۱۷۷۰ کې د اود حکومتونو د کمپنۍ د دوو غونډونو مصارف په غاړه اخیستي وو چې د اود په سیمه کې دېره وو. د پوځي قدرت د لرلو په نتیجه کې کمپنۍ په ځایي دولتونو امر وکړ چې خپل پوځونه ختم کړي او د ځان د دفاع لپاره یوازې د دې ادارې په پوځ تکیه وکړي. دې شي د ځایي واکمنو قدرت کم کړ او وار په وار یې د کمپنۍ د بشپړ کنټرول په ولکه کې راوستل.

تاریخ شاهد دی چې هیڅ امپریالیست ځواک یوه ساحه او یوه خاوره تر هغو پورې سمه نه شي لاندې کولای چې د سیمې خلک ورسره همکار نه شي. په هندوستان کې له کمپنۍ سره په لومړي پړاو کې سوداګرو،

کسبګرو، صنعتګرو او اجنتانو همکاري وکوله ځکه د کمپنۍ په کاروبار کې دوی ته هم ګټه رسېدله. تاریخ د هغو کسانو نومونه ثبت کړي دي چې په دې سلسله کې یې ډېره ګټه وکړه او په سیتانو بدل شول د پلاسي په جگړه کې جګټ سیت او اومیچند د انګرېزانو ملګرتیا وکړه ځکه له دوی سره یې کاروباري تعلقات وو.

په دویم پړاو کې چې کمپنۍ په شمالي او مرکزي هند کې په سیاسي قدرت بدله شوه، هغه بیروکرات ورسره یو ځای شول چې د مغولو د حکومت د ړنګېدو په وجه په کور ناست وو او په اداره کې یې لویه تجربه وه. مولانا فضل الحق خیرابادي او سرسیداحمدخان د همدې بیروکراتو دوی مشهورې څېرې دي چې په اخلاص سره یې د کمپنۍ خدمت وکړ.

کمپنۍ د عسکرو په موندلو کې له مشکل سره مخ نه وه. په هند کې د هغو کلیوالو او بزګرو کمی نه و چې کورنیو جګړو ځپلي وو او تېرېدونکو پوځونو یې ګروندې وروبیجاړې کړې وې. دوی بېلو بېلو جگړه مارو ډلو ته مالیه ورکولو یې وزلي کړي وو او دې ته تیار وو چې کمپنۍ غونډې یوې اداره کې کار وکړي. دغه کلیوال په غالب ګومان په دې نه پوهېدل چې د خپل ملک په نیولو کې له یوه خارجي قدرت سره همکاري کوي. دا ناخبري یې دلیله نه ده. اول دا چې انګرېزان خورا لږ وو او چې د کمپنۍ هندي عسکرو ته به له خپلو منصبدارانو سره د رابطې اړتیا پیدا شوه نو له ځایي منصبدارانو سره به یې رابطه نیوله، نه له خورا عالي رتبه منصبدارانو سره چې انګرېزان وو. هندي عسکرو ته د ځایي منصبدارانو د اوامرو منل مشکل نه پرېوتل.

د ناخبرۍ بل دلیل به ممکن دا و چې د هندوستان په تاریخ کې پخوا هم همداسې شوي وو. یوازینی فرق دا بنسکاري چې د غزنوي محمود او بابر په څېر کسان له خپلو ملکونو له پوځونو سره راغلي وو خو انګرېزان په

اورنگزیب عالمگیر

د مغولو وروستی لوی امپراطور اورنگزیب عالمگیر په ۱۷۰۷ کې ومړ. ده یوه لویه امپراطوري په میراث پرېښوده چې د ده له مړینې سمدستي وروسته یې تجزیه پیل شوه. داسې ځکه وشول چې د اورنگزیب ځای ناستي یې کفایت کسان وو.

اورنگزیب د هند په تاریخ کې یو متنازع فیه شخص دی. د ده په باره کې متضادو قضاوتونو د شلمې پېړۍ په دویمه لسیزه کې زور واخیست. دا هغه زمانه وه چې په هند کې کمیونالیزم خپور شو او تاریخ لیکنه یې هم تراغېز لاندې راغله.

د اورنگزیب په غندنه کې ویل کېږي چې متعصب او توند لاری سړی و او دا دی و چې د مغولو امپراطوري یې د زوال لوري ته تاو کړه. د اورنگزیب ستایونکي هغه د تقوا څښتن او د عالي استعداد خاوند بولي. دوی وایي د اورنگزیب په زمانه کې ځینې لوی بحرانونه راغلل خو ده بیا هم، امپراطوري اداره کړای شوه.

که څه هم په پاکستان کې د مغولو د وروستي لوی امپراطور په باره کې اکاډیمیک تحقیق نه دی شوی مگر ځینې کړۍ چې د ټولني د اسلامي کولو په اړه خپل فکرونه لري، له اکبر او دارا شکوه سره د اورنگزیب د مقایسې په وخت دې نتیجې ته رسېږي چې اورنگزیب د دوی لپاره د لارې د مثال او اعلی مثال په شان دی، خو هغه نور دوه

خوړا کم شمېر کې راغلل او د خپل پوځ قشلي یې په هندي عسکرو ډکې کړې. البته، انگرېزانو د جگړې خورا نوي تخنیکونه لرل چې هنديان ورسره بېخي بلد نه وو. د هند ځایي خلکو په دې تمه هم د انگرېزانو ملاتړ وکاوه چې گوندې د کوچنیو حکومتونو له خپلمنځي جگړو به وژغورل شي او انگرېزان به د مغولو د وخت په څېر هندوستان واحد کړي او امن به راوړي.

د هنديانو تېره تجربه دا وه چې بلوسگرو به د هند له نیولو وروسته له خپل اصلي وطن سره رابطه غوڅه کړه، د همېشه لپاره به په هند کې دېره شول. عربو او ترکو همداسې کړي وو خو د انگرېزانو کیسه بل ډول وه. دوی د پخوانو پوځي یرغلگرو غوندې نه وو. دوی تر دېره حده د تجارتي ادارو مامورین وو او چې په هند کې به یې د کار موده پوره شوه، انگلستان ته به ستنیدل.

البته، دا خبره سمه نه ده چې انگرېزانو له هر ډول مقاومت پرته هندوستان نیولی دی. انگرېزان دلته د هرې سیمې د نیولو لپاره جنگ ته مجبور شوي دي. مقاومت هم فردي و او هم ډله ییز. د مغولو له زواله وروسته په هند کې ځینو ځایي حکومتونو د بریتانیا د غلبې په مقابل کې ډېر مقاومت ونه کړ، په آسانی سره یې نیواک ته غاړه کېښوده. د حیدرآباد او اود حکومتونه همداسې وو. خو ځینو نورو لکه د سیکانو، مرهټه وو او میسور واکمنیو له انگرېزانو سره خونړۍ جگړې وکړې او له شدید مقاومت وروسته یې ماتې ومنله.

د بریتانیا د راج مطالعه او د هغې شننه موږ ته دا تاریخي بصیرت راکوي چې یو خارجي قدرت څنگه د داخلیانو په همکارۍ یوه هیواد ته داخلېږي او نیسي یې. دا خبره که پرون سمه وه نن هم سمه ده.

د اسلام په لار برابر نه دي او د هند د مسلماني ټولني گټو ته يې تاوان رسولی دی. په هندوستان کې له جدونت سرکاره وروسته د هند په تاريخ کې د اورنگزیب د نقش په اړه ځينې مقالې او کتابونه ليکل شوي دي.

له یوه نوي تحقيق سره سم، اورنگزیب عالمگیر باید د قدرت د سیاست په رڼا کې مطالعه شي. دی یو پراگماتیک واکمن او د عمل سپری و چې خپلو سیاسي هدفونو ته د رسېدو لپاره یې له دینه استفاده کوله. ده د خپلو وروڼو د اعدامولو لپاره سیاسي نه بلکې مذهبي دلایل و موندل ځکه دا یې په گټه وه. دا د ملایانو یوه شورا وه چې د شهزاده داراشکوه د اعدام حکم یې وکاوه او دلیل یې ورته دا راوړ چې شهزاده له خدایه منکر دی. د اورنگزیب د ورور د اعدام لپاره د قصاص له حکمه استفاده وشوه. دیني علما د اورنگزیب تر اغېز لاندې وو او ده له خپلو مقصدونو سره سمې فتواگانې ورباندې جاري کولې.

مثلاً، د ستارا د محاصرې په دوران کې څلور مسلمانان او نهه هندوان د جنگي اسیرانو په توگه راوستل شول. اورنگزیب له قاضي د اسیرانو د جزا پوښتنه وکړه. د قاضي فتوا دا وه چې هندو اسیران که ایمان راوړي خوشي دې شي او مسلمان اسیران دې بنديان وي. په اورنگزیب باندې دا فتوا ښه ونه لگېده. قاضي یې سپک کړ او ورته ویې ویل چې یوازې حنفي فقه خو نه ده، نورې هم شته. قاضي په خبره ورسېد او د ټولو اسیرانو د وژلو فتوا یې ورکړه.

خو له بلې خوا، د دربار سني اشرافو له اورنگزیب څخه خواهش وکړ چې شيعه اشراف له لویو دولتي مقامونو لرې کړي. اورنگزیب یې

غوښتنه ونه منله، ورته ویې ویل چې سیاست و مذهب له یوبله بېل دي.

ځینې کسان په گجرات، بنارس، ټاتا او ماتورا کې د اورنگزیب په لاس د هندوانو د یو شمېر معبدونو د ړنگولو خبره کوي خو د اورنگزیب پلویان وايي چې دغه معبدونه په هغه وخت کې د سیاسي دسیسو مرکزونه وو. البته، داسې سند نه لرو چې د اورنگزیب د پلویانو دغه ادعا ورباندې ثابتې شي. په حقیقت کې د معبدونو تخریب د اکبر پاچا د صلح کل له پالیسۍ د مخ اړولو په معنا و. د صلح کل د سیاست په اساس د امپراطوري له ټولو اتباعو سره د مساوي کسانو په توگه د چلند غوښتنه کېدله. د معبدونو په ړنگولو سره اورنگزیب غوښتل چې خپل زور وښيي او د اکبر د سیاست پیروي ته د پای ټکی کېږدي.

په دې وروستیو کې د اورنگزیب ځینې فرامین موندل شوي چې د هندوانو، سیکانو او جین فرقي د مختلفو معبدونو د ودانولو په کار کې مو د حکومت له مالي مرستې خبروي. اورنگزیب په دکن کې، چې د عمر وروستي کلونه یې هورې وو، هیڅ معبد ړنگ نه کړ. ځکه هلته د ده په گټه نه وه چې د خلکو مذهبي احساسات وپاروي.

د اورنگزیب د جزیې د حکم په باره کې مورخ ساتیش چندرا وايي چې امپراطور دغه حکم د خپلې پاچهۍ په دوه ویشتم کال په ۱۶۷۹ کې وکړ او دا هغه وخت و چې امپراطور د دکن د امارتونو له واکمنو او راجپوتو سره په جگړه بوخت و او غوښتل یې چې د جزیې په جاري کولو سره د مسلماني ټولني خواخوږي ترلاسه کړي. البته، وروسته معلومه شوه چې د جزیې د ټولو مامورین په درغلی بوخت دي. همدا وجه وه چې اورنگزیب په ۱۷۰۴ کې د جزیې ټولول منع کړل.

د وروستیو مغولو مالي مشکلات

کله چې شاه عالم (۱۷۸۸-۱۸۰۶) د انگرېزانو تر حمایت لاندې ډیلي ته ستون شو، د دۀ واکمني په سري کلا پورې محدوده شوه. دی مجبور و چې د خپلو نیکونو د کورنیو گڼ شمېر غړيو ته چې په سري کلا کې اوسېدل، خرڅ ورکړي.

د شاه عالم محدود شوي عوايد دومره نه وو چې د مغولو د سردار خپلو چاره ورباندې وشي خو د مغولو د امپراطور په توگه د دوی ساتندوی و او دا د دۀ دنده وه چې د هغوی مصارف برابر کړي.

د مغولو د زوال په زمانه کې د دربار د مالي مشکلاتو يو مثال دا دی چې کله مرهټه په قدرت کې وو نو امپراطور ته هغوی د میاشتي اوولس زره روپۍ ورکولې، حال دا چې د امپراطور لگښتونه پنځه څلوېښت زره روپيو ته رسېدل.

کله چې اکبر شاه (۱۸۳۷-۱۸۰۶) په تخت کېناست نو سلطنتي غړيو ته د ډوډۍ برابرولو لپاره کافي پیسې نه وې. دوی مجبور وو چې په بېوزلۍ او مشکلاتو کې ژوند وکړي. په ۱۸۰۹ کې گورنر جنرال ویلزلي د سري کلا واکمن او دربار ته د میاشتي اويا زره روپۍ مستمري وټاکله خو ان دا پیسې هم د سردار خپلو د کورنیو چې د غړيو شمېر یې ورځ په ورځ ډېرېده، نه بس کېدلې. دغه وخت د امپراطور یوازینی اندېښنه دا وه چې د خپل دربار او اړوندانو لگښتونو ته مدارک ومومي. له هغه وخت راهیسې چې د شرقي هند

اورنگزیب د حکومت چارې پخپله کنټرولولې. په جامو او آرایش کې یې ساده گي خوښوله. د لوکسې زنده گۍ شوقي نه و. دۀ هغه ټکسونه چې اسلامي نه وو او خلک ورسره په تکلیف وو، لغوه کړل. په دربار کې یې په ساز او نڅا بندیز ولگاوه. خو د هغه له تقوا او امساک سره سره، واکمني طبقې بېخي بل ډول ژوند کاوه. کابو ټول عالي رتبه مقامات په درغلی بوخت وو. د اورنگزیب قومندانانو به د مرهټه وو د کلاگانو محاصره بې موجه او ډوله چې رشوت ورکولو ته یې مجبور کړي. خلکو د اورنگزیب د حکومت چارواکي چې په استثمار بوخت وو، بد ایسول. د دۀ په وخت کې ان قاضي عبدالوهاب هم په درغلی مشهور و. د دۀ د زمانې په اشرافي ټولنه کې شراب څښل او زنا کول عام وو. اورنگزیب د دغه حالت په کنټرولولو یا اصلاح کولو کې ناکام و.

د اورنگزیب په کرکټر کې ځینې کمزورۍ وې. دۀ په هیچا او ان خپلو زامنو باور نه کاوه. دۀ نهه څلوېښت کاله پاچهي وکړه خو په دې ټوله موده کې یې خپلو اولادونو ته اجازه ور نه کړه چې په سیاست او اداره کې تجربه تر لاسه کړي. دی دغه راز د راجپوتو، مرهټه وو او جتانو د راڅرگندېدونکو هویتونو په پېژندنه کې پاتې راغی. دغو خلکو غوښتل چې په خپلو سیمو کې مستقل رول ولوبوي او اورنگزیب یې په غوښتنو سم پوه نه شو. دۀ د دکن په سیمه کې د جنوبي هند له واکمنو سره په جگړه کې اوولس کاله تېر کړل او په دې ډول یې د خپلې امپراطوري انرژي ورباندې ختمه کړه. په دکن کې اوږدې استوگنې په اورنگزیب باندې د هند شمال هېر غوندې کړې، حال دا چې د هند شمال د امپراطورۍ اصلي مرکز و.

ایا اورنگزیب د مغولو د واکمنۍ د زوال ذمه واری؟ د دې امپراطورۍ په زوال کې د دۀ برخه شته خو یوازې دی نه بلکه نور عوامل هم وو.

سره کلا د مرهټه وو، جټانو، روهیله وو، او د نادرشاه افشار او احمدشاه ابدالي عسکرو لوت کړه. لوتمارو نه یوازې د مغولو پاچایانو راغونډه کړې خزانه یووړه بلکې د سرې کلا د دیوالونو چټونه او دیوالونه یې سوري کړل چې گوندې پټې شوي خزانه په گوتو ورشي. غلام قادر روهیله خو ان د سلطنتي کتابتون په کتابونو هم صرفه ونه کړه، په بازار کې یې وپلورل.

د دغو پېښو نتیجه دا وه چې د سلطنتي کورنۍ غړيو په بېوزلۍ کې ورځې شپې تېرولې. دوو خارجي مېرمنو چې سرې کلا ته ورغلې او د سلطنتي کورنۍ غړي یې لیدلي، د هغوی د تریخ ژوند په باره کې ځینې معلومات راکړي دي. مېرمن فني پارک لیکلي دي چې د سرې کلا په هغه ځای کې چې سلطنتي کورنۍ اوسېده، د پخواني عظمت پټه نه لگېده. د سالون له دېوالونو خپگان وړېده. شهزاده گۍ هدایت النسا د قیمتي ملغرو د غاړه کې په ځای د گلونو امپل په غاړه و چې د لویو مغولو دود یې بېخي نه وي هېر کړی.

مېرمن حسن علي هم چې په اصل کې انگرېزه وه او د لکنهو له یوه مسلمان نواب سره یې واده کړی و، سرې کلا ته ورغلې وه دې لیکلي دي چې: زه د ملکې لخوا د گلدوزي شوي ټکري د سوغات په راکولو خاوبدې شوم ځکه په دې پوه وم چې هغه تر دې ډېره بې وسه ده چې سوغاتونه ورکړي او د مېلمنو توقعات پوره کړي البته ما یې تحفه چې زما د یارولو په نیت راکړه شوې وه، ومنله ما یې تحفه قبوله کړه خو د هغو احساساتو د ژوبلېدو په بیه چې ډېر ورته درناوی لرم ملکې یوه وړه ارزانبیه گوتې راپه گوته کړه او وېې ویل: چې درپه یاد مې کړي.

کمپنۍ د اداري چارو ټول کنټرول په خپل لاس کې اخیستی و، امپراطور نه سیاسي واک او نه اداري صلاحیت درلود. د سرې کلا خستن یوازې په نوم پاچا و.

اکبر شاه د خپلو مالي مشکلاتو د اوارولو په فکر کې و او خواجه فرید یې وزیر وټاکه چې له مالي بحرانه د راوتلو لپاره د عوایدو نورې منابع پیدا کړي. وزیر د عوایدو د زیاتولو او د مصارفو د کمولو لپاره درې لارې وموندلې: یو دا چې د سلطنتي کورنیو د غړيو معاشونه یې لس فیصده کم کړل. بله دا چې ځینې سلطنتي کارخانې او د سلطنتي پخلنځي ځینې خانگې یې بندې کړې. دریم دا چې د عام دربار د سالون د چټ سره زر او مس واخیستل شول چې په ضرابخانه کې په سکو اووړي. د ډیلي خلکو به ویل چې د چټونو سپین زر نادرشاه افشار لوت کړل او سره زر و مس یې خواجه فرید یوړل. خو د خواجه فرید حل لارې دايمي نه وې، د لنډ وخت چاره ورباندې کېدله. بهادر شاه (۱۸۵۸-۱۸۳۷) د خپل سلطنت په ټوله موده کې له کمپنۍ د نورو پیسو غوښتنه کوله ده ته کمپنۍ د میاشتي سل زره روپۍ معاش ټاکلی و. جالبه دا ده چې د مغولو دربار دغه پیسې باج بللې خو کمپنۍ د تنخواه نوم ورکړی و. د دغو دوو اصطلاحاتو په حقوقي معنا کې ډېر توپیر و. زورور له کمزورو باج اخلي خو تنخواه تر لاس لاندې او مامور ته ورکوله کېږي. کله چې کمپنۍ بهادرشاه د ځاین په حیث محاکمه کاوه نو د تنخواه او باج په معنا کې همدا حقوقي تفاوت د محاکمې بنیاد و.

مالي پرابلمونو د سلطنتي کورنیو په ژوند ډېر اثر غورځولی و. پاچا، د هغه مېرمنو او شهزاده گانو د وروستۍ ذریعې په توگه د خپلو زیوراتو او د کورد سامان خرڅولو ته مخه کړه.

د اتلسمې پېړۍ هندوستان

د هندوستان د اتلسمې پېړۍ تاریخ په زړه پورې دی. دغه دوران له جالبو پېښو او د هند په سیاسي او اجتماعي جوړښت کې له چټکو تغییراتو مالا مال دی. د دې زمانې مورخانو نه یوازې سیاسي پېښې لیکلې بلکې هغه اجتماعي، کلتوري، او اقتصادي حالات یې هم کښلي دي چې دوی یې پخپله شاهدان وو.

د مغولو د قدرت د زوال او د واکمنو او اشرافو د مالي بحران په وجه مورخانو ته مشکله شوه چې په دربارونو کې کار او تنخواه پیدا کړي. مورخان له دربارونو راوتل او د حالاتو په باره کې یې د خپلې خوښې مستقلي لیکنې پیل کړې.

د دغه وخت د تاریخ لیکنې لویه ځانگړنه دا ده چې د لویو شخصیتونو له محوره نه راتاوېرې بلکې د ټولني په نورو خواوو خبرې کوي. البته، دغه مورخان د دربار په تباه کېدونکي حالت او د اشرافو د شخصیت په کمزورېو پټه خوله نه دي پاتې شوې، په دې اړه یې څرگندونې کړې دي. دوی په واکمنو سختې نیوکې کړې او په فساد او دسیسو لړلي اشراف یې په کلکه غندلي دي. ځینې مورخان چې په دربار کې ورته ځای نه و، نورو ولایتونو ته لاړل او د کامیابو واکمنو دربارونو ته یې ځانونه ورسول چې مالي حمایت ترلاسه کړي. ځینې نور، خپلو ښارونو ته ستانه شول او د خپلو ښارونو او کورنیو تاریخونه یې وکښل. په دې ډول، د تاریخ لیکنې ساحه او موضوع پراخه شوه.

لویې امپراطورۍ د برم و بري په وختونو کې د خپل ویاړ و عظمت د ښودلو لپاره لوی یادگارونه جوړوي. کله چې امپراطوري زوال ومومي او واکمنان یې د مالي مشکلاتو په وجه په ساتلو کې پاتې راشي، نو د شاندارو ماڼیو ویجاړېدا پیل شي. له مغولو سره همداسې وشول. شاه جهان آباد چې د شاه جهان پاچا د خوبونو تعبیر و، او ډیلی چې د تېرو نسلونو ماڼۍ، مقبرې او باغونه پکې وو، د مغولو د حکومت په وروستیو کې یې حال ایترو.

د ډیلی د دغه وخت بد حال د گڼو خارجي سیلانیانو په لیکنو کې انځور شوی دی. ریچلنډ هیبر د پاسني هند ولایتونو ته د خپل سفر (۱۸۲۴-۱۸۲۵) په یادښتونو کې د ډیلی په باب لیکلي چې: د اگری له دروازې رانیولې د همایون تر مقبرې پورې په ډبرینه، سپېره، ناکرل شوې ځمکه چې ان یوه ونه پکې نه وه ولاړه، هر ځای او هره خوا د وړانۍ او تباڼۍ بوږنوونکې منظره لیدل کېدل. په کنډوالو پسې کنډوالې، په مقبرو پسې مقبرې، ماتې څښتې، د توږل شویو تیږو پارچې، د مرمرو خورې وړې ټوټې. یوازې دوه ځایه د ځمکې وړه ساحه اباده وه.

دلته د تاریخ درس دا دی چې کله د زوال وخت راشي نو نه یوازې بېوزلي خلک بلکې واکمنې او زورورې طبقې هم تحقیر، بېوزلي او بدمرغي احساسوي.

له بلې خوا، د منځنۍ طبقې د مورخانو یوه طبقه راڅرگنده شوه چې په اصل کې صرافان یا مثلاً منشیان وو. دوی د لیکلو طرز بدل کړ او د پخواني پېچلي طرز په ځای یې چې د مورخانو لوړې طبقې یې پیروي کوله، ساده ژبه خپله کړه. موږ د همدې طبقې د مورخانو له برکته د هندوستان د اتلسمې پېړۍ په اړه ډېر معلومات لرو.

شاعران هم د خپل عصر په انځورولو کې تر مورخانو وروسته نه وو. د دوی شاعري د هماغه وخت د اجتماعي، سیاسي او کلتوري حالاتو څرگندویه ده. میرتقي میر (۱۸۱۰-۱۷۰۲)، سودا (۸۱-۱۷۱۳)، درد (۸۵-۱۷۲۰)، نظیر اکبرآبادي (۱۸۳۰-۱۷۴۰) او د اردو ژبې نورو شاعرانو په خپله شاعري کې د همدې دوران په اړه خپل احساسات بیان کړي دي. د دغو شعرونو غمجن انداز د هغه وخت د خلکو بېوسي او مایوسي رابښي. مذهبي عالم، شاه ولي الله (په ۱۷۶۲ کې مړ) چې د حالاتو شننه کوي، د بحران د اوازي لپاره د مغولو د قدرت د احیا په فکر کې لوېږي. البته، د دۀ اصلي دلچسپي دا وه چې هندوان مات او تابع شي.

د اوس وخت مورخان هڅه کوي چې د اتلسمې پېړۍ مهم تحولات وپېژني. مثلاً په دې زمانه کې نوي سیمه ایز هویتونه راڅرگند شول. کله چې جتان، راجپوت، مرهټه، سیکان او روهیله پخپلو سیمو کې ځواکمن شول، نو خلک د خپلو سیمو له جنگسالارانو سره ودرېدل او مغولو واکمنو ته وفاداري یې بس کړه. خو څرنگه چې دغه نوي حکومتونه د مغولو د حکومت په نقشه جوړ وو او هماغسې استثماری ادارې یې لرلې، نو د خلکو په ژوند کې بهتري رانغله. شمالي هندوستان د امپراطوري نظام له شړېدو سره مخ شو او د کورنیو جگړو او د مغولو اشرافو د تربورگلیو په میدان بدل شو. لېږدېدونکو عسکرو کلي ویجاړ کړل او په دې ډول کرنې صدمه ولیده. له کر، کروندې لاس په سر

شوي بزگر د غلو له ډلو او غدیو سره مله شول. غلو او قطاع الطریقو لارې نا امنه کړې چې په نتیجه کې یې سوداګري تباه شوه.

اشین داس گوپتا په خپله مقاله کې چې (د اتلسمې پېړۍ په هندوستان کې سیاست او تجارت) نومېږي، لیکي چې هندوستان په دوو برخو ووېشل شو: ساحلي هند او په وچه کې ایسار هند. په ساحلي هندوستان کې د تجارت کاروبار وغوړېد خو په وچه کې ایسار هندوستان له تجارتي فعالیتونه بې برخې شو. په اوله مرحله کې سورت او هوګلي مهم بندرونه وو چې په وچه کې ایسار هندوستان ته ورته مالونه لېږدېدل. د سورت سوداګر خورا مشهور وو. په ۱۷۰۰ میلادي کال کې انګرېز بېخي ډېرې بېرې لري، که د اروپا سوداګر ورسره مقابله ونه کړي نو اروپایان به په دې وطن کې میدان پرېښودلو ته مجبور شي.

خو په وچه کې ایسار هندوستان کې چې لارې لازياتې نا امنه شوې، نو ساحلي سوداګري هم صدمه ولیده. د ساحلي سیمو سوداګرو ته د هند له شماله د نیلو او ټوکرانو تر لاسه کول مشکل شول. مرهټه غلو په گجرات حملې کولې او شتمنۍ یې لوتلې. دغو پېښو د ساحلي ښارونو اهمیت وار په وار کم کړ. دغه وخت د شرقي هند کمپنۍ مدراس، کلکتې او بمبۍ ته وده ورکړه. دلته چې امنیت و، هندي سوداګرو هم ورمخه کړه او په دې ډول تجارتي ګټو ځینې هندیان د انګرېزانو ملګري کړل چې وروسته بیا کمپنۍ له دې ملګرتوبه او ګډو ګټو د سیاسي استیلا لپاره هم ګټه واخیسته.

هغه کسان چې پیسې به یې په پور ورکولې، په دې زمانه کې یوه مهمه طبقه شوه. د واکمنو او اشرافو چې د عوایدو چینې وچې شوې او د مالیې په ټولولو کې ورته مشکلات پیدا شول نو د خپلو ورځنیو اړتیاوو د پوره کولو لپاره یې پور ورکوونکو ته لاس ونيو. که څه هم د پور د نه ورکولو خطر موجود و، خو پور ورکوونکي وار په وار شتمن شول.

د کسات اور

د اتلسمې پېړۍ په هندوستان کې چې مرکزي حکومت کمزوری شو، واکمنو طبقو د خپلو شخصي گټو په خاطر د سیسو او توطیو ته لاس واچاوه چې پای یې نه و. د قادر روهیلې جنجالونه د دې زمانې د بې پایه جنجالونو یوه برخه او بېلگه ده چې د ټولني زوال او فساد ورنه څرگندېږي.

غلام قادر د ضابطه خان زوی و. ضابطه خان د شاه عالم په خلاف بغاوت وکاوه او شاه عالم هغه څوک و چې دی یې میربخشي ټاکلی و. د ضابطه خان په بغاوت کې شاه عالم پخپله د جگړې میدان ته لاړ. په جگړه کې د ضابطه خان کورنۍ ونیول شوه او اگری ته واستول شوه.

په بنديانو کې اته کلن غلام قادر هم و. اوازه شوه چې دغه هلک ته ډېره سپکه و او بنسته او امپراطور پخپله ورسره لواطت وکړ. قادر هغه وخت له بنده خوشي شو چې د ضابطه خان او شاه عالم تر منځ د سولې موافقه وشوه. قادر پلار ته ورغی او چې پلار یې په ۱۷۸۵ کې ومړ، د هغه جاگیر دده ته پاتې شو.

دغه وخت نو مغول امپراطور شاه عالم ته واک و ځواک نه و ورپاتې. شاه عالم د سیندهیا نومي مرهټه لیدر د متو په زور ځان ساته خو کله چې سیندهیا له خپلو عسکرو سره له ډیلي ووت، امپراطور یې دفاع پاتې شو. غلام قادر له فرصته استفاده وکړه په ډیلي یې یرغل وکړ. شاه عالم هغه ته د میربخشي لقب او د ویار چینه ورکړه او قهر یې ورکېناوه. قادر د څه مشکل له جوړولو پرته ستون شو. خو دا د هغه وروستی یرغل نه و.

میرمن کرین لیونارد په خپله څېړنه کې چې (د لوی شرکت تیوري) نومېږي، په اتلسمه پېړۍ کې د بانکدارانو د کورنیو په راڅرگندېدا او اهمیت خبرې کړې دي. سلطنتي نظام چې د خپلو مالي چینو د وچېدو په وجه له تنگسې سره مخ شو، د پور د اخستلو لپاره یې بانکدارو کورنیو ته مخه کړه. دغو کورنیو هم پورونه ورکول او هم یې د مالیو د ټولولو او د سکو د ضربولو کار په غاړه واخیست. دوی د خزانه دارانو نقش ولوباوه. میرمن کرین لیونارد د یوه شرکت خاصه یادونه کوي چې د جن له دین سره اړوند یوه سوداګري بنسټ کېښود. دغه شرکت په راجپوتانه، پتنه، دکن او بلاخره په مرشد اباد کې پرانیستل شو. په بنگال کې د دې شرکت مشر جگت سیت و چې د خپلو تجارتي گټو په خاطر یې په پلاسي جگړه کې د سراج الدوله په ځای د انګریزانو ملاتړ وکړ. د شرقي هند کمپنۍ د خپل کار په لومړي پړاو کې د نورو بانکدارانو مرسته تر لاسه کړه خو د سیاسي واک له حصوله وروسته یې له ټولو شرکتونو سره رابطه غوڅه کړه.

که موږ د اتلسمې پېړۍ هندوستان له اوسني پاکستان سره پرتله کړو نو، ځینې مشابهتونه پکې مومو. د پاکستان سیاسي حالت د هغه وخت د هندوستان غوندې دی. په اوسني پاکستان کې د اتلسمې پېړۍ د هندوستان په څېر بې نظمي او گډوډي وینو. وضعیت له کنټروله وتلی بنکاري. اداره شپږدلې ده او جگړه مارې ډلې پخپلو منځو کې په نښتو بوختې دي. د دغو حالتو په نتیجه کې د پاکستان مالي نظام د شپږو په خوا روان دی. د پاکستان حکومت د مصارفو د پوره کولو لپاره د اوسني زمانې پور ورکونکو لکه آی، ایم، ایف او نړیوال بانک ته مخه کړې ده. د دې زمانې د شرقي هند کمپنۍ د پاکستان سیاسي حالات پخپله گټه کنټرولوي او د دې ملک چارواکي د گوداګیو نقش لوبوي.

البته، د اتلسمې پېړۍ په هندوستان کې مذهبي افراط نه و خو اوسنی پاکستان دا مشکل هم لري.

په تاسې کې نوکی غیرت وي، ما به زما پخپله توره، زما په خپل جمدرد ووزئ.

غلام قادر د سلطنتي کورنیو د نجونو او مېرمنو د ځورولو او بې عزته کولو کوشش هم وکړ خو له دې کاره خپل سیک قومندان مویر سینګ راوگرځاوه. مویر سینګ توندې خبرې ورته وکړې. غلام قادر په قهر شو، ورته وپې ویل چې امپراطور د ده د پلار د کور له مېرمنو سره همداسې بد سلوک کړی و. غلام قادر دا هم وویل چې نیت یې دی چې مغولي شهزادې په خپلو افغانو سرتېرو ووېشي چې گوندې غیرتمن زامن ورته وژېږي.

د سلطنتي کورنۍ د عذاب عمر هغه وخت پای ته ورسېد چې غلام قادر د امپراطور د ژغورنې لپاره د مرهټه وو د قومندان رانا خان له راتلو خبر شو. غلام قادر له لوټ کړې خزانې او څو کسه یرغمل شویو شهزاده گانو سره له ډیلي ووت. رانا خان په قادر پسې ورغی، وپې نیو. شاه عالم له رانا خانه وغوښتل چې هغه ته بې رحمانه سزا ورکړي. رانا همداسې وکړل او د غلام قادر شونډې، پوزه، سترګې او غوږونه یې په یوه وړه صندوقچه کې شاه عالم ته د تحفې په توګه واستول. د وقایع اذفري لیکوال چې پخپله یو مغول سردار و، له څو نورو شهزاده گانو سره د غلام قادر په محاکمه کې حاضر و. شاید دوی ټولو به د هغه له ختمېدو سره د کرارې ساه ایستلې وي.

د غلام قادر د زمانې ټولنه که د خپل وخت له ټولنې سره پرتله کړو، ګڼ مشابهتونه به پکې ووینو. په غلام او په رشوت، په ظلم او په خیانت، په هره طریقه د پیسو پیدا کول، د مېرمنو بې عزته کول، زبرزنا (په زور زنا)، د مېرمنو لوڅول او لوڅې لغړې په کلي کې گرځول، په بدیو کې د نجونو ورکول، دا هغه څه دي چې هغه وخت هم وو، اوس هم شته. د کسات اخیستل کسات پیدا کوي او وحشت و بې رحمې زېږوي.

تر ۱۷۸۸ پورې ده د سرې کلا دننه ځینې ملګري وموندل. ملګرو له سلطنتي سلاکوټه مرمۍ او باروت ورکړل. د کلا یو مقام منصور علي خان دروازي ورته پرانیستلې او قادر او د هغه عسکرو ته یې اجازه وکړه چې په کلا باندې سخته حمله وکړي او وپې نیسي.

کله چې شاه عالم، غلام قادر ته راوستل شو، غلام قادر ورته وغوښتل چې د شاهي خزانې د پټېدو ځای وروښيي. شاه عالم منکر شو او غلام قادر یې د بندي کېدو امر وکړ. شاه عالم، د هغه خدمتګارانو او خواجه سرایانو ته شکنجه ورکړه شوه. دغه وخت د محمد شاه (۱۷۴۸-۱۷۱۹) کونډو غلام قادر ته وړاندیز وکړ چې که د محمد شاه زوی بيدار بخت په تخت کېږي، لس لکه روپۍ به ورکړي. غلام قادر وړاندیز ومانه او بيدار بخت یې نوی امپراطور اعلان کړ. (۱۷۸۸) خو کله چې کونډو د لس لکه روپيو له ورکولو انکار وکړ، نو دوی هم شکنجه او د شاهي کورنۍ د نورو غړيو په څنګ کې په زندان کې کېښول شوې.

د عبرتنامې د لیکوال فقیر خیرالدین محمد په قول، غلام قادر یو رسام وروغوښت، ورته وپې ویل چې: (انځور مې وباسه چې چاره مې په لاس کې وي، د شاه عالم په سینه ناست يم، سترګې ورته باسې). البته، غلام قادر دغه بورنوونکې صحنه تر دې دمخه په رشتیا جوړه کړې او عملي کړې وه. د ده ساتیري دا وه چې د خپلو بندیانو د سپکاوي په باره کې فکر وکړي. یو ځل یې امر وکړ چې شهزاده گان دې ورته ونخېږي او بدلې دې وبولي خو شهزاده گانو داسې ونه کړل او ده پخپلو اردلیانو د شهزاده گانو د پوزو د غوڅولو امر وکړ. شهزاده گانو چې بله لاره ونه لیده، نخېدلو او بدلو ته حاضر شول. وروسته بیا غلام قادر اردلیانو ته وویل چې له کوټې ووځي. هغوی ووتل او ده خپله توره او جمدرد یوې خوا ته کېښودل، سترګې یې پټې کړې، شپه نیمه پس یې پرانیستلې، شهزاده گانو ته یې وویل: (ایا دغسې نامرده کسان د پاچهي په فکر کې دي؟ که

د زوال د ورځو غټان

د هندوستان د منځنيو پېړيو ټولنه په بېخي بېلو دوو طبقو وېشل شوې وه. يوې خوا ته د امتياز خاوندان وو او بل لوري ته عام خلک. د امتياز خاوندانو ځان تر نورو زيات او تر قانون برېاله لويو ملاکانو د خپلو جاگيرونو په منځ کې، په خپلو خدمتگارانو او بزگرو پوره کنټرول درلود او دوی ته به يې په وړو تېروتنو يا سرغړوونو جزاگانې ورکولې. دوی د خپلو لاس لاندې کسانو د ايل ساتلو لپاره له هر ډول وحشيانه طريقو استفاده کوله او دا يې خپل حق گانه چې تر لاس لاندې کسان شکنجه کړي، زندان ته يې واچوي يا يې حتی په دار وځړوي.

داسې څوک نه و چې خواران او نوکران ورشي او د نواب و جاگيردار د نارواوو په خلاف شکايت ورته وکړي. يو مثال به راوړو. د اود د سيمې نواب وزير شجاع الدوله يو زورور اشرافي و چې په خپل حرم کې يې گنې بنځې لرلې. يو ځل يې د خاتري خلکو يوه بنکلې بنځه وټنښتوله، خپلې ماڼې ته يې بوتله، د زور زنا يې ورسره وکړه او له ماڼې يې وشړله. خاتري خلکو د دې بې عزتۍ په خاطر اعتراض وکړ خو اعتراض يې ځای ونه نيو، ځکه د کمزورو خلکو د اواز د اورېدو ځای نه و.

اشرافو پخپلو کې هم له يو بل سره ستم کاوه. د دوی په خپلو کړيو کې هم زور بالاي زور و. د مغول پاچا احمد شاه (۱۷۵۴-۱۷۴۸) په زمانه کې د ده د خوښې خواجه سرا جاويد خان، د ډېر اثر و رسوخ څښتن

شو. د پاچا د حرم د دغه خصي شوي نوکر دومره ډير نفوذ د ځينو غټانو طبعه خټه کړې وه. صفدر جنگ نومي اشرافي جاويد خان د مېلمستيا په پلمه بوت او ويې واژه. پاچا په قهر شو خو څرننگه چې د صفدر جنگ زور يې نه دلود، د جاويد خان د قتل په خبره يې ځان غلی کړ.

چې د نظام ادارې و شړېدې او پاچا کمزوری شو، مغولو اشرافو د رقيبانو د وهلو او د ځان د گټلو لپاره په توطيو او دسيسو تکیه وکړه. د دوی لپاره د رقيبانو امتيازونه او لوړ مقامونه د زغملو نه وو او په هره وسيله يې د رقيبانو مخه نيوله. مثلاً د محمد شاه په دوران کې (۱۷۱۹-۱۷۴۹) سعادت خان برهان الملک د اميرالاعمارې مقام ته يو کانديد و خو کله چې دغه چوکۍ نظام الملک ته ورکړه شوه، برهان الملک، نادرشاه افشار ته ځان ورساوه. دا نو داسې وخت و چې مغول پاچا له نادرشاه افشار سره د سولې موافقه کړې وه او نادر دې ته تيار و چې بېرته ستون شي. سعادت خان برهان الملک، نادرشاه ته وويل چې دوه کروړه روپۍ چې پاچا د سولې په مقابل کې درته منلې دي، هيڅ روپۍ نه دي، دا خو زه هم چې يو مغول سردار يم، له خپلې خزانه درکولی شم. برهان الملک په دې ډول نادرشاه افشار د ډيلي نيولو او د سلطنتي خزانه لوتلو ته وهڅاوه. نادرشاه د هغه له خبرو وروسته ډيلي ونيو او د مغولو د عمرونو غونډه کړې خزانه يې ايران ته يووړه.

اشراف او غټان چې هرڅومره د شخصيت په لحاظ راپرېوتل او واړه کېدل هغومره يې زړونو د غټو لقبونو هوا کوله. د دوی له لقبونو سره د خان، بهادر، جنگ، دوله او ملک غونډې کلمې غوټه وې. د لقبونو معنا د دوی له شخصيت سره اړخ نه لگاوه. هغوی چې د امين او اعتماد لقبونه لرل، د خپلو شخصي گټو لپاره له دولت سره خيانت ته چمتو ناست وو. جالبه دا ده چې د مغولو د حکومت د کمزورۍ په وخت کې د غټانو

د یوه مغول شهزاده کیسه

د مغولو امپراطورانو اولاده به په سره کلا کې اوسېدله. دوی ته اجازه نه وه چې کلا پرېږدي. د امپراطورۍ د زوال په زمانه کې د دوی لپاره د کلا ژوند په زړه پورې نه و خو اکثره یې تقدیر ته غاړه ایښې وه او ټول عمر یې له نورې دنیا لرې، د سرې کلا د دیوالونو په منځ کې تېراوه. البته، ځینو کسانو د کلا د منځ ستومانوونکي ژوند قبول نه کړ او د نوي ژوند د پیل کولو لپاره له کلا و تښتېدل. د تښتېدنې د مخنیوي لپاره په کلا کې څو چک پوستونه وو چې تگ راتگ وڅاري. د تښتېدلیو د بېرته نیولو او په کلا کې خپل کورته راوستلو لپاره به پوره پوره هڅه کېدله. خو هغه کسان چې له کلا ووتل او ونه نیول شول، په خپلواکو شویو ولایتونو کې ځایي واکمنو د درنو مېلمنو په توګه ومنل. دا په هغه وخت کې د ځایي واکمن لپاره یو امتیاز و چې په دربار کې یې مغول شهزاده واوسي. محمد ظهیر الدین علي بخت اذفري گورګاني یو هغه شهزاده و چې له کلا و تښتېد او د هند مختلفو خپلواکو شویو دربارونو ته ورغی. ده وروسته بیا خپله بیوګرافي ولیکله چې واقعات اذفري نومېږي. په دې بیوګرافي کې د لیکوال د زمانې د مهمو پېښو یادونه هم شوې ده. دغه شهزاده په ۱۷۶۰ کال کې په سره کلا کې دنیا ته راغی، همدلته یې لومړۍ زده کړې وکړې، همدلته رالوی شو، واده یې وکړ او د اولادونو څښتن شو. ده د غلام قادر رو هیله د حملې په وخت کې له شاه عالم سره په دې تمه مرسته وکړه چې له کلا د وتلو اجازه به ورکړي، خو امپراطور د تښتېدنې اجازه ور نه کړه او دی د تښتېدنې په فکر کې شو.

لقبونه لا شانداره او درانه شول او داسې وخت راغی چې په لقبونو کې واقعي اهمیت پاتې نه شو.

که څه هم د اشرافو او غټانو سپکو عملونو په ټولنه کې د هغوی قدر خورا کم کړی و مګر دوی به د خپل زور او ثروت د ښودلو له لارې کوشش کاوه چې خلک ورته په درنه سترګه وګوري. دوی به خپلو جامو ته خاصه توجه کوله. د ورېښمو او نورو قیمتي ټوکرانو جامې یې اغوستې. په پګړیو کې به یې الماس ټومبل چې خلکو ته شتمن ښکاره شي او ډول ډول زیورات یې استعمالول چې د خلکو پام ورواوري. له کورونو چې په وتل په هاتیانو به سپاره وو یا به په تخت روان باندې ناست وو. ګڼ نوکران به یې په مخ کې روان وو چې لار ورته پرانیزي. غټانو دغو خوشامندګرو نوکرانو ته هغه منلې تنخواه هم په منظم ډول نه ورکوله.

د غټانو له دارنګه چلنده په دې پوهېږو چې هغوی د خپل مقام او حیثیت د ساتلو په مساله کې ډېر حساس وو او په خلکو باندې د اثر غورځولو لپاره یې له ټولو ظاهري وسیلو استفاده کوله. خو خلکو دوی ته په بل نظر کتل، په ثروت او لقبونو یې نه غلطېدل.

شاعر جعفر زتلي به په خپلو شعرونو کې پاچا او نور غټان غندل چې شرمېدلي خوښه لري. دغه شاعر د فرخ سیر (۱۷۱۹-۱۳۱۷) د تاجپوشۍ په جشن کې د طنزیه او کنایي شعرونو د ویلو په جرم د پاچا په امر اعدام شو.

مور چې اوس خپلو غټانو ته ګورو د مغولو د زوال د زمانې غټانو ته ورته عادتونه پکې وینو. دوی ځانونه ترقانون برګڼي. خپلې کمزورۍ د خپل ثروت په جامه کې پټوي او د خواصو د کلچر د خپلولو له لارې له عادي خلکو ځان لرې ساتي خو په دې خبر نه دي چې عام خلک ورته درناوی نه کوي او بلکې ذلیل یې ګڼي.

دی په ۱۷۸۹ کې په تېښته بريالی شو او کیسه یې جالبه ده. کیسه داسې ده چې شهزاده څو کسه نوکران وموندل چې په دسیسه کې ورسره ملگري شي ، بیا یې له خپلې ارادې خپل وروڼه خبر کړل او له ورځنۍ حاضري د بچېدو په خاطر یې پلمه وکړه چې سخت ناروغ دی، له هیچا سره نه شي لیدلی. د تېښتې په شپه یې په مخ باندې تریاک وموښل چې تور ښکاره شي او د یوه سقاو جامې یې واغوستې. وروسته بیا له څو کسه نوکرانو سره یو ځای روان شو، چا ونه پېژاند او له کلا ووت.

دی د گوجرو په مرسته جیپور ته ورسېد او هورې خبر شو چې د جیپور راجا ته د ده د تېښتې په باره کې یو مکتوب رسېدلی دی. د شهزاده په تېښته باندې د مقاماتو له خبرېدو وروسته د سرې کلا او ډیلی ټولې دروازې بندې شوې وې او ناظر یعنی د کلا د چارو سنبالگر ورپسې ډېره لټه کړې وه چې ویې نیسي.

په جیپور کې شهزاده و قدرول شو او راجا یې په حضور کې د مغولو آداب رعایت کړل. شهزاده ته جیپور یو ښکلی او پاک ښار په نظر ورغی چې اوار او پراخ سړکونه او سترې ماڼۍ لري. دی له جیپوره جوړپورته لاړ. د دې ځای راجا یې هم هرکلی وکړ. په واقعات اذفري کې لولو چې د جوړپور راجا په خپله سیمه کې امن و نظم راوستی و او لارې خوندي وې. د راجا په قلمرو کې ښکار منع و. شهزاده د سنبهار، اجمیر، رامپور او بریلی په لار کې لکنهو ته ورسېد. په لکنهو کې یې شاندارې ودانۍ ولیدې مگر کوڅې او سړکونه چټل ورنښکاره شول.

شهزاده په لکنهو کې کابو اووه کاله ډېره و او نواب آصف الدوله چې نور مغول سرداران یې هم پاللي وو، د ده ښه عزت وکړ. دی په ۱۷۹۲ کې د دکن په نیت له لکنهو ووت. په دې سفر کې یې بنارس، سهرام، عظیم آباد، مرشد آباد، بارداون، کلکته او مکچلي پتان ولیدل. بالاخره مدراس ته ورسېد. د مدراس واکمن نواب عمده الملک والجاه د هغه رسمي هرکلی وکړ او تنخواه یې ورته وټاکله.

د شهزاده د خاطراتو له کتابه پوهېږو چې د ژورې مشاهدې خاوند و او د مختلفو موضوعاتو په باره کې یې ازادانه نظریات څرگندول. ده چې هم د هندوانو او هم د مسلمانو حاکمانو په دربارونو کې وخت تېر کړ، د هند کابو ټول واکمن عیاش او درغل ولیدل چې بس موسیقي اوري او د نخاگرو سیل کوي. د جیپور د راجا په باره کې وایي چې د ورځې ویده وي او شپه یې له یوه ډله ښځو سره وېښه تېرېږي. د آصف الدوله وخت د نویو ودونو په کولو او تفریح تېرېده. د هند حاکمانو د خپل رعیت د ژوند ښه کولو ته پام نه و.

خو برعکس، کله چې شهزاده انگرېزان لیدلي او د هغوی ادارې ته یې کتلي دي، ډېر اثر یې ورباندې کړی دی. دی وایي په هندوستان باندې مختلفو قامونو لکه افغانانو، مغولو، او مرهټه وو حکومتونه کړي دي او دا دی اوس د انگرېزانو نوبت دی. د ده په نظر انگرېزان تر نورو قامونو ممتاز دي ځکه خو په هندوستان باندې د حکومت کولو حق لري.

په واقعات اذفري کې د مغولو د عصر او په تېره بیا د ابدالي احمد شاه په باره کې ځینې نادر معلومات موندلای شو. ابدالي احمد شاه په هندوستان باندې د دویمې حملې په وخت ډیلی ونيو او د مغول واکمن محمد شاه لور حضرت محل یې په زور ځانته په نکاح کړه او ډېر جهیز یې واخیست. احمد شاه ابدالي نه یوازې ناوې بلکې د هغې مور او څو نورې ښځې هم افغانستان ته ورسره بوتلې. حضرت محل په افغانستان کې نولس کاله ژوند وکړ. کله چې مړه شوه مور یې د لور تابوت ډیلی ته ورساوه او هورې یې خاورو ته وسپارله.

د شهزاده خاطرات د اتلسمې پېړۍ په هندوستان کې د واکمنو طبقو د سیاسي او اجتماعي ژوند په باره کې ډېر څه راته وایي. مور له تاریخه دا درس اخلو چې عام خلک سوله او سوکالي غواړي. که د دوی خپل واکمن سوله او سوکالي ورنه کړي، دوی د ځان د ژغورلو لپاره د خارجیانو هرکلی کوي.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**